

Preot dr. Pavel Vesa

INCURSIUNI
ÎN
ISTORIOGRAFIA ECLEZIASTICĂ
ARĂDEANĂ

Preot dr. PAVEL VESA

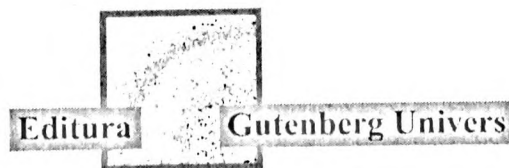
**INCURSIUNI ÎN ISTORIOGRAFIA ECLEZIASTICĂ
ARĂDEANĂ**

Preot dr. Pavel Vesa

INCURSIUNI ÎN ISTORIOGRAFIA ECLEZIASTICĂ ARĂDEANĂ

*Pentru Gabriela Barca, cu cele
mai alese sentimente
de prețuire.*

Arad, iulie 2005

Arad, 2004

Preot dr. PAVEL VESA

INCURSIUNI ÎN ISTORIOGRAFIA ECLEZIASTICĂ ARĂDEANĂ

Editura Gutenberg Univers Arad

Editor: Vasile Man

ISBN: 973-7776-11-9

Coperta: Gherghescu Angelica

Coperta I: Biserica de lemn "Cuvioasa Paraschiva", construită în anul 1724 în parohia Groșeni din protopopiatul Ineu, de unde, în 2000-2001 a fost demontată, strămutată și restaurată pe noul amplasament din curtea Spitalului Clinic Județean Arad – pe cheltuiala Doamnei Academician Cornelia Bodea. Sfințirea pe noul amplasament a avut loc la 14 octombrie 2001 și a fost săvârșită de P. S. Sa dr. Timotei Sevcicu, episcopul Aradului și Hunedoarei.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
VESA, PAVEL

Incursiuni în istoriografia ecleziastică arădeană/
preot dr. Pavel Vesa. - Arad: Gutenberg Univers, 2004

Bibliogr.

ISBN 973-7776-11-9

281.95(498.4)

***Prea Sfințitului dr Timotei Sevciciu
la două decenii de activitate episcopală la Arad,
profundă recunoștință***

Abrevieri

Arhive

A. B. M. A., Sibiu
A. E. O. R. Arad
A. N. D. J. Arad
A. P. O. R. Bata
A. P. O. R. Dieci

Arhiva Bibliotecii Mitropoliei Ardealului, Sibiu
Arhiva Episcopiei Ortodoxe Române Arad
Arhivele Naționale, Direcția Județeană Arad
Arhiva Parohiei Ortodoxe Române Bata
Arhiva Parohiei Ortodoxe Române Dieci

Biblioteci

B. E. O. R. Arad

Biblioteca Episcopiei Ortodoxe Române Arad

Periodice

„A. B.”
„An. Acad. Rom. Mem. Secției Lit.”
„An. Acad. Rom. Mem. Secției Ist.”

Altarul Banatului, Timișoara
Analele Academiei Române. Memoriile Secției
Literare, București
Analele Academiei Române. Memoriile Secției
Istorice București

„An. B.”
„An. B. E. A.”
„A. I. I. A.”, Cluj-Napoca

Analele Banatului, Timișoara
Analele Banatului. Etnografie-Artă, Timișoara
Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie,
Cluj-Napoca

„A. I. I. Cluj”
„A. I. I. N.”
„A. T.”
„Bis. B.”
„Bis. și Șc.”
„B. M. I.”
„B.O.R.”
„F. D.”
„L. R.”
„M. S. Ș. I. A.”

Anuarul Institutului de Istorie Cluj
Anuarul Institutului de Istorie Națională, Cluj
Ars Transsilvaniae, Cluj Napoca
Biserica Bănățeană, Timișoara
Biserica și Școala, Arad
Buletinul Monumentelor Istorice, București
Biserica Ortodoxă Română, București
Foaia Diecezană, Caransebeș
Legea Românească, Oradea
Memoriile Secției de Științe Istorice și
Arheologie, București

„M.A.”
„M. B.”
„M. I. A.”

Mitropolia Ardealului, Sibiu
Mitropolia Banatului, Timișoara
Monumente Istorice și de Artă, București

„M. M.”	Mitropolia Moldovei, Iași
„M. M. S.”	Mitropolia Moldovei și Sucevei, Iași
„M. N.”	Muzeul Național, București
„M. O.”	Mitropolia Olteniei, Craiova
„R. A.”	Revista arhivelor, București
„R. E. S.”	Revue des Etudes Slaves, București
„R. E. S. E. E.”	Revue des etudes sud-est europeenes, București
„R. H. S. E. E.”	Revue historique de sud-est europeen, București
„R. I. B.”	Revista de istorie bisericească, Craiova
„R. I. S. B-C.”	Revista Institutului Social Banat-Crișana, Timișoara
„Rev. Ist.”	Revista Istorică, București
„R. M.”	Revista muzeelor, București
„R. M. I.”	Revista Monumentelor Istorice, București
„R. M. M. M. I. A.”	Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente Istorice și de Artă, București
„Rev. P.”	Revista de Pedagogie, București
„R. T.”	Revista Teologică, Sibiu
„S. C. I. A.”	Studii și Cercetări de Istoria Artei, București
„S. C. I. A. Seria artă plastică”	Studii și Cercetări de Istoria Artei. Seria artă plastică, București
„S. C. I. V. A.”	Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, București
„S. M. I. M.”	Studii și Materiale de Istorie Medie, București
„S. T.”	Studii Teologice, București
„Studia U. B. B. Series Historia”	Studia Universitatis Babeș-Bolyai Series Historia, Cluj-Napoca
„T. R.”	Telegraful Român, Sibiu

Câteva considerații

Istoria vieții bisericești din părțile Aradului a preocupat pe mulți teologi dar și pe oameni din afara Bisericii. De la sfârșitul secolului al XVII-lea și până azi s-au scris numeroase cronică, însemnări, istorii și studii științifice care au ilustrat anumite perioade istorice ale vieții bisericești și a instituțiilor ecleziastice din ținuturile aflate, permanent sau temporar, sub jurisdicția Episcopiei Ortodoxe Române a Aradului.

Cu toate că s-a scris mult, în special de la sfârșitul secolului al XIX-lea încoace, Episcopia Aradului, nici până astăzi nu are o sinteză istorică amplă, cu excepția celei din anul 1989¹, apărută din inițiativa Prea Sfinției Sale dr Timotei Sevcicu episcopul Aradului și Hunedoarei, datorată unui colectiv de istorici coordonat de pr. prof. dr. Mircea Păcurariu, membru corespondent al Academiei Române. Așa după cum menționează Prea Sfinția Sa în *Precuvântare*, lucrarea „se constituie ca un temei de referință pentru alte cercetări tot mai asidue”.

Dificultatea realizării unei astfel de sinteze a fost mereu împovărată, din mai multe motive. În primul rând, întinderea mare a jurisdicției Episcopiei și schimbarea ei de-a lungul timpului, în funcție de unele circumstanțe politice, istorice sau ecleziastice ale vremii². În al doilea rând, realizarea unei ample

¹ **Episcopia Aradului. Istorie. Viață culturală. Monumente de artă** (lucrare tipărită cu binecuvântarea Prea Sfințitului Episcop dr. Timotei Sevcicu), Arad, 1989, 318 p.

² Încă de la început, Episcopia arădeană cuprindea o are geografică destul de întinsă, încadrând comitatele Arad, Bichiș, Bihor, Cenad, Ciongrad, Crasna, Maramureș, Sătmăr, Solnoc și Zarand (cf. Ștefan Lupșa, **Istoria Eparhiei Aradului**, vol. I, Arad, 1958, f. 15). Reînființarea Mitropoliei ortodoxe române a Transilvaniei (1864) cu sediul la Sibiu, a dus la extinderea competențelor jurisdicționale ale Episcopiei arădene, prin atașarea protopopiatelor bănățene de la Becicherecul Mare, Cenad, Cichindia Mare, Hașiaș, Lipova și Timișoara (cf. Ilarion Pușcariu, **Metropolia românilor ortodocși din Ungaria și Transilvania. Studiu istoric despre reînființarea Mitropoliei, dimpreună cu o colecție de acte**, Sibiu, 1900, **Colecțiunea actelor**, doc. 91, pp. 397-398). În anul 1920, prin reînființarea Episcopiei ortodoxe române de la Oradea, cea a Aradului a pierdut ținuturile bihorene, împreună cu județele din nord (Crasna, Solnoc, Sătmărul și Maramureșul). Din 1939, prin reînființarea Episcopiei de la Timișoara, pierde și protopopiatele din Banatul mureșan (cf. Șt. Lupșa, **op. cit.**, vol. I, f. 15). Sfântul Sinod al B. O. R., în ședința din 4 octombrie 1950, a făcut o nouă rearondare a episcopioilor, luând drept criteriu împărțirea administrativă a țării, celei arădene revenindu-i parohiile din regiunea Hunedoara (cf. „B. O. R.”, anul LXVIII, nr. 10 din 1950, p. 550). În anul 1968, prin înființarea județelor, Episcopiei arădene revenindu-i județele Arad și Hunedoara, această distribuie menținându-se până astăzi (cf. **Legea nr. 2/1968 privind împărțirea și organizarea administrativă a teritoriului R. S. R. pe județe**, în „Buletinul oficial”, nr. 17-18 din 17 februarie 1968).

sinteze era îngreunată și de lipsa unor monografii asupra perioadelor istorice³, ale artei, culturii și diferitelor personalități clericale ale eparhiei, cu puține excepții, mereu au mărit dificultățile istoricului dornic să aprofundeze fenomenul istoriografic ecleziastic arădean. Pe de altă parte, nici starea arhivei Episcopiei nu întotdeauna era destul de bună și deschisă pentru cercetări. În Arad, unde s-ar fi convenit ca arhiva să cuprindă documente încă din vremea episcopului Isaia Diacovici (1706-1708), ea începe mai ales din anul 1792, de când există și procesele-verbale ale Ședințelor consistoriale⁴. Există însă informații și despre existența arhivei vechi a Episcopiei. În anul 1904 Vasile Mangra afirma că a văzut documente din perioada anterioară anului 1792⁵.

La toate cele amintite se mai adaugă lipsa unor cercetări arheologice sistematice la vechile monumente ecleziastice, publicarea numai parțială⁶ sau deloc a rezultatelor cercetărilor efectuate la unele dintre bisericile medievale din părțile mureșene și crișene⁷. De menționat este și, nu fără importanță, lipsa unor volume de documente⁸, care să întregască instrumentarul de lucru al cercetătorului.

³ O posibilă periodizare a istoriei eparhiei arădene ar putea fi: *Perioada I* (1706-1829) începe odată cu venirea lui Isaia Diacovici în orașul de pe Mureș, și se identifică cu perioadă a episcopilor sârbi, mișcarea lui Moise Nicoară pentru emancipare bisericească, națională, frământările pentru alegerea unui episcop român la Arad și încununarea eforturilor prin numirea lui Nestor Ioanovici. *Perioada a II-a* (1830-1870) ajunge până la reînființarea Mitropoliei Transilvaniei (1864), cucerirea autonomiei bisericești, școlare și fundamentale (1868) și introducerea Statutului organic (1870). Pentru Episcopia arădeană, perioada se identifică din plin cu arhipăstoria episcopului Gherasim Raț (1835-1850), convocarea Sinodului de la Chișineu-Criș (1849) și cea mai mare parte a epocii arădene a episcopului Procopie Ivașcovi (1853-1873, cei doi ierarhi având o contribuție deosebită în reînființarea Mitropoliei. *Perioada a III-a* (1870-1918), coincide cu intrarea în vigoare a Statutului organic a lui Andrei Șaguna, până la realizarea Marii Uniri din 1918. *Perioada a IV-a* începe în 1919 și durează până la instaurarea definitivă a comunismului, 1948. *Perioada a V-a*, durează de la 1948 până la 1989 când instaurarea comunismului și-a pus amprenta și asupra vieții ecleziastice. În sfârșit, *perioada a VI-a*, din 1990 până astăzi.

⁴ Primele documente ale arhivei Episcopiei încep cu anul 1738, lipsind aproape complet originalele până la 1780. Din anul 1781, materialul arhivistic este mai abundent, fiind reprezentativ cel din 1784 în mare parte publicat de Eduard I. Găvănescu (*Mărturii românești din Eparhia Aradului în veacul al XVIII-lea*, Arad, 1940, 162 p.). Pentru amănunte despre această arhivă vezi: I. D. Suci, Eugen Glück, *Arhiva diecezei Aradului*, în „R. A.”, anul XII, nr. 2, 1969, pp., 219-229.

⁵ Gheorghe Ciuhandu, *Episcopii Samuil Vulcan și Gherasim Raț. Pagini mai ales din istoria românilor crișeni (1830-40)*, Arad, 1935, p. XVII.

⁶ Este vorba de cercetările arheologice de la Hălmagiu, Vârfurile și Dezna publicate de Dan Căpățână, *Cercetări arheologice la Hălmagiu și Vârfurile (jud. Arad)*, în „R. M. M. I. A.”, XLV, nr. 2, 1976, pp. 76-80; Eugenia Greceanu, Luminița Munteanu-Trucă, *O construcție medievală din familia ctitorilor cneziale românești (Dezna, jud. Arad)*, în „Ziridava”, XII (1980), pp. 181-188. Așteptăm și publicarea rezultatelor parțiale ale cercetărilor arheologice de la complexul monahal Bizere – Frumușeni, nu departe de municipiul Arad.

⁷ Ne gândim la săpăturile arheologice efectuate la Hodoș-Bodrog, Vărădia, Pâncota sau alte puncte importante din aria geografică a demersului nostru. Se impun cercetări arheologice și la bisericile medievale de la Secaș (lângă Gurahont), Șiria, Covăsânț, pentru a aminti numai câteva locuri de mare însemnătate pentru istoriografia bisericească arădeană.

⁸ Dispunem de patru volume de documente datorate lui Eduard I. Găvănescu, Vasile Popeangă, Ion B. Mureșianu, Ioan D. Suci și Radu Constantinescu, la care se mai pot adăuga documentele publicate de Gheorghe Ciuhandu și Cornelia Bodea ca anexe la cărțile lor din 1935, respectiv 1940.

În istoriografia ecleziastică arădeană, chiar dacă unele încercări au fost mai puțin izbutite, uneori purtând pecetea unui confesionalism păgubitor sub raport științific, s-au înregistrat și unele progrese prin contribuția lui Vasile Mangra, Gheorghe Ciuhandu și Ștefan Lupșa, considerați pe bună dreptate, cei trei mari istorici ai Episcopiei Aradului.

Evaluarea și evoluția fenomenului istoriografic bisericesc, raportat la ținuturile care odinioară făceau parte din jurisdicția eparhiei arădene, integral sau numai parțial, pentru o anumită perioadă istorică mai reprezentativă sau un anumit discurs istoric, a fost obiectul de studiu, de mai mică întindere, al istoricilor Cornelia Bodea, Ștefan Lupșa și Gheorghe Lițiu.

Contribuția Corneliei Bodea s-a rezumat doar la acele producții istoriografice care au avut menirea „a-l scoate în adevărata lumină” pe cel care a fost numit apostolul culturii și înaintemergătorul emancipării naționale și ierarhice a Bisericii ortodoxe române de la începutul veacului al XIX-lea, Moise Nicoară⁹.

Preotul Ștefan Lupșa, în lucrarea sa despre trecutul eparhiei arădene¹⁰, din păcate rămasă în formă dactilografiată, aprofundează fenomenul istoriografic bisericesc arădean, oprindu-se mai mult asupra încercărilor mai vechi, accentuând asupra contribuției aduse de Vasile Mangra, considerându-l, pe bună dreptate, deschizător de drum în cercetarea trecutului vieții bisericești din eparhie și, ca unul ce a adus o contribuție substanțială la îmbogățirea scrisului istoric bisericesc cu referire în special la părțile Aradului și Bihorului.

Demersul preotului Gheorghe Lițiu, publicat în 1989¹¹, care, așa după cum însuși a recunoscut, este incomplet, cu toate că numărul celor care „s-au aplecat cu dragoste și interes asupra documentelor și studiilor privind trecutul bisericesc al românilor din Banat și Crișana este destul de mare”.

Dacă cei amintiți se ocupă mai mult de fenomenul istoriografic, în anul 1935, preotul Gheorghe Ciuhandu¹² face o privire retrospectivă și asupra încercărilor de a fi scrisă o istorie a eparhiei arădene, preluând mai vechile contribuții în această direcție ale mentorului său Vasile Mangra. Pune în discuție, pe lângă importanța arhivelor arădene și „alte izvoare ale istoriei românilor din Crișana și Banat”, inclusiv cele aflate la Carloviț, Viena și Budapesta, atât de necesare pentru cercetările istorice românești. Fără nici un

⁹ Moise Nicoară (1784-1861) și rolul său în lupta pentru emanciparea națională religioasă a românilor din Banat și Crișana, Arad, 1943, p. 3-11. Vezi și Idem, Moise Nicoară, București, 2001, pp. 9-23.

¹⁰ Istoria Eparhiei Aradului, vol. I-II, Arad, 1958 (manuscris păstrat în biblioteca episcopiei Aradului).

¹¹ Încercări mai vechi pentru întocmirea istoriei eparhiei Aradului: inițiative, autori și lucrări, în vol. „Episcopia Aradului. Istorie. Viață culturală. Monumente de artă”, pp. 9-16; O contribuție mai modestă în această direcție are tot Gh. Lițiu în **Românii arădani în frământările anilor 1849-1850**, Arad, 1947, pp. 5-7.

¹² În *Introducere* la Episcopii Samuil Vulcan și Gherasim Raț, pp. VII-XVI.

sprijin financiar din partea Consistoriului eparhial, preotul Gheorghe Ciuhandu a început de unul singur cercetarea trecutului Episcopiei arădene, dorind să realizeze acea sinteză istorică mult așteptată.

Atât din perioada de dinaintea sintezei istorice din 1989, cât și din cea de după, există o bogată literatură istoriografică în care s-a insistat mai mult asupra unor perioade sau personalități, studii și articole răspândite în diferite publicații, eclesiastice sau laice („Biserica și Școala”, „Hotarul”, „Legea Românească”, „Mitropolia Banatului”, „Altarul Banatului”), cultivată de clerici sau istorici, uneori, fără o mare anvergură interpretativă. Această producție are în schimb meritul de a fi contribuit la punerea în valoare a unui proces istoric fundamental pentru zorii epocii moderne.

O schiță de sinteză a evoluției scrisului istoric ecleziastic cu referire la părțile arădene, ridică unele probleme de metodă, cronologie și concepție ce complică abordarea subiectului. Acesta este motivul pentru care avem în vedere mai mult producțiile de istoriografie cu referire la Episcopia Aradului, în mod special a ținuturilor de pe Mureș și Crișul Alb, singura zonă aflată permanent sub jurisdicția eparhiei încă de la înființare (1706), spre deosebire de ortodocșii bihoreni sau de cei de la sudul Mureșului.

Prin demersul pe care îl întreprindem, ne propunem, pe de o parte, să schițăm liniile de evoluție, contribuțiile și dinamica cercetării, pe de alta, încercăm să reconstituim bogatele producții istoriografice cu referire specială la istoria ecleziastică a ținuturilor arădene, trecută sau mai apropiată, concretizate în studiile publicate de-a lungul timpului. Chiar dacă demersul nostru este o evaluare mai mult cantitativă decât una calitativă, credem că punem în mâna celor interesați un instrument de lucru foarte util.

I.

Ideea unei sinteze istorice a Episcopiei Aradului

De-a lungul timpului au fost înregistrate mai multe încercări de a fi scrisă o sinteză istorică a Episcopiei Aradului, lipsa mijloacelor financiare, uneori și a omului potrivit pentru a întreprinde asemenea cercetări, zădărniciind apariția ei. Un blestem pare a fi cuprins câteva generații de-a rândul în secolele XIX și XX, istoricii arădeni fiind puși în imposibilitatea de a încheia o sinteză istorică a Episcopiei arădene, deși epoca o reclama insistent. Pe de o parte, ca un reflex legitim al celei mai vechi Episcopii ortodoxe cu o activitate neîntreruptă de la începutul secolului al XVIII-lea (1706), pe de alta, pentru că sub patronajul ei s-a dus o mare mișcare pentru emancipare națională și bisericească a românilor din Banat și Crișana, declanșând, în cele din urmă, acțiunea de separare ierarhică de Mitropolia de la Carloviț și instituirea unei vieți proprii bisericești sub ierarhia românească prin reînființarea Mitropoliei transilvane.

În 1877, „având în vedere lacuna cea mare din istoria diecezei noastre, provocată de lipsa unor izvoare istorice”, în ședința din 7/19 aprilie a Sinodului eparhial, Vasile Mangra a propus editarea, „din an în an”, a unui șematism al Episcopiei Aradului, redactarea trebuia să-i revină Consistoriului eparhial¹³. Nu avem însă cunoștință să se fi întreprins ceva concret în această direcție.

După câțiva ani, în 1883, în calitate sa de deputat sinodal, preotul Mihail Sturza (1852-1891)¹⁴ al Șepreușului propune instituirea unei comisii care să se ocupe cu adunarea documentelor privitoare la „istoria noastră bisericească în general și în special la istoria eparhiei” în baza cărora să i se poată scrie istoria¹⁵. Sinodul eparhial, prin concluzul 181, aprobă constituirea acestei comisii iar senatul școlar, în ședința din 13/29 iunie 1883, a ales ca membrii pe

¹³ Protocolul despre ședințele Sinodului eparhial din dieceza română greco-orientală a Aradului, ținute în anul 1877, Arad, 1877, p. 35.

¹⁴ Mihail Sturza a fost unul din inițiatorii înființării revistei „Speranța” (1869). A funcționat ca preot paroh în Șepreuș între anii 1870-1891, fiind unul dintre cei mai zeloși slujitori ai altarului din părțile arădene. Nemiloasa moarte, care, pe când avea numai vârsta de 39 de ani, i-a tăiat drumul spre ascensiune.

¹⁵ Protocol despre ședințele Sinodului eparhial din dieceza română greco-orientală a Aradului ținute în ședința ordinară din anul 1883, Arad, 1883, p. 31, 51.

protosinghelul Iosif Goldiș (1836-1902)¹⁶, profesorul Atanasie Tuducescu (1850-1885)¹⁷ și pe preotul Mihail Sturza¹⁸. La numai câteva zile de la constituirea comisiei, Vasile Mangra (1850-1918), nemulțumit de membrii aleși, într-un articol de fond din „Biserica și Școala”¹⁹ arăta că pentru un asemenea demers „trebuie oameni deprinși cu cercetările istorice” pentru că fără cercetări în arhivele românești, sârbești, vieneze și pestane „toată afacerea va rămâne unu pium desiderium”. Propunea ca din comisie să facă parte „doi membrii academici”, din care numai unul era deja numit, iar cel de-al doilea, cunosător al arhivelor din Carloviț, Viena și Pesta, „fiind pe lângă acestea și un bun slavist”, nu a fost ales. Făcea aluzie la persoane din afara Consistoriului eparhial și la doi protopopi, „cercetători ai monumentelor istorice, amândoi buni slavoni care, cu bun rezultat ar putea să îndeplinească [...] asemenea cercetări”, fără să nominalizeze.

Persoana aleasă deja în comisie, cu care și Vasile Mangra era de acord, era Iosif Goldiș, „unicul preot român care cu drept s-ar fi putut lăuda că a studiat trei facultăți: teologia, juridica și filozofica”²⁰. Cercetările sale istorice și filologice, prilejuite de disputele cu istoricii Hunfalvy Pál, Réthy László și Robert Roesler, a determinat Academia Română ca în ședința din 22 martie 1882 să-l aleagă membru corespondent al secțiunii istorice.

Cel de-al doilea membru academic, era Vincențiu Babeș (1821-1907), cu înclinație deosebită spre cercetările istorice. Membru al secției istorice al Academiei Române, cunosător al mai multor limbi, între care paleoslava, învățată odată cu sârba, iar biblioteca lui era un adevărat laborator de istorie - după cum declara unul dintre mai tinerii săi colaboratori²¹. Interesul lui pentru istorie își vădește originea timpurie și prin împrejurarea din 1878, când i-a ars arhiva, la acel moment deținea deja un număr impresionant de documente istorice. A adunat documente îndemnat de modul în care considera el că trebuia scrisă istoria: pe baza izvoarelor cu a căror mărturie se cerea sprijinită orice

¹⁶ Atunci Iosif Goldiș funcționa profesor de limba română la Liceul de stat din Arad.

¹⁷ Atanasie Tuducescu (1850-1885) s-a născut la 20 februarie 1850 în Câmpanii de Jos (Bihor), studii gimnaziale la Beiuș și Dreptul la Oradea. Între 1881-1885 a funcționat profesor la Institutul teologic din Arad. A publicat în „Familia”, „Biserica și Școala”, „Albina”, „Gazeta Transilvaniei”.

¹⁸ Pentru amănunte vezi: „Bis. și Șc.”, anul VII, nr. 22 din 1883, p. 191.

¹⁹ **Istoria Eparhiei Aradului**, în „Bis. și Șc.”, anul VII, nr. 28 din 10/22 iulie 1883, p. 241.

²⁰ A. N. D. J. Arad, **Colecția de documente**, dosar 66, f. 2; Pentru amănunte vezi: Pavel Vesa, **Viața și activitatea episcopului Iosif Ioan Goldiș al Aradului (1836-1902)**, în „A. B.”, anul VIII (XLVII), serie nouă, nr. 4-6, 1997, pp. 121-124.

²¹ Ilie Gropșianu, **Vincențiu Babeș**, Timișoara, 1936, p. 14. Nicolae Cornean, **Pagini necunoscute din viața lui Vincențiu Babeș**, în „M. B.”, anul XVI (1966), nr. 4-6, p. 340. Vincențiu Babeș, în cadrul secției istorice a Academiei Române, a început cercetarea arheologică românească în Banat, la Berzovia, prin săpăturile întreprinse în 1883 și 1884, a scos la suprafață vestigii ale epocii romane. Pentru activitatea sa științifică vezi George Cipăianu, **Vincențiu Babeș (1821-1907)**, Timișoara, 1980, pp. 140-157.

afirmație²². În 1870 (19/31 martie) Vasile Maniu, îl considera ca cel mai "competinte" a face cercetări în arhivele „Hungariei, Vienei, Timișoarei, Aradului, Urbei Mari (Oradea), Caransebeșului, Cenadului, Lipovei, Carlovățului”, recunoscându-i meritul de cercetător al trecutului românilor²³. În urma cercetărilor întreprinse în arhivele din Pesta a descoperit manuscrisul preotului Petrus Bod din Magyar Igen²⁴, cleric cu o frumoasă cultură umanistă.

Persoana din afara Consistoriului eparhial, la care făcea referire Vasile Mangra, era Atanasie Marian Marienescu (1830-1914)²⁵, membru al Academiei Române din 26 mai 1881, care avea deja publicate câteva studii de istorie²⁶. La 17 februarie 1888 expedia din Budapesta episcopului Ioan Mețianu al Aradului (1875-1898) un număr de 26 de documente din perioada cuprinsă între 1810 și 1854 referitoare la istoria diecezei. Documentele trimise episcopului I. Mețianu pe care le avea de la cumnatul său Valeriu Opreanu din Lipova, nepot de frate al protopopului Dimitrie Petrovici Stoichescu, erau însoțite de o scrisoare și un „indice cu extrasu scurtu”. At. M. Marienescu își punea multe speranțe în demersurile pe care episcopul Ioan Mețianu ar fi putut să le întreprindă în direcția scrierii unei istorii a eparhiei, care, „nu numai e în modă, dar e și de

²² **Correspondența lui Vincentiu Babeș** (Prefață de Ștefan Pascu, Introducere, ediție îngrijită, note și comentarii de Mihail P. Dan și George Cipăianu), vol. I, Cluj-Napoca, 1976, p. 6; G. Cipăianu, **op. cit.**, p. 147.

²³ **Correspondența lui Vincentiu Babeș**, vol. I, doc. LXVI, p. 119. Dintr-o mărturie epistolară făcută la 2 octombrie 1886 lui Vasile Mangra, V. Babeș a avut o mulțime de documente din arhiva Institutului teologic din Arad, „*dar toate mi-au ars, cu ocaziunea incendiului de la 1878*”. Cf. Eugen Glück, Nicolae Roșuț, **Aradul și mișcarea memorandistă**, vol. IV, Arad, 1978, doc. 21, pp. 34-36.

²⁴ **Brevis Valachorum Transilvaniam incolentium Historia in qua Populi Valachici in Transilvania status civilis et ecclesiasticus, profani item ac Sacri Ritus, praecipue vero Unionis cum Romano-Catholicis inde ab anno 1698 adtentatae, et ad praesens usque tempus magno nisu variis modis procuratae momenta enarrantur ac exhibentur** (Scurtă istorie a poporului valah locuitor al Transilvaniei în care se povestește și se tratează starea civilă și bisericească a poporului român în Transilvania, apoi rânduiala profană și sacră, îndeosebi însă momente asupra uniunii cu romano-catolicii inițiată de atunci dela anul 1698 și până în timpul de față, momente procurate cu mare trudă și în felurite chipuri). Manuscrisul a fost tipărit în addenda volumului, **Relații interconfesionale româno-maghiare în Transilvania (mijlocul secolului XVI - primele decenii ale secolului XVIII)**, datorat lui Ana Dumitran, Gudur Botond și Nicolae Dănilă, apărut la Alba Iulia în 2000 (pp. 312-445).

²⁵ Atanasie Marian Marienescu s-a născut la 20 martie 1830 la Lipova. Studii secundare la Arad și Timișoara, universitare la Budapesta și Viena. Doctor în drept din 1861. A publicat: **Viața și operele lui Petru Maior**, București, 1883, 122 p.; **Negru Vodă și epoca lui**, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secției Istorice”, Seria a II-a, tom XXXI (1908-1908), pp. 529-558. Pentru amănunte despre viața și activitatea sa vezi: Doina Radu, **Atanasie Marian Marienescu (1830-1914)**, în „Ziridava”, IX, 1978, pp. 341-368; Luana Popa, **Atanasie Marian Marienescu corespondent al publicațiilor brașovene**, în „Ziridava”, XII, 1980, pp. 489-501; Virgil Vintilescu, **Consemnări literare. Repere literare bănățene (De la începuturi până la 1880)**, Timișoara, 1995, pp. 212-220.

²⁶ **Istoria română națională**, Sibiu, 1861; **Curgerea întâmplărilor cu Dimitrie Petrovici Stoichescu în timpul revoluției maghiare**, în „Albina”, anul III, nr. 12 din 31 ianuarie/13 februarie 1868, p. 1-3; **Date la biografia lui Gojdu**, în „Albina”, anul V, nr. 41 din 1870; **Macedoromânii din Ungaria**, în „Albumul macedo-român”, 1880; **Viața și operele lui Petru Maior**, București, 1883, 122 p. Mai târziu a publicat **Izvoare pentru istoria bisericească** (Sibiu, 1911), care cuprinde câteva documente privitoare la istoria bisericească a Aradului în secolele XV și XVI.

interesu istoricu și naționalu dacă se scrie istoria diecesei, mai ales pentru noi românii, când în trecutu istoria bisericească ne-a fost dată deodată și istoria națională și culturală”. În continuarea scrisorii, sugera episcopului să numească 3 sau 4 profesori, „se-au inteligenți activi” care să întreprindă cercetări în arhivele din Arad, Timișoara, Carloviț și Buda²⁷.

Cei doi protopopi, la care făcea referire Vasile Mangra, erau Ioan Rusu (1816-1891)²⁸ și Constantin Gurban (1845-1906)²⁹. Dacă primul avea preocupări în domeniul cercetărilor istorice, pentru cel de-al doilea, presupunem că a avut în vedere gestul din 1890 al protopopului Gurban când a donat Consistoriul eparhial un număr de 10 documente din secolul al XVIII-lea referitoare la dieceza arădeană, fără să menționeze cum a intrat în posesia lor³⁰. Unul dintre documente era din 1728 și purta semnătura episcopului Vichentie Ioanovici al Aradului (1726-1731)³¹. Posibil ca protopopul Constantin Gurban să mai fi avut și alte documente care ar fi putut fi folosite în proiectata monografie³².

Atunci când în a doua jumătate a secolului al XIX-lea Biserica Ortodoxă Română din Transilvania își susținea drepturile față de ierarhia sârbă de la Carloviț în privința mănăstirilor, s-a ivit un bun prilej de a efectua cercetări în arhivele din Budapesta și Viena. Se cunoaște că la Congresul de la Timișoara din 1790 s-a afirmat că nici o mănăstire din Banat nu avea documente referitoare la întemeierea lor³³. Mai târziu, s-a făcut și o intervenție la organele de stat pentru a elibera „litere donațiale” (documente de întemeiere) pentru fiecare mănăstire. Acțiunea nefiind dusă la bun sfârșit, pentru a putea dovedi paternitatea românilor asupra mănăstirii de la Hodoș-Bodrog, trebuiau întreprinse cercetări în arhive. În 1903, episcopul Ioan Papp (1903-1925) a fixat starețului de atunci al mănăstirii,

²⁷ B. E. O. R. Arad, **Fondul de documente Gheorghe Ciuhandu**, dosar 78, f. 115-116v.

²⁸ Ioan Rusu s-a născut în Comloșul-Mare, studii secundare la Arad și Debrețin, superioare la Institutul teologic din Vârșet și Arad. Preot în Semlac, catehet preparandial, paroh al Aradului (din 1862), director al Institutului teologic-pedagogic (1876-1882). Cunoștea bine limbile română, maghiară, germană, sârbă și latină.

²⁹ Constantin Gurban, figură distinsă a preoțimii arădene. În 1869 a fost unul dintre inițiatorii apariției revistei „Speranța” (1869); fost director al Institutului teologic-pedagogic din Arad (1883-1884); protopop în Buteni și Ineu. Între 1875-1878 și 1884-1887 a fost membru al Dietei maghiare.

³⁰ A. E. O. R. Arad, **grupa IV, dosar 87/1883**, doc. 5811/1890.

³¹ Documentul a fost publicat de Gh. Ciuhandu în **Vichentie Ioanovici episcopul Aradului (1726-1731) apoi mitropolit** (vol. „Triumful Ortodoxiei la Arad”, Arad, 1929, pp. 222-227) și în **Doi Ioanovici pe tronul episcopesc al Aradului** (Arad, 1929, p. 34-38); I. D. Suciu, Radu Constantinescu, **Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului**, vol. I, Timișoara, 1980, doc. 87, pp. 167-170.

³² Un număr însemnat de documente aparținând cancelariei Consistoriului eparhial arădean, provenind din perioada 1790-1830 se aflau în posesia lui Nicolae-Nifon Bălășescu (1806-1880). Colecția însumează 175 file, redactate în limbile română, sârbă, maghiară, germană și latină, păstrate în Biblioteca Academiei Române, **Cabinetul manuscrise**, Mss. rom. nr. 729, f. 1-102; nr. 730, f. 264-337 (Cf. Eugen Greucean, **Contribuții cu privire la legăturile lui Nicolae-Nifon Bălășescu (1806-1880) cu Episcopia Aradului**, în „M. B.”, anul XXXIV (1984), nr. 11-12, p. 760). Nu cunoaștem cum au ajuns în posesia lui și care era intenția lui Bălășescu cu aceste documente.

³³ Il. Pușcariu, **op. cit.**, p. 38.

Augustin Hamsea (1849-1916), fost profesor de istorie bisericească (1875-1901)³⁴ și director al Institutului teologic arădean (1887-1901), o retribuție de 1 000 coroane anual pentru cercetări în arhivele din Viena și Budapesta³⁵. Documentele aduse de A. Hamsea, în mare parte necunoscute înainte, se refereau la istoria mănăstirii și la trecutul românilor din părțile vestice ale țării, ele servind ca bază pentru promovarea și afirmarea ființei naționale și bisericești din aceste părți³⁶. În arhiva mănăstirii apar rapoarte ale lui Hamsea, prin care făcea cunoscut stadiul în care se aflau investigațiile și semnalează unele date mai importante, pe care le-a descoperit. Informațiile încep cu migrația sârbă în părțile Aradului de la 1690 și privesc organizarea bisericească până la 1790, apoi informații din secolul al XIX-lea referitoare la drepturile românilor asupra mănăstirii până la 1916³⁷.

Sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul celui următor nu aduce nimic nou în ce privește sinteza istorică a eparhiei. În 1904, Vasile Mangra, cu amărăciune constata că toate demersurile întreprinse nu au fost concretizate³⁸. În viziunea lui, „istoriile sau cronicile singularelor episcopii române” servesc drept material „adese foarte prețios” pentru „istoria generală a bisericii românilor”³⁹.

Pentru ca sinteza istorică a eparhiei să fie cât mai completă, nu puteau fi omise cele două focare arădene de cultură, Preparandia și Institutul teologic. Cu cinci ani înaintea centenarului Preparandiei, în ședința colegiului profesoral din 26 martie/8 aprilie 1907, directorul Roman Ciorogariu (1852-1936) propunea ca din „aniversarea de 100 de ani a Institutului pedagogic, e de dorit [...] să se scrie și publice istoria institutului și anume îmbinat cu Institutul teologic”. Luând în considerare propunerea directorului, colegiul profesoral a cerut Consistoriului eparhial să onoreze autorul posibilei istorii cu 60 de coroane pentru fiecare coală tipărită și să admită constituirea unui comitet pentru adunarea materialului istoric⁴⁰.

³⁴ A publicat: **Schițe din viața Mitropolitului Morariu Andreieviciu**, în „Bis. și Șc.”, an. IV, nr. 3 din 23 martie/4 aprilie 1880, pp. 99-100; **Biografia Mitropolitului Miron Romanul**, în „Bis. și Șc.”, an. XXII, nr. 41 din 11/23 octombrie 1898, pp. 430-431; **Nainte de aceasta cu 120 ani**, în „Bis. și Șc.”, an. VIII, nr. 8 din 19 februarie/8 martie 1884, pp. 63-65; **Tipografia diecesană din Arad**, în „Bis. și Șc.”, an. III, nr. 8 din 29 aprilie/11 mai 1879, p. 137; **Diecesa Aradului**, în „Bis. și Șc.”, an. XXI, nr. 11 din 16/28 martie 1897, pp. 81-83; nr. 12 din 23 martie/4 aprilie 1897, pp. 90-92.

³⁵ Eugen Arădeanu, Lucian Emandi, Teodor Bodogae, **Mănăstirea Hodoș-Bodrog**, Arad, 1980, p. 184.

³⁶ **Protocolul Congresului național-bisericesc ordinar al Mitropoliei românilor greco-orientali din Ungaria și Transilvania întrunit în Sibiu la 17/30 iulie 1916**, Sibiu, 1916, pp. 195-196.

³⁷ E. Arădeanu, L. Emandi, T. Bodogae, **op.cit.**, p. 187.

³⁸ V. Mangra, **Episcopia Aradului**, în „Bis. și Șc.”, anul XXVIII, nr. 12 din 21 martie/3 aprilie 1904, p. 93-97.

³⁹ **Istoria Eparhiei Aradului**, în „Bis. și Șc.”, anul VII, nr. 28 din 10/22 iulie 1883, p. 241.

⁴⁰ A. N. D. J. Arad, **Fond Episcopia ortodoxă română Arad, Acte școlare**, grupa IV, dosar 50/1907, f. 1, 3.

În anul 1907, directorul Roman Ciorogariu intenționa să tipărească un „anuar” al celor două școli arădene. Aflând de această inițiativă, Vasile Mangra, pe atunci vicar consistorial la Oradea, la 30 iunie 1907, propunea lui R. Ciorogariu ca anuarul să cuprindă și istoria școlilor, motivând „că lumea așteaptă ca sub direcțiunea ta să vadă lucruri de valoare, lucrări desăvârșite, nu incomplete și de șablon numai”. V. Mangra își exprima rezerva față de oportunitatea publicării în acel an a anuarului, considerând că mai nimerit ar fi publicarea în „anul jubiliar [...] până atunci să lucrați adunând și întocmind materialul istoric, ca să vă prezentați cu o lucrare demnă de tine și de trecutul școalelor noastre din Arad”⁴¹. Propunerile exprimate de V. Mangra nu au fost luate în considerare și în 1907, sub redacția directorului Roman Ciorogariu, apărea „Anuarul Institutului pedagogic-teologic ortodox român din Arad”.

Tot Vasile Mangra a reluat firul discuțiilor în jurul centenarului Preparandiei. Propunerea este făcută în ședința Sinodului eparhial din 22 aprilie/5 mai 1908, cerând Consistoriului să se ocupe de „dispozițiile și îngrijirile trebuincioase” pentru a se scrie monografia Preparandiei și a Institutului teologic⁴². În viziunea lui Mangra, monografia celor două școli o vedea pusă în legătură cu activitatea lui Moise Nicoară. În acest sens, în ședința din 23 aprilie/6 mai 1908, Sinodul eparhial propune instituirea unei comisii care să se ocupe cu adunarea materialului și redactarea lucrării ce trebuia să vadă lumina tiparului până în 1912, anul centenarului. Tot în acea ședință se propune ca banii adunați din vânzarea cărții să acopere suma de 1 000 coroane, anticipată din fondul seminarial, onorariul de redactare ce urma să fie stabilit de Consistoriul arădean și spezele efective destinate tipografiei⁴³. Numai Nicolae Mihulin (1878-1941)⁴⁴ și-a exprimat dorința de a face parte din comisie, dar și acesta profesor de naturale și geografie, nu de istorie. În această situație, Consistoriul eparhial arădean este nevoit să modifice concluzul 46 al Sinodului eparhial din 1908. În anul următor a deschis un concurs pentru scrierea monografiei fixând ca termen final 30 iunie 1911⁴⁵. Lucrarea urma să cuprindă istoricul diecezei, cu accent asupra Institutului pedagogic-teologic, activitatea lui Moise Nicoară și istoria vieții bisericești și culturale a românilor de până

⁴¹ Idem, **Fond Roman Ciorogariu**, dosar 17, f. 186. Scrisoarea din 30 iunie 1907.

⁴² A. E. O. R. Arad, **grupa IV, dosar 4/1929**, doc. 5660, f. 414-415; **Protocol despre ședințele Sinodului eparhial...1908**, Arad, 1908, p. 29.

⁴³ **Protocol despre ședințele Sinodului eparhial...1908**, p. 38.

⁴⁴ Nicolae Mihulin, s-a născut la Prăjești la 29 martie 1878. Studii secundare la Arad, Sibiu și Beiuș. În 1905 a absolvit cursurile Institutului teologic din Arad. Studiile universitare la Budapesta și Cluj, unde în 1909, obține licența în științe naturale. În 1902 este numit profesor la Preparandia din Arad, unde funcționează până la sfârșitul anului școlar 1918-1919. La înființarea Liceului „Moise Nicoară” este numit director al noului așezământ școlar. A mai funcționat la Liceul „Elena Ghiba Birta” din Arad și la Liceul comercial din Oradea. La 20 februarie 1941, la Mănerău, unde trăia după pensionare a trecut la cele veșnice. Cf. „Bis. și Șc.”, an. LXV, nr. 9 din 2 martie 1941, p. 71.

⁴⁵ **Protocol despre ședințele Sinodului eparhial...1909**, Arad, 1909, pp. 47-49; „Bis. și Șc.”, anul XXXIII, nr. 47 din 22 noiembrie/5 decembrie 1909, p. 5.

atunci⁴⁶. La concurs nu au reflectat decât preotul Sever Septimiu Secula (1869-1912)⁴⁷ și Ioan Slavici (1848-1925). Primul, în perioada cât a funcționat în cadrul Bibliotecii Academiei Române, a adunat un bogat material despre Moise Nicoară. După ce în 1912 Sever S. Secula trece la cele veșnice, în timpul scurt pe care îl mai avea la dispoziție până la aniversarea Preparandiei, Teodor Botiș (1873-1940)⁴⁸ și Avram Sădean (1880-1914), încep cercetări în arhivele arădene. Perioada pe care o aveau la dispoziție nu le-a permis să facă cercetări exhaustive în arhivele seminarului, a Consistoriului eparhial, a orașului și comitatului Arad.

Despre Ioan Slavici cunoaștem că la 7 iulie 1909 semna o chitanță pentru suma de 1 000 lei primită de la Vasile Mangra „în contul lucrării pe care prin învoiala încheiată între noi m-am angajat să o fac asupra vieții și activității lui Moise Nicoară pe baza documentelor ce se află la Academia Română și după informațiunile ce mi se vor mai pune la dispozițiune”⁴⁹. Nu avem însă informații ca renumitul scriitor să fi și întrepris ceva în această direcție.

În anul 1913, între Consistoriul eparhial arădean și profesorii Teodor Botiș și Avram Sădean, se încheie o înțelegere în vedere scrierii unei ample monografii a Preparandiei și Institutului teologic. Teodor Botiș face cercetări în arhivele arădene, iar Avram Sădean continuă cercetările începute în arhivele din Viena și Budapesta Izbucnirea primului război mondial și plecarea pe front a lui A. Sădean, duce la moartea acestuia pe câmpul de luptă din Galiția (18 octombrie 1914). În această situație, sarcina scrierii monografiei revine în întregime lui Teodor Botiș ce avea la dispoziție și materialul adunat de A. Sădean din arhivele vieneze și budapestane⁵⁰. Pentru că a murit pe front, o parte din documentele

⁴⁶ „Bis. și Șc.”, anul XXXIII, nr. 48 din 29 noiembrie/12 decembrie 1909, pp. 5-6.

⁴⁷ Sever S. Secula (1869-1912) era fiul avocatului George Secula din Baia de Criș. Studii secundare la Arad, Sibiu și Blaj, universitare la București. Un timp a funcționat în cadrul Bibliotecii Academiei Române, apoi la Arhivele Statului din București. În 1900 se reîntoarce la Arad unde funcționează ca profesor la Școala civilă de fete (1901-1902) și Preparandie (1904-1908). Între 1909-1911 preot în Odvoș. În 1897 publică teza de licență, **Revoluția lui Doja**, în revista „Arhiva” (8, 1897, pp.125-148) din Iași, sub titlul, **Românii și revoluțiunea lui Gheorghe Doja 1514 (Studiu de istoria românilor de peste munți)**. Bazat pe o documentare exhaustivă trece în revistă și pozițiile istoriografiei românești (Gheorghe Șincai, Alexandru Papiu-Ilarian, V. A. Urechea, A. D. Xenopol, Treboniu-Laurian) în această problemă. Secula realizează una din primele analize în spiritul criticist-istoric din istoriografia noastră (cf. Ioan Drăgan, **Problematica ardeleană în „Arhiva Societății Științifice și Literare” din Iași. 1889-1916**, în vol. „Cultură și societate în epoca modernă”, Cluj, 1990, p. 266). A mai publicat: **Negru-Vodă. Studiu nu tocmai istoric**, în „Tribuna poporului”, anul I, nr. 30 din 14/26 februarie 1897, pp. 138-139; **Realități și visări. Novele și schițe**, Orăștie, 1897; **Biserica din Lehecenii-Cărpinet. Schiță istorică**, Arad, 1904; **Povestiri și schițe**, Arad, 1907 și traduceri din Petöfi, Björnson și Chteaubriand în diferite reviste din București, Arad, Oradea, Budapesta. A murit tânăr în plină afirmare pe tărâmul culturii române. Pentru alte amănunte vezi: Mircea Păcurariu, **Dicționarul teologilor români** (Ediția a doua, revăzută și întregită), București, 2002, p. 436.

⁴⁸ Pentru viața și activitatea sa vezi: M. Păcurariu, **op. cit.**, p. 61.

⁴⁹ Cf. Nicolae Bocean, **Petru Maior și Moise Nicoară**, în vol. „Slujitor al Bisericii și al Neamului. Părintele prof. univ. dr. Mircea Păcurariu, membru corespondent al Academiei Române, la împlinirea vârstei de 70 ani”, Cluj-Napoca, 2002, p. 454, nota 2.

⁵⁰ Documentele rămase de la Avram Sădean, sau numai o parte, se păstrează în B. E. O. R. Arad, **fond citat**, dosar 65 (303 file). La 4 august 1914, A. Sădean scria soției sale ca „documentele aduse nu acum, ci altădată din Viena, nu le predai lui Botiș, nici dacă le cere,

rămase de la A Sădean, au fost publicate de profesorul dr. Lazăr Iacob⁵¹ și Teodor Botiș⁵²

Ideea sintezei istorice a Episcopiei nu a fost abandonată. Lipsa unor volume de documente l-a determinat pe Gheorghe Ciuhandu (1875-1947) ca în ședința Senatului școlar al Consistoriului eparhial din 16 februarie/1 martie 1923, să propună ca toate documentele neutilizate în monografia școlilor să fie tipărite în „Biserica și Școala” și în extras, sarcina redactării revenindu-i lui Teodor Botiș⁵³. Sinodul eparhial aprobă propunerea lui Ciuhandu acordând și suma de 5 000 de lei anual din bugetul Consistoriului arădean pentru alte cercetări în arhive. Din păcate, neangajându-se nimeni, nu s-a întreprins nimic⁵⁴. Tot la propunerea lui Gheorghe Ciuhandu, în ședința din decembrie 1923 a Consistoriului eparhial, se oferă un premiu de 20 000 lei pentru cercetări în fondul de documente rămas de la Moise Nicoară la Academia Română, iar pentru a stimula cercetări în arhivele din Viena, Budapesta și Carloviț, suma de 10 000 lei⁵⁵. Demersuri pentru o monografie închinată lui Moise Nicoară în care să fie incluse și părți din istoria eparhiei din primele trei decenii ale secolului al XIX-lea, în special mișcarea pentru un episcop de neam român la Arad, a mai făcut și Ascaniu Crișan (1887-1952)⁵⁶, pe atunci profesor și director al Liceului „Moise Nicoară” din Arad⁵⁷. Atât demersul lui Gheorghe Ciuhandu cât și cel al lui Ascaniu Crișan, nu au avut nici un ecou în rândul intelectualității arădene. La 30 septembrie 1926, Sinodul eparhial face o nouă ofertă, de această dată lui Ștefan Cordoș oferindu-i suma de 10 000 de lei pentru a întreprinde cercetări în arhive, dar și acesta refuză⁵⁸.

până când nu mă reîntorc”, iar într-o altă epistolă din 25 august 1914, scria că numai „*dacă e de lipsă să predai foile lui Dr. Botiș, la timpul său. Poate ne ferește Dumnezeu de tot ce e rău și atunci nu-i de lipsă*”, cf. Ion Vârtaci, *Răvase din războiul ale prof. dr. Avram Sădean*, în „Școala vremii”, anul XIII, nr. 2-4, februarie-aprilie 1942, pp. 28-28, 32. Vezi și Roman Ciorogariu, + Avram Sădeanu, în „Bis. și Șc.”, anul XXXVIII, nr. 44 din 2/15 noiembrie 1914, pp. 349-350; Victor Stanciu, + Dr. Avram Sădean, în „Bis. și Șc.”, anul XXXVIII, nr. 44 din 2/15 noiembrie 1914, pp. 350-351; c. *Am pierdut un om de treabă. În memoria prof. dr. Avram Sădean*, în „Bis. și Șc.”, anul XXXVIII, nr. 45 din 9/22 noiembrie 1914, pp. 357-358.

⁵¹ Documente privitoare la istoria Diecezei Aradului (1815-1816), în „Anuarul Institutului pedagogic-teologic greco-ortodox român din Arad din 1916/1917”.

⁵² Pagini din istoria desrobirii, în volumul „Triumful Ortodoxiei la Arad”, pp. 161-190; Istoria Școlii Normale (Preparandiei) și a Institutului teologic ortodox-român din Arad, Arad, 1922.

⁵³ A. E. O. R. Arad, grupa IV, dosar 50/1917. Extras din ședința a III-a a Senatului școlar.

⁵⁴ Ibidem, dosar 4/1929, doc. 5 660, f. 414-415.

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ Ascaniu Crișan s-a născut la 25 noiembrie 1887 în Sibiu. Studii secundare la Sibiu, Seminarul teologic din Sibiu. Licențiat în matematici și fizică a Universității din Budapesta. Din 1912, pe rând, profesor la Școala noemală din Sibiu, Liceul „Andrei Șaguna” din Brașov, Școala reală din Timișoara, iar din 1920 director al Liceului „Moise Nicoară” din Arad (până în 1947). A fost o figură distinsă a învățământului arădean. Pentru amănunte despre viața și activitatea sa vezi: M. Păcurariu, *Cărturari sibieni de altădată*, Cluj-Napoca, 2002, pp. 422-423.

⁵⁷ Gh. Ciuhandu, *Episcopii Samuil Vulcan și Gherasim Raț*, p. XIV.

⁵⁸ A. E. O. R. Arad, fond citat, dosar 4/1929, doc. 5661, f. 414-415.

Apropierea centenarului alegerii și instalării primului episcop de neam român al Aradului, a fost un bun prilej din care s-a încercat să se profite pentru scrierea măcar a unor părți din istoria eparhiei. Gheorghe Ciuhandu, la 30 septembrie 1927, propune unele măsuri pregătitoare. El dorea ca împlinirea a 100 de ani de la urcarea lui Nestor Ioanovici (1829-1830) în scaunul eparhial de la Arad, să fie sărbătorită într-un cadru festiv. Deși propunerea lui Gh. Ciuhandu a fost trecută în procesul-verbal al ședinței Adunării eparhiale, „prin nu știm care întâmplare și fără nici un temei, a fost scoasă din procesul-verbal al Adunării eparhiale și astfel nici n-a fost trecut în sumarul tipărit al desbaterilor”. Mereu preocupat de scrierea istoriei eparhiei, Gh. Ciuhandu mai propune ca pentru a se putea „înlesni utilizarea vechii arhive eparhiale, să se ia măsuri pentru aducerea acesteia în bună ordine”⁵⁹.

Problema serbării centenarului a fost pusă în discuție și de Teodor Botiș în articolul intitulat, *O datorie*⁶⁰, exprimându-și speranța că acesta putea fi momentul potrivit pentru a fi scoase „din întuneric la lumină pagini glorioase din trecut și pe cei ce le-au scris”, aducând prin aceasta „recunoștința și demnitatea ce se așteaptă de la o Biserică și un neam ce se respectă pe sine”.

Centenarul a intrat și în sfera preocupărilor episcopului Grigorie Comșa al Aradului (1925-1935). În ședința Consiliului eparhial din 28 iunie 1928 s-a propus să se facă toate demersurile necesare ca în toamna anului 1929 să poată fi sărbătorit. Era un bun prilej pentru inițierea unor noi cercetări privind istoria eparhiei, mai ales cu precădere la perioada premergătoare instalării lui Nestor Ioanovici (1829-1830)⁶¹. În acest sens, la 12 februarie 1929, episcopul Grigorie s-a adresat istoricului Ioan Lupaș rugându-l ca în cazul în care are vreun studiu nepublicat despre Nestor Ioanovici să-l utilizeze cu prilejul centenarului⁶².

Episcopul s-a adresat și profesorului Teodor Botiș cerându-i un studiu care să fie cuprins într-o „monografie care să răspundă scopului”. La numai câteva zile, acesta a răspuns episcopului că materialul istoric ce-l avea, era „insuficient și reclamă o completare prin scrutări mai ample și mai temeinice” în arhivele arădene, vieneze și budapestane. Cu toate că avea un bogat material documentar adunat din arhivele arădene cât și cel adunat de Avram Sădean din arhivele de la Viena și Budapesta, T. Botiș îl considera insuficient pentru a „suporta critica îndreptățită și obiectivă”⁶³.

⁵⁹ *Ibidem*; Gh. Ciuhandu, *op. cit.*, pp. XIV-XV. nota 1.

⁶⁰ „Bis. și Șc.”, anul LI, nr. 1-2 din 9 ianuarie 1927, pp. 13-14.

⁶¹ Gh. Ciuhandu, *op.cit.*, p. XV.

⁶² A. E. O. R. Arad, *fond citat*, dosar 4/1929, doc. 793, f. 390-390 v. Nu cunoaștem răspunsul lui Ioan Lupaș, dar în 1930, acesta a publicat studiul: *Intervenția făgărășenilor și a brașovenilor în favoarea lui Nestor Ioanovici* în „A. I. I. N.”, vol. V, Cluj, 1928-1930, pp. 487-491.

⁶³ A. E. O. R. Arad, *fond citat*, dosar 4/1929, doc. 1098, f. 391.

Secția culturală a Consistoriul eparhial, condusă de Gh. Ciuhandu, în ședința din 6 martie 1929 a fixat „cadrele generale ale serbărilor” pentru data de 24 octombrie 1929. Într-un articol de fond publicat în „Biserica și Școala”⁶⁴, Gheorghe Ciuhandu scria că nu se sărbătoresc realizări de seamă, ci „mai mult triumful unei idei”. Comemorarea centenarului a avut loc în 26 octombrie 1929, cu două zile mai târziu decât fusese stabilit. Suflul întregii manifestații a fost consilierul cultural al Episcopiei, preotul Gheorghe Ciuhandu și preotul profesor Nicolae Popovici de la Institutul teologic⁶⁵.

Cu toate eforturile depuse de autoritățile ecleziastice arădene, profitând și de cele trei aniversări centenare (Preparandiei, Teologiei, Nestor Ioanovici) nu s-a reușit realizarea unei sinteze istorice a episcopiei arădene, numai studii în care se reflectă părți din istoria Episcopiei și a vieții bisericești a românilor din părțile arădene.

La propunerea Consiliului eparhial, în ședința din 11 mai 1931, Adunarea eparhială a hotărât ca secția culturală să se îngrijească de adunarea materialului documentar necesar pentru scrierea istoriei eparhiei. În acest sens a fost emisă o circulară (nr. 6063) prin care se cereau tuturor preoților să adune toate însemnările de pe filele vechilor cărți de cult și inscripțiile din biserici, de pe obiecte de cult, șirul preoților parohi, a învățătorilor cu anii de activitate. Inițiativa a fost concretizată într-un dosar cuprinzând 427 file⁶⁶. Pe lângă faptul că atestă prezența în părțile arădene a unor vechi tipărituri românești, dosarul amintit este de o deosebită importanță mai ales prin faptul că el conține însemnări de pe cărțile de cult existente atunci în bisericile arădene. Valoarea documentară a acestor „inventare” constă în aceea că ofereau informații despre zeci de tipărituri românești vechi, unele dintre ele pierdute și despre care nu existau alte informații decât cele furnizate de izvoarele documentare. Ele prezentau și unele neajunsuri, mai ales prin imposibilitatea verificării exactității elementelor bibliografice ale cărților menționate de preoți. Prea puțini dintre ei cunoșteau scrierea chirilică, mai cu seamă a interpretării lor cifrice, consemnând adesea date, evident greșite, despre unele cărți vechi, nu a rareori ieșite din uzul curent al bisericii. Faptul s-ar explica și prin finalitatea înregistrării cărților,

⁶⁴ În pragul unui jubileu al episcopiei Aradului, în „Bis. și Șc.”, anul LIII, nr. 13 din 24 martie 1929, p. 1.

⁶⁵ Pe lângă alte probleme organizatorice, cei doi s-au îngrijit de tipărirea volumului comemorativ „Triumful Ortodoxiei la Arad” (280 p.), structurat în două părți. Prima, cuprinde **Acte oficiale** (pp. 5-132), îngrijită de Nicolae Popovici iar cea de a II-a, **Studii și articole** (pp. 135-235), îngrijită de Gheorghe Ciuhandu și cuprinde șapte studii istorice: Gh. Ciuhandu, **Disertație comemorativă despre episcopul Nestor Ioanovici, cu spicuri nouă din istoria eparhiei Aradului în veacul XVIII** (pp.135-160); Idem, **Vichentie Ioanovici episcopul Aradului (1726-1731), apoi mitropolit** (pp. 222-227); Teodor Botiș, **Pagini din istoria desrobirii** (pp.161-190); Gr. Comșa, **Religiozitatea episcopului Nestor Ioanovici** (pp. 191-195); Roman Ciorogariu, **Aradul de odinioară** (pp. 196-210); Vasile Goldiș, **Trei făgărășeni** (pp. 211-218); Ștefan Lupșa, **Episcopul unit Samuil Vulcan împotriva episcopiei lui Nestor Ioanovici** (pp. 228-232).

⁶⁶ A. E. O. R. Arad, grupa III, dosar 385/1930.

aceea de a avea o evidență relativ simplă și de a informa forul episcopesc despre existența de cărți necesare oficierei serviciului liturgic. Interesa conținutul în sine al cărții, faptul că era *Evanghelie, Cazanie, Liturghier...*, și mai puțin datele căutate azi de cercetătorul tipăriturilor vechi. Mai trebuie avut în vedere și faptul că la întocmirea inventarelor, preoții aveau în față cărți cu un înalt grad de uzură, cu filele de la început lipsă, nemaifiind în situația de a le putea identifica.

Se intenționa și publicarea unui anuar istoric cu titlul, *Trecutul Eparhiei Aradului*, în care să fie cuprinse și documentele rămase de la Moise Nicoară păstrate la Academia Română, considerându-se că și „numai tipărirea acelor documente [...] ar însemna luminarea deplină a trecutului nostru de mai multe decenii socotite de la începutul veacului XIX”⁶⁷.

La 26 iunie 1931, personalitatea lui Moise Nicoară, revine în atenția arădenilor prin propunerea episcopul Grigorie Comșa făcută Academiei Române, ca înaltul for științific, pe cheltuiala Episcopiei să publice toate documentele rămase de la Moise Nicoară⁶⁸. Prin scrisoarea din 21 iunie 1931, Academia Română îl înștiința pe episcopul Grigorie că „toate manuscrisurile și documentele relative la activitatea lui Moise Nicoară, care se află în colecțiile Academiei, au fost studiate în anii din urmă de colegul nostru prof. Gheorghe Bogdan-Duică, de la Universitatea din Cluj care a pregătit o lucrare asupra ilustrului bărbat”⁶⁹. Episcopul Grigorie Comșa s-a adresat și profesorului Gh. Bogdan-Duică însă nu cunoaștem răspunsul acestuia. Despre intenția profesorului clujan avea cunoștință și Gheorghe Ciuhandu⁷⁰, însă, după afirmația Corneliiei Bodea, „bogăția materialului cu o scrisoare adesea greu de citit avea darul de a descuraja”⁷¹.

În 1933, Gheorghe Ciuhandu făcea un bilanț al încercărilor mai vechi sau mai noi de a se scrie o istorie a eparhiei. El constată că în cei cincizeci de ani câți s-au scurs din 1883, nu s-a „făcut nici un pas”, în afară de „Istoria școalelor” a lui Teodor Botiș⁷². Din păcate, Adunarea eparhială nu întotdeauna a acordat o atenție deosebită scrierii istoriei eparhiei, dar nici omul care să întreprindă cercetări în arhive nu a fost întotdeauna de găsit. În ședința din 1936 a Adunării eparhiale, Gheorghe Ciuhandu reia această problemă, cerând Consiliului eparhial să „înscrisă în bugetul său anual o sumă de 15 000 lei pentru cercetări și scrieri istorice, care fond se va spori an de an cu alocațiile spre acest scop din bugetul

⁶⁷ Actele și debaterile Adunării eparhiale din Eparhia ortodoxă română a Aradului, sesiunea ordinară din 1931, Arad, 1931, pp. 89-91.

⁶⁸ A. E. O. R. Arad, fond citat, dosar 4/1929, doc. 3534.

⁶⁹ Ibidem, doc. 4525.

⁷⁰ Gh. Ciuhandu, op. cit., p. XVI.

⁷¹ Cornelia Bodea, *Moise Nicoară (1784-1861) și rolul său în lupta pentru emanciparea național religioasă a românilor din Banat și Crișana*, p. 7.

⁷² A. E. O. R. Arad, grupa IV, dosar 4/1929, doc. 5660, f. 414-415.

eparhiei”, iar utilizarea acestui fond „v-a cădea în competența și aprecierea secției culturale a Consiliului eparhial” Ciuhandu⁷³.

În același an, Episcopia s-a adresat din nou Academiei Române cu propunerea ca înaltul for științific să publice un volum de documente de la începutul secolului al XIX-lea, însoțite de o parte introductivă⁷⁴. Această problemă a fost repusă în discuție și în ședința din anul 1941 a Adunării eparhiale, dar, din motive financiare și lipsa celor care să facă cercetări în arhive, nu s-a întreprins nimic⁷⁵.

Nici inițiativa din 1956 a episcopului Andrei Magieru al Aradului (1936-1960), care dorea comemorarea a 250 de ani de la înființarea Episcopiei, luând drept temei confirmarea imperială din 25 aprilie 1706⁷⁶ prin care aproba cumpărarea de către episcopul Isaia Diacovici a unei moșii în Arad, nu a fost realizată decât parțial. Episcopul a cerut preotului și istoricului Ștefan Lupșa (1905-1964), care avea deja un bogat material arhivistic, să redacteze o sinteză istorică a Episcopiei arădene. Din păcate, Ștefan Lupșa nu a mers cu redactarea lucrării decât până în 1784, nu până la 1829⁷⁷ cum și-a propus. Probabil dificultățile materiale pe care le-a avut atunci Episcopia, neputința de a putea fi publicate primele volume, și nu în ultimul rând, tratamentul de care a avut parte Șt. Lupșa la Sibiu, au avut darul de a-l descuraja.

După atâtea încercări nereușite, o primă sinteză istorică a Episcopiei Aradului (județele Arad și Hunedoara), apare abia în 1989, când, din inițiativa P. S. dr. Timotei Sevcicu, episcopul Aradului, a fost publicat volumul: *Episcopia Aradului. Istorie. Viață culturală. Monumente de artă* (Arad, 1989, 319 p.) redactat de un colectiv de istorici avându-l coordonator pe pr. prof. dr. Mircea Păcurariu de la Facultatea de Teologie din Sibiu. Volumul cuprinde zece studii⁷⁸ ce acoperă perioada de dinaintea înființării

⁷³ *Actele și desbaterile Adunării eparhiale...1936*, Arad, 1936, pp. 38-39.

⁷⁴ A. E. O. R. Arad, fond citat, dosar 3/1929, doc. 6335/1936.

⁷⁵ *Actele și desbaterile Adunării eparhiale...1941*, Arad, 1941, p. LXI.

⁷⁶ În ziua de 5 noiembrie 2003, cu prilejul susținerii tezei de doctorat de către autorul prezentei cărți, părintele prof. univ. dr. Mircea Păcurariu, membru al Academiei Române, propunea ca în anul 2006, Episcopia Aradului ar trebui să comemoreze împlinirea a trei secole de la începuturile diecezei. O lună mai târziu, prof. univ. dr. Nicolae Bocșan, rectorul Universității „Babeș Bolyai” din Cluj-Napoca, printr-o epistolă adresată Prea Sfinției Sale dr. Timotei Sevcicu, concretiza în scris cele propuse de părintele Mircea Păcurariu.

⁷⁷ Din 1829 până la zi trebuia redactată de Gheorghe Lițiu care din păcate nu a mai făcut nimic.

⁷⁸ Episcop dr. Timotei Sevcicu, *Precuvântare* (pp. 5-7); Gheorghe Lițiu, *Istoria Eparhiei Aradului* (pp. 9-79); Mircea Păcurariu, *Istoria vieții bisericești a românilor hunedoreni* (pp. 81-107); *Cultura bisericească în Eparhia Aradului în trecut și astăzi* (pp. 129-149); *Învățământul teologic la Arad* (pp. 151-172); Ioana Cristache-Panait, *Cartea veche românească în Eparhia Aradului* (pp. 110-128); *Bisericile de lemn din Eparhia Aradului* (pp. 243-264); Vasile Popeangă, *Institutul pedagogic (Preparandia) din Arad* (pp. 173-184); *Dezvoltarea școlilor populare românești pe teritoriul Eparhiei Aradului* (pp. 185-203); *Activități culturale în*

Episcopiei până la sfârșitul deceniului nouă al secolului al XX-lea. Este o primă sinteză istorică serioasă a Episcopiei arădene care vine să încununeze eforturile de mai multe decenii ale unor preoți și istorici arădeni.

II.

Istoriografia bisericească până la mijlocul secolului al XIX-lea

II. 1. Perioada cronicilor medievale

Unul dintre cele dintâi izvoare istorice cu referire la ținuturile Mureșului de jos, poate fi considerată *Legenda Sfântului Gerard*, avându-l drept autor pe **Gerardus de Sagredo (+1046)** sau Gerard de Cenad, un „intelectual care a cunoscut, în mod cu totul ieșit din comun”⁷⁹, realitățile politice, economice și eclesiastice din această zonă în pragul mileniului al II-lea. Opera sa⁸⁰, păstrată în trei forme: legenda mică, legenda mare și legenda în imagini, este considerată a fi deosebit de importantă pentru această perioadă de timp. Legenda mare, vorbește despre personalitatea voievodului Ahtum, botezat la Vidin în credința ortodoxă, de interesul manifestat pentru viața ecleziastică, de preocupările privind întemeierea unor mănăstiri în zona arădeană din bazinul Mureșului. Izvorul amintit, nu lasă nici o îndoială asupra faptului că religia dominantă în ducatul lui Ahtum a fost creștinismul de rit răsăritean, cu centrul în mănăstirea „*Sf. Ioan Botezătorul*” de la Morisena (Cenadul de mai târziu)⁸¹, unde călugării bizantini și autohtoni viețuiau după regula Sf. Vasile cel Mare. După cucerirea

⁷⁹ Victor Neumann, *Convergente spirituale*, București, 1986, p. 135.

⁸⁰ Pentru viața și opera sa vezi: Radu Constantinescu, în *Studiu introductiv* la Gerard din Cenad, *Armonia lumii* (Studiu introductiv, selecție, traducere și comentarii de Radu Constantinescu, Cuvânt înainte de Răzvan Theodorescu), București, 1984; I. D. Suciu, Radu Constantinescu, *op. cit.*, vol. I, pp. 56-63; E. Gluck, *Unele informații provenite din cronicile medievale referitoare la zona Aradului (sec. VIII-X)*, în „Ziridava”, VI, 1976, pp. 73-87; Idem, *Contribuții cu privire la istoria părților arădene în epoca ducatului lui Ahtum*, în „Ziridava”, VI, 1976, pp. 89-116; Idem, *Considerații privind izvoarele istorice scrise referitoare la ducatul lui Ahtum (prima jumătate a secolului al XI-lea)*, în „Ziridava”, XI, 1979, pp. 243-278; Idem, *Izvoarele narative din secolul al XI-lea referitoare la istoria Transilvaniei. Noi contribuții*, în „R. A.”, anul LVI, vol. XLI, nr. 4, 1979, pp. 386-397; Idem, *Cu privire la istoricul părților arădene în epoca voievodatului lui Ahtum*, pp. 101-150. Pentru această perioadă vezi și: Dimitrie Onciul, *Românii și ungurii în trecut. Relațiunile lor politice în dezvoltarea statului român și a românilor de peste munți*, București, 1928.

⁸¹ Mănăstirea a fost identificată prin săpăturile arheologice. Vezi: Ioan Geția, *Vechi rămășițe bisericești în Banat*, în „M. B.”, anul XV (1965), nr. 4-6, pp. 407-419; Gheorghe Cotoșman, *Bazilica romană cu baptisteriu din Urbs Morisena*, în „B. O. R.”, anul LXXXVI (1968), nr. 3-5, pp. 469-485; Petru Iambor, Ștefan Matei, Adrian Bejan, *Cercetări arheologice în așezarea feudal-timpurie de la Cenad (1974, 1975)*, în „Ziridava”, XIV, 1982, pp. 89-108; Radu R. Heitel, *Unele considerații privind civilizația din bazinul carpatic în cursul celei de-a doua jumătăți a secolului al IX-lea în lumina izvoarelor arheologice*, în „S. C. I. V. A.”, tom 34, nr. 2, 1983; Adrian Bejan, *Banatul în secolele IV-XII*, Timișoara, 1995.

teritoriului de către regele Ștefan cel Sfânt, prin trădarea lui Chanadinus, fost ostaș al lui Ahtum, călugării au fost mutați în mănăstirea „*Sf. Gheorghe*” din Oroszlanos, iar așezământul de la Cenad devenind reședința episcopului catolic Gerardus de Sagredo⁸².

Cercetările efectuate asupra legendelor și manuscriselor lăsate de Gerard, oferă o imagine a unei vieți culturale, rodul colaborării episcopului latin cu intelectualii întâlniți la Morisena. Inovațiile misiunii reformatoare, misionarismul de tip bizantin, specificitatea fenomenelor sociale și religioase ale Banatului mureșan, pot fi judecate cu ajutorul scrierilor lui Gerard ori prin intermediul acelor ce se referă la viața și opera sa.

De la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui următor, avem cronicile și manuscrisele istorice datorate lui **Gheorghe Brancovici (1645-1711)**, devenit pentru istoriografia românească de la sfârșitul secolului al XIX-lea și din prima jumătate a celui următor, subiectul unor îndelungate și pasionante discuții. Dacă pentru Nicolae Iorga era un „ciudat aventurier”⁸³, sau un „aventurier interesant”⁸⁴, pentru Silviu Dragomir era una din „cele mai

⁸² Eugen Gluck, **Cu privire la istoricul părților arădene în epoca voievodatului lui Ahtum**, în vol. „Studii privind istoria Aradului”, București, 1980, pp. 101-102, 123-124; Despre săpăturile arheologice care au scos la lumină urme materiale din perioada lui Ahtum vezi: Mircea Zdroba, Mircea Barbu, **Săpăturile arheologice de la Felnac și Vladimirescu (Raport preliminar)**, în „Ziridava”, VI, 1976, pp. 47-56; Idem, **Noi contribuții privind cetatea de pământ de la Vladimirescu**, în „Ziridava”, VIII, 1977, pp. 17-29; Idem, **Șantierul arheologic de la Arad-Vladimirescu**, în „Ziridava”, X, 1978, pp. 101-122; Idem, **Cercetările arheologice de la Arad-Vladimirescu**, în „Ziridava”, XI, 1979, pp. 181-194; M. Barbu, **Săpăturile arheologice de la Arad-Vladimirescu. Campania 1979**, în „Ziridava”, XII, 1980, pp. 151-165; M. Barbu, Eduard Ivanof, **Cercetări arheologice în zona Aradului privind perioada secolelor VII-XI**, în vol. „Studii privind istoria Aradului”, pp. 82-100; Vasile Boroneanț, **Sondajul arheologic privind feudalismul timpuriu de la Zăbrani „Sătuț”**, în „Ziridava”, VI, 1976, pp. 57-69; Idem, **Considerații asupra cercetării de la Cladova (jud. Arad)**, în „Ziridava”, X, 1978, pp. 139-159; Idem, **Considerații asupra locuirii feudale de la Cladova (jud. Arad), în lumina descoperirilor arheologice și a unor noi investigații istorice**, în „Ziridava”, XIV, 1982, pp. 109-115; Vasile Boroneanț, George Pascu Hurezan, **Cimitirul din sec. XI-XII de la Cladova (jud. Arad)**, în „Ziridava”, XV-XVI, 1987, pp. 67-74; Mihai Blăjan, Egon Dörner, **Probleme de demografie istorică pe baza studiului căldărușelor de lut (sec. XI-XIII) descoperite pe teritoriul judeșului Arad**, în „Ziridava”, X, 1978, pp. 128-139; Nicolae Dănilă, **Izvoare literare, epigrafice, arheologice și numismatice privind prezența bizantină în Banat în secolele IV-VI**, în „M. B.”, anul XXXIV (1984), nr. 3-4, pp. 150-161; Idem, **Elemente bizantine în viața populației autohtone din Banat și Transilvania în secolele VII-XIII**, în „M. B.”, anul XXXIV (1984), nr. 11-12, pp. 707-725; Idem, **Materiale arheologice paleocreștine descoperite pe teritoriul Eparhiei Aradului**, în „M. B.”, anul XXXVII (1987), nr. 3, pp. 44-48; Liviu Mărghită, **Banatul în lumina arheologiei**, vol. III, Timișoara, 1985. Vezi și Răzvan Theodorescu, **Bizant, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X-XIV)**, București, 1974; Mircea Păcurariu, **Începuturile Mitropoliei Transilvaniei**, București, 1980; Idem, **Istoria Bisericii Ortodoxe Române**, vol. I, Ediția a II-a, București, 1991; Idem, **Istoria Bisericii românești din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș**, Cluj-Napoca, 1992.

⁸³ Nicolae Iorga, **Despre cronici și cronicari** (Ediție îngrijită de Damaschin Mioc), București, 1988, p. 150.

⁸⁴ Idem, **Un aventurier interesant: Gh. Brancovici - „Brâncoveanu”, fratele Mitropolitului românesc Sava**, în „Neamul românesc”, anul IV, nr. 1, 1909. Istoricul Ioan Lupaș îl numește și el **Brâncoveanu**, vezi: I. Lupaș, **Scrieri alese**, vol. I (Introducere, ediție îngrijită, note și comentarii de Ștefan Pascu și Pompiliu Teodor), Cluj-Napoca, 1977, pp. 75-76, 118.

remarcabile personalități politice și literare” de la finea secolului al XVII-lea și începutul celui următor⁸⁵, iar Emil Turdeanu, cel care a descoperit în arhivele de la Belgrad trei lucrări cu caracter religios pe care le-a atribuit lui Gheorghe Brancovici, îl caracteriza ca pe un cărturar „sârbo-român” care „a realizat tranziția de la cronică la istorie”⁸⁶. Există însă și istorici care în consideră un personaj controversat⁸⁷.

Cronicarul Gheorghe Brancovici⁸⁸, se trage dintr-o veche familie ai căror membrii se refugiaseră în Ungaria și Țările Române încă din veacul al XV-lea, cu timpul românizându-se. Mulți dintre ei ajungând în înalte trepte ecleziastice sau politice în Țările Române. Maxim Brancovici era la începutul secolului al XVI-lea mitropolit al Ungrovlahiei (+ 18 ianuarie 1516), iar nepoata sa Milița-Despina, era soția lui Neagoe Basarab. De aceea Gheorghe Șincai se crede îndreptățit să afirme că cronicarul Gheorghe Brancovici „n-au fost sârb, ci diaos român”⁸⁹. Este fratele lui Sava II Brancovici, mitropolitul Ardealului (1656-1680), iar tatăl lor era fratele episcopului Lazăr-Longhin Brancovici al Inelui. Născut (1645) și crescut în Ineu, în mediul cetății se deprinde cu limbile română, turcă, maghiară și sârbă iar în cel al Bălgradului, unde se presupune că a urmat școlile, s-a deprins și cu limba latină. O influență benefică asupra cărturarului de mai târziu a putut să aibă și fratele său, viitorul mitropolit⁹⁰.

Activitatea cronicarului Gheorghe Brancovici ocupă un loc important în viața culturală și politică a Transilvaniei și Țării Românești din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Dincolo de viața frământată, personalitatea lui s-a proiectat în spațiul istoriografiei, lăsând informații istorice bogate și ample pentru determinarea epocii pe care a trăit-o.

⁸⁵ Silviu Dragomir, *Fragmente din Cronica sârbească a lui Gheorghe Brancovici*, în „A. I. I. N.” II, Cluj, 1923, București, 1924, p. 3.

⁸⁶ Emil Turdeanu, *L'oeuvre inconnue de Georges Branković*, în „R. E. S”, tom XIX, 1939, fasc. 1-2, pp. 5-16; Idem, *Oameni și cărți de altădată* (Ediție îngrijită de Ștefan S. Gorovei și Maria Magdalena Szekely. Note complementare, traduceri și postfață de Ștefan S. Gorovei), București, 1997, p. 344.

⁸⁷ Dan Ispas, *Cronicarul Gheorghe Brancovici - un personaj controversat*, în „Crisia”, Oradea, XXIV, 1994, pp. 421-429.

⁸⁸ În 1874, preotul Ioan Rusu a publicat *Biografia lui Gheorghe Brancovici* („Lumina” Arad, 1874, nr. 51-56, p. 252-274), o traducere din cartea lui Jovan Raici, *Istorija raznyh slovenskyh narodov, najpache, Bolgar, Horvatov i Serbov*, Viena, 1794-1795, 4 vol. și 13 adaosuri; Cea mai însemnată lucrare despre cronicarul Gheorghe Brancovici, încă nedepășită, este cea a istoricului Jovan Radonič, *Grof Djordje Brancovic i njegovo vreme*, Beograd, 1911, cf. Damaschin Mioc, *Studiu introductiv la Gheorghe Brancovici, Cronica românească* (Ediție critică de Damaschin Mioc și Marieta Adam-Chiper. *Studiu introductiv de Damaschin Mioc*), București, 1987, p.32. Vezi și Ioan Lupăș, *Cronicari și istorici români din Transilvania*, ed. II, Craiova, 1941, pp. XIII-XV; D. Mioc, *Însemnătatea Cronicii românești a lui Gheorghe Brancovici date din manuscrise inedite*, în „Banatica”, Reșița, VIII, 1983, pp. 397-408.

⁸⁹ Gheorghe Șincai, *Cronica românilor*, Tom III (Ediție îngrijită și studiu asupra limbii de Florea Fugariu, Prefață și note de Manole Neagoe), București, 1969, p. 191.

⁹⁰ S. Dragomir, *op. cit.*, p. 11.

A lăsat posterității, pe lângă cele trei lucrări cu caracter religios⁹¹, și două cronici istorice. Prima, intitulată *Cronică a slovenilor, Misii cei din jos și cei din sus Misii*, scrisă în limba română, între anii 1684-1687⁹², este rodul cercetărilor sistematice efectuate la București, pe când se afla la curtea lui Șerban Cantacuzino, grefându-și prezentarea pe fundalul vechilor intenții de a-și exprima obârșia din familia despoților sârbi și rudenia cu familii domnitoare ale Țării Românești, de Basarabi, Cantacuzini și Băleni. În răstimpul de două decenii cât a locuit în Țara Românească, a avut ocazia să întrețină relații foarte apropiate cu diverse personalități ale vieții culturale care gravitau în jurul curții domnești din București. Ne gândim la Radu Năsturel, pe care cronicarul l-a vizitat în anul 1680, pe cronicarul Constantin Filipescu, autorul *Istoriei domnilor Țării Românești*, pe cronicarul Stoica Ludescu, dar mai ales pe cărturarul Constantin Cantacuzino stolnicul, fratele domnitorului Șerban Cantacuzino. Între Brancovici și stolnic se leagă o lungă și fructuoasă prietenie, în tihna bogatei biblioteci a celui din urmă, pe care au folosit-o împreună. Un lucru este sigur, opera lui Constantin Cantacuzino, *Istoria Țării Românești*, posedă aceleași izvoare ca și cronicile lui Gh. Brancovici. Prețuirea reciprocă poate fi sesizată din expresia: „om de cinste și cu cunoștință și iubitoriu de a ști multe”, prin care stolnicul l-a descris pe cronicar⁹³, iar acesta la rândul-i, nu și-a uitat prietenul nici în captivitate, scriindu-i din Viena în anul 1698⁹⁴.

Gh. Brancovici amintește izvoarele pentru unele evenimente, dar pentru altele nu, aceasta pentru că în evul mediu nu exista un drept de proprietate asupra operei literare sau științifice. A avut la dispoziție, pentru partea biblică, în întregime Sfânta Scriptură, făcând trimiteri în text sau marginale, între paranteze, la partea din care și-a luat informația. Pentru istoria sârbilor folosește un *letopiseț sârbesc*, *Viața lui Ștefan Deceanschi* de Grigorie Țamblac și *Biografia lui Ștefan Lazarevici* de Constantin Costenețchi. Pentru istoria românilor se sprijină pe aceleași anale sârbești, pe letopisețe rusești, pe așa numitul *letopiseț brâncovenesc*, pe Martin Cromer, Antonio Bonifinius, istoriograful lui Matia

⁹¹ Aceste lucrări, în număr de trei, au fost scrise în limba română și sunt cuprinse într-un manuscris de 392 de file. Cele trei sunt: o *Carte de rugăciuni*, un *Catehism* și *Comentarii ale unor versete biblice*, cf. D. Mioc, în *Studiu introductiv* la Gh. Brancovici, *Cronica românească*, p.18; vezi și Emil Turdeanu, *Oameni și cărți de altădată* (Ediție îngrijită de Ștefan S. Gorovei și Maria Magdalena Szekely. Note complementare, traduceri și postfață de Ștefan S. Gorovei), București, 1997, pp. 344-346.

⁹² *Cronica slovenilor Iliricului, Mysii cei din sus și cei din jos Mysii*, publicată în 1987 de Damaschin Mioc și Marieta Adam-Chiper, vezi nota 5 de mai sus. Această cronică a fost considerată de P. P. Panaitescu „un adevărat letopiseț românesc”, cf. Ioachim Crăciun, *Cronicile românești ale Transilvaniei și Banatului. Considerații preliminare*, în „A. I. I. Cluj”, I-II (1958-1959), p. 132.

⁹³ Stolnicul Constantin Cantacuzino, *Istoria Țării Românești*, în vol. „Cronicari munteni” (Studiu introductiv de Dan Horia Mazilui. Selecția textelor și glosar de Anatol Ghermanschi), București, 1988, p. 57.

⁹⁴ Silviu Anuichi, *Relații bisericești româno-sârbe în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea*, în „B.O.R.”, anul XCVII (1979), nr. 7-8, p. 896.

Corvin și o cronică internă din Țara Românească, *Cronica războaielor Țării Românești*. Pentru unele informații din istoria universală sunt citați Sebastian Munster, cosmograf și istoric (*Cosmografia*), geograful Vilhelm Blaeu, istoricul german Ioan Nauclerus (1425-1510) și Enea Silvio Piccolomini, exact autorii citați și de Constantin Cantacuzino. Pe lângă cărțile din biblioteca stolnicului și cea a lui Constantin Brâncoveanu, Gh. Brancovici a avut la dispoziție și cărțile sale, care după plecarea din Țara Românească au rămas în biblioteca stolnicului, așa după cum dovedesc însemnările de proprietate, scrise pe unele din ele⁹⁵.

Dintre cărțile foste ale lui Gh. Brancovici și rămase în biblioteca stolnicului, amintim pe cea a iezuitului Andreas Brunner (1581-1650), mare istoric și arheolog german (*Annalium virtutis et fortunae Boiorum*, pars II, Munchen, 1629); cartea preotului franciscan Bonaventura Hocquard, *Perspectivi Luteranorum et Calvinistarum* (Viena, 1649), care pe prima pagină avea însemnat; „Ot komite Gheorghe Brancovici” iar pe foaia de gardă, „Ex libris generosi Georgij Brancovits ad Podgorista, ad fructum amicorum eius” ce amintește de departe de „sibi et amicis aui” scrise de Paolo Manuzio din secolul al XVI-lea. O a treia carte pe care o mai amintim din cele șase, este opera lui Mihaly Szathmar-Nemeti, *A Negy Evangelistak szerent valo Dominica, Avagy az Ur Jesus Cristustol pracdikaeltatott es o Felsegerol irattatott hristoriaknok regen Vasarnapokra rendeltetete Evangeliomi leczkaknek* (Duminica după cele patru Evanghelii, adică explicarea în predici a parabolilor spuse de Domnul nostru Iisus Cristos și scrise despre Maestatea sa și despre învățăturile evanghelice), tipărită în 1675⁹⁶.

Cea de-a doua operă, *Cronica sârbă*, redactată între 1693-1705 în peste 2 600 de file, deși scrisă „numai din interesul [...] autorului de a transmite posterității cunoștința vieții și activității fratelui său mai mare Simion, cunoscutul mitropolit al românilor ortodocși din Ardeal, Sava Brancovici”⁹⁷, înserează multe evenimente din istoria Țării Românești, Moldovei și Transilvaniei, grevate pe fundamentul istoriei sârbe și cu deosebire a familiei Brancovici datorită rolului de conducător politic pe care și l-a asumat autorul la sfârșitul secolului al XVII-lea, construindu-și ideologia pe o anumită sensibilitate ardeleană. Această susceptibilitate determinându-l pe istoricul sârb Nicola Radojčić, să afirme despre el că „valahi i-au fost dragi la fel ca și sârbii [...]. El iubește trecutul lor ca și trecutul sârbesc”⁹⁸. Fragmente din *Cronica sârbă* au fost publicate de istoricul Silviu Dragomir, mai ales părțile care se referă la viața

⁹⁵ Un număr de șase exemplare purtându-i pecetea: „Ot k(nihî) G(eorgi) B(rancovic)”. Gh. Brancovici, *Cronica românească*, p. 19.

⁹⁶ Mario Ruffini, *Biblioteca stolnicului Constantin Cantacuzino*, București, 1973, pp. 71, 134, 169.

⁹⁷ Alexandru Lapedatu, *Istoriografia română ardeleană în legătură cu desfășurarea vieții politice a neamului românesc de peste Carpați*, București, 1923, p. 7-8.

⁹⁸ Cf. S. Anuichi, *op. cit.*, p. 896

mitropolitului Sava II Brancovici (1656-1680), cuprinsă în cartea a V-a. Analizând critic adevărurile și neadevărurile cronicii, istoricul român consideră că doar decretul mitropolitului Ștefan al Ungrovlahiei (1648-1653, 1655-1668) către noul mitropolit ardelean ar fi o „născocire a autorului”. Nu se îndoiește în schimb de „autenticitatea celorlalte documente” ce se referă la activitatea lui Sava, considerate ca provenind „dintr-o colecție de documente a mitropolitului”, în special cele privitoare la privilegiile și proprietățile sale și ale înaintașilor, ce ar fi fost donată arhivei Academiei sârbe din Belgrad de către moștenitorii lui Gheorghe Brancovici⁹⁹.

În *Cronică* s-au strecurat și informații eronate, fapt explicabil pentru că autorul, când își redacta lucrarea, se afla la Viena și numai era în situația de a-și controla bine memoria. El greșește seria mitropoliților care au precedat lui Sava, uitându-l pe Ilie Iorest (1640-1643) și dând greșit păstorirea lui Dosoftei (1624-1627). Mutarea „mitropoliei” din Ienopole la Bălgrad trebuie pusă pe seama unei confuzii ori unei ineficiente informări. După plecarea ultimului episcop de Ineu, Lazăr Longhin Brancovici (1638-1643) la mănăstirea Comana din Țara Românească, cronicarul menționează că Ienopolea „capătă atunci numai un preot de frunte, care se chiamă protopop”, pe numele lui Simeon, nimeni altul decât viitorul mitropolit al Transilvaniei intrat în monahism sub numele de Sava, cunoscut în istoriografie sub numele de Sava II Brancovici¹⁰⁰. Este prima mențiune a protopopiatului de la Ineu și numele primului protopop pe care-l cunoaștem.

Scrierile cu caracter istoric ale lui Gheorghe Brancovici erau cunoscute de contemporanii săi sau de cei de mai târziu. Constantin Cantacuzino cunoștea în mod direct preocuparea lui de scriere a *Cronicii românești* pe care, după cum am amintit, o redactează la București, folosindu-se din plin și de biblioteca stolnicului. La fel și cronicarul Radu Popescu (1658-1729), autorul *Istoriei domnilor Țării Românești*, cunoștea *Cronica românească*, căreia îi acordă o oarecare încredere. Poate s-au și cunoscut purtând discuții asupra mai multor probleme de istorie¹⁰¹. La fel și cronicarul Ioan Bethlen (1613-1673), care în istoria sa privitoare la Transilvania¹⁰², dă date importante despre sarcinile diplomatice pe care le avea de îndeplinit Brancovici la Poartă. Nu putem să nu amintim pe istoricul sârb Iovan Rajic, în sinteza sa de istoria slavilor (*Istorija raznih slavianskih narodov, najpace Bolgar, Horvatov i Serbov*, vol. I-IV, Viena, 1794-1795), bazată în mare parte pe cronica lui Brancovici, dă și cele mai multe amănunte despre viața și activitatea cronicarului. Protopopul Mehadiei,

⁹⁹ S. Dragomir, *op.cit.*, pp. 9-10.

¹⁰⁰ Vezi: M. Păcurariu, *Dicționarul teologilor români*, pp. 61-62, cu bibliografia menționată.

¹⁰¹ Dumitru Velciu, *Cronicarul Radu Popescu*, București, 1987, p. 136.

¹⁰² *Historia rerum Transilvanicarum ab a MDCLXII ad a MDCLXXIII producta et concinnata auctore Ioanne Bethlenio*, Viena, 1781-1782, vol. II, p. 46 și u.

Nicolae Stoica de Hațeg, în *Cronica Banatului*, folosind pe Rajic, în câteva rânduri face referire și la Gheorghe Brancovici, la originea sa, la educația primită și de istețimea de care dă dovadă în misiunile diplomatice de la Constantinopol. Amintește despre solia sa la Moscova, despre persecuțiile calvinilor, despre fuga în Țara Românească, despre arestarea, trimiterea la Viena și moartea sa¹⁰³. Cunoscută de mulți învățați ai vremii¹⁰⁴, *Cronica sârbă* a lui Gheorghe Brancovici în evoluția istorismului sud-est european, reprezintă un moment important și anume, trecerea de la epoca medievală spre alta nouă¹⁰⁵.

II. 2. Istoriografia bisericească în perioada iluminismului

După cronicile medievale care tratau istoria ecleziastică doar în treacăt, de un interes cu totul aparte sunt observațiile unor străini despre ținuturile de la sudul Mureșului. Ne referim, în primul rând, la **Johann Jakob Ehrler**, funcționar al Administrației Banatului, care, la mijlocul secolului al XVIII-lea, face unele observații interesante asupra provinciei. Prezintă mărturii valoroase pentru reconstituirea vieții materiale și spirituale, făcând și un profil moral al românilor bănățeni. Sinteza lui J. J. Ehrler¹⁰⁶ suplinește multe lacune ale cercetării istorice, etnologice, demografice și chiar din domeniul mentalităților. Din cele 12 capitole, important pentru demersul nostru fiind capitolul al III-lea (*Despre religia, educația dată copiilor, datinile și prejudecățile românilor și sârbilor*), în care se dovedește nu numai un fin observator al realităților existente în Banat, dar se înfățișează și ca un „adept convins al iluminismului de nuanță iozefină, după cum comentariile și luările de atitudine, sesizabile pe parcursul întregii expuneri, ni-l dezvăluie pe planul concepțiilor politice drept un partizan sincer al absolutismului luminat întruchipat în persoana împăratului Iosif al II-lea”¹⁰⁷.

În aceeași perioadă, polihistorul italian **Francesco Grisellini** (1717-1784) realizează, în același spirit științific al Luminilor, o operă istorică valoroasă: *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*¹⁰⁸. Autorul a făcut o cercetare multidisciplinară, acordând atenție, alături de istoria propriu-zisă, studiind comparativ etnografia, religia, moravurile, geografia, mișcarea

¹⁰³ Nicolae Stoica de Hațeg, *Cronica Banatului*, ediția a II-a, (îngrijită de Damaschin Mioc), Timișoara, 1981, pp. 147-149, 151, 154, 160, 161.

¹⁰⁴ Radu Popescu, Ioan Bethlen, Jovan Rajic, Nicolae Stoica de Hațeg.

¹⁰⁵ Ilia Konev, *Scoala ardeleană și istorismul sud-est european*, în „Transilvania”, Sibiu, anul IX (LXXXVI), Serie nouă, nr. 8, 1980, p.59.

¹⁰⁶ Johann Jakob Ehrler, *Banatul de la origini până acum (1774)*, (Prefață, traducere și note de Costin Feneșan), Timișoara, 1982.

¹⁰⁷ C. Feneșan, în *Prefață*, la *op. cit.*, p. 16.

¹⁰⁸ Francesco Grisellini, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei* (Prefață, traducere și note de Costin Feneșan), Timișoara, 1984.

demografică, clima, geologia, științele naturale, descoperind lucruri senzaționale. Bătând cu piciorul întreg Banatul, a fost capabil să reconstituie imaginea regiunii, a comunităților din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Referitor la istoria bisericească, bazându-se pe un „codice din arhiva bisericii episcopale sârbești din Timișoara, doc. XV”, menționează că după așezarea sârbilor „pe pământurile întinse din lungul Tisei”, arhiepiscopul Arsenie III Cernoievici, conferă scaunul episcopal de la Timișoara lui Isaia Diacovici care își mută reședința la Becicherecul Mare. Spre deosebire de istoricii celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea și a celui următor, nu menționează nimic despre stabilirea lui Isaia Diacovici la Arad, ba mai mult, vede ca urmaș a lui Isaia Diacovici la Timișoara pe episcopul Vichentie Ioanovici¹⁰⁹. În viziunea sa, episcopii „aveau misiunea ca - potrivit privilegiilor obținute de la împărații Leopold și Iosif I - să instaleze preoți și să ridice în fiecare sat românesc și sârbesc o biserică de ritul lor”. Nu lipsesc nici informații despre atitudinea clerului inferior față de cel superior, despre mentalități rurale și sensibilități religioase. Pentru mai bine de un secol și jumătate, cartea lui Grisellini a rămas izvor de primă importanță pentru toți cei preocupați de studierea istoriei Banatului. Numai așa se explică reeditarea textului german sau traducerea acestuia în limbile română și sârbă, și interesul manifestat de publicistică și de cercetarea de specialitate pentru diferite aspecte ale scrierii griselinene¹¹⁰.

Odată cu sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor, apar o pleiadă de cărturari români pătrunși de ideile iluminismului. Interesul manifestat pentru istoricitate, semn neîndoielnic al despărțirii de mentalitatea medievală, se constată, cu precădere din prima jumătate a secolului al XIX-lea când se înregistrează primele scrieri cu caracter istoric. În spațiul arădean, cea mai reprezentativă figură este parohul Seleușului, **Nicolae Horga-Popovici (1767-1811)**¹¹¹. Se trăgea dintr-o familie de clerici cu descendenți care au păstorit în

¹⁰⁹ Vichentie Ioanovici, episcop al Aradului între 1726-1731, este al treilea urmaș al lui Isaia Diacovici (1706-1708), după Ioanichie Martinovici (1710-1721) și Sofronie Ravanicianin (1722-1726).

¹¹⁰ Cf. C. Feneșan, *Prefață* la F. Grisellini, *op. cit.*, pp. 13-14, vezi și notele XXXV-XXXVIII.

¹¹¹ Pentru viața și activitatea sa vezi: Octavian Lupaș, **Nicolae Horga Popovici, cărturar arădean de acum un veac și jumătate**, în „M. B.” anul XIII (1963), nr. 5-6, p. 262-672; Gheorghe Sora, Petru Ardelean, **Nicolae Horga-Popovici iluminist și mare patriot (1741-1811)**, în „Revista de filozofie”, tom I, XVI (1969), p. 743-752; Eugen Arădeanul, **Informații noi cu privire la viața și activitatea lui Nicolae Horga-Popovici**, în „M. B.”, anul XX (1970), nr. 4-6, p. 377-381; Idem, **Date noi cu privire la activitatea literară a preotului Nicolae Horga-Popovici**, în „M. B.”, anul XXVI (1976), nr. 5-8, p. 501-504; E. Glück, **Contribuții cu privire la viața și activitatea lui Nicolae Horga-Popovici**, în „Ziridava”, VI (1945), p. 155-168; Gh. Sora, **Preotul Nicolae Horga-Popovici reprezentant al iluminismului și apărător al tradițiilor strămoșești**, în „M. B.”, anul XXXI (1981), nr. 7-9, p. 500-519; Idem, **Date noi despre Școala ardeleană: Nicolae Horga-Popovici (1767-1811)**, în vol. „Drobeta”, V, 1982, pp. 137-142; Petru M. Ardelean, **Strângeți piatra lucitoare. Pagini despre limbă și literatură**, Arad, 1997, pp. 113-128, 149-157; Alexandru Duțu, **Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII. 1700-1821. Studii și texte**, București, 1969; Idem. **Cărțile de înțelepciune în cultura română**, București, 1972; **Dicționarul literaturii**

parohia Seleuș timp de peste un secol. Contemporan cu cei mai mulți dintre corifeii Școlii ardelenе, înzestrat cu o bogată cultură, preotul Nicolae Horga-Popovici a fost profund marcat de ideile acestora.

Singura sa scriere publicată, prin care ne transmite zestrea spirituală a epocii, este *Oglinda arătată omului înțelept*¹¹², pe care încă în anul 1801 o avea pregătită pentru tipar, numai lipsa banilor întârziind până în anul 1807 apariția ei. Cartea se aliază operei reprezentanților Școlii ardelenе, reflectând și ea, în mare măsură, concepțiile social-politice și filozofice sub înrîurirea luminismului de tip Wolfian, atât de răspândit în perioada iosefinistă.

Pe lângă „multe feluri de pilde a bunelor moravuri”, dezvoltate în cadrul a 22 de întâmplări luate din viața unor oameni mari din antichitatea greco-romană (p. 1-115), cartea cuprinde și câteva descrieri istorice referitoare la unele localități și cetăți din ținutul Aradului (Șiria, Ineu, Pâncota, Dezna). În ce privește viața bisericească, Nicolae Horga Popovici menționează existența în Pâncota a unui arhimandrit, iar pe locul unde odinioară erau „bisericele și zidurile cele frumoase, acum se târăsc șerpui și rămă porcii și se fac arături bune, încă și bani se află în pământ îngropați”¹¹³. Despre Ineu, afirmă că pe timpul principelui transilvan Gheorghe Rakoczi I (1630-1648), exista aici o „mitropolie” ce își avea reședința „tocmai în țarmure, aproape de Crișul Alb la care mitropolie slujea (n. n. aparținea) toată partea Podgoriei naționalul Iliricesc și românesc, de la care până astăzi se zice Ienopolea”¹¹⁴, fără a menționa și sursele bibliografice, așa cum face în alte părți din cuprinsul cărții.

Cu toate lipsurile pe care le are, scrierea sa înregistrează o evoluție notabilă îmbogățindu-se în problematică și căpătând valori noi prin apelul la izvoarele umaniste. Interesul manifestat pentru trecut este vizibil și din îndreptarea sa către cartea de istorie. Folosește informații și din *Istoria universală* a lui Claude Francois Millot, apărută în 1800 în traducerea românească datorată lui Ioan Molnar-Piuariu, carte prohibită la vremea aceea. Autorul citează și pe Orodî Paul, secretarul lui Bela I, pe Dugonics Andras, un contemporan al său (1740-1818) cu care polemizează în problema originii Șiriei. Citează de asemenea un alt contemporan, pe Ladislau Nagy Peretseny, autor și el a unei cărți despre cetatea Șiriei. Era timpul când cartea de istorie lua un loc însemnat în spiritualitatea românească a epocii. Multe cărți pe care nu le citează,

române de la origini până la 1900, București, 1979, pp. 441-442; M. Păcurariu, op. cit., pp. 213-214.

¹¹² Titlul complet, conform uzanțelor vremii, este: *Oglindă arătată omului înțelept, care cuprinde în sine vechile întâmplări. Cu pildă adusă, cum îi de lipsă omului a se cunoaște și celui de aproape îngăduit a fi din înțelepciunea sa. Scrisus-au neamului pentru mergerea înainte prin Nicolae Horga, altminteri Popovici, greco-neunitei legi parohul Seleușului în slăvita varmeghia Aradului, anul de la Hr. 1801. La Buda, în crăiasca tipografie a Universității ungurești, 1807.*

¹¹³ Ibidem, pp. 120-121.

¹¹⁴ Ibidem, pp. 121-122.

le-a putut găsi în biblioteca de la Șicula a lui Petru Atzél, ce poseda o colecție de cărți din epoca revoluției franceze¹¹⁵, sau în cea a lui Ladislau Nagy Peretseny.

Aventura cunoașterii la Nicolae Horga Popovici nu poate fi separată, în primul rând, de atracția pe care le-au exercitat asupra sa anumite informații transmise pe calea tradiției, mai greu de verificat, ca de exemplu, atribuirea pe seama lui Decebal a începuturilor cetăților de la Șiria, Dezna și Șoimoș, lucru explicabil, în primul rând prin lipsa posibilităților de documentare, sau, poate că adevărul istoric este sacrificat cu bună știință în scopul de a sublinia prezența românilor pe aceste locuri cu mult înainte de venirea ungarilor, în lipsa unor argumente științifice mai convingătoare. Este primul istoric român care încă în primii ani ai secolului al XIX-lea, fixează vechiul Orod „unde iaste acum Glogovățul, satul nemțesc”¹¹⁶.

Oglinda parohului Seleușului, influențată de ideile iluministe dintr-o epocă dominată de Școala ardeleană, depășește faza cronicărească, el fiind primul arădean cu preocupări pentru trecutul românilor în opera căruia își vor face loc ideile noii orientări. Nu putem trece cu vederea nici faptul că el a făcut primii pași spre înfiriparea unei istoriografii românești arădene. Este adevărat că la Nicolae Horga-Popovici datele istorice veridice se amestecă adeseori cu cele legendare, dar aceasta se explică prin faptul că izvoarele care i-au stat la dispoziție erau puține, având cel mult un nivel cronicăresc.

Ideile sale sunt străbătute și de un profund respect pentru celelalte etnii, îndeosebi față de acelea cu care românii conviețuiau. Această poziție s-a oglindit și în prietenia pe care o are cu diferiți intelectuali de altă naționalitate dintre care amintim pe ungurul **Ladislau Nagy Peretseny (1786-1827)**¹¹⁷, renumit reprezentant al condeiiului, a scris o serie de lucrări istorice, care din păcate numai puține au fost publicate¹¹⁸. Cea mai valoroasă este *Descriptio Comitatus Aradiensis*, păstrată în manuscris la Biblioteca Națională „Séchenyi” din Budapesta. Pe fila a doua a manuscrisului se află următorul titlu: *Descrierea frumuseților bisericești și lumești a locurilor, roadelor și situației măreței*

¹¹⁵ E. Glück, *Contribuții cu privire la viața și activitatea lui Nicolae Horga-Popovici*, p.161; În materialele lui Ștefan Tzutz găsim interesante referințe despre această bibliotecă, intens folosită de iluminștii arădeni, care însuma 8 368 titluri cu aproximativ 20 000 volume. Cf. A. N. D. J. Arad, *Colecția de documente Octavian Lupaș*, dosar 9, f. 67. O însemnată parte din această bibliotecă este în păstrarea Bibliotecii județene „A. D. Xenopol” din Arad.

¹¹⁶ Despre această problemă vezi: Isaia Tolan, *File din Istoria Aradului* (Culegere de texte îngrijită de Horia Medeleanu și Călin Tolan), București, 1999, pp. 23-58.

¹¹⁷ S-a născut în 1771 la Arad. În 1803 se stabilește în Almaș unde funcționează ca jurat. Aici începe a scrie un jurnal în care notează atât probleme de serviciu cât și personale. A fost colaborator la revistele: „Curierul maghiar”, „Cadoul de literatură frumoasă”, „Colecția științifică”, „Minerva”. Pentru întreaga sa activitate, la 31 mai 1804, a fost recompensat cu o diplomă din partea „Uniunii oamenilor de știință” din Jena. Spre sfârșitul vieții a funcționat la Seleuș unde, în 1827 a trecut la cele veșnice, cf. George Manea, *Un manuscris din anul 1805 despre viticultura județului Arad*, în „Ziridava”, XIII (1981), p. 327-328.

¹¹⁸ Andrei Caciara, E. Glück, *Manuscrise arădene privind continuitatea și unitatea poporului român*, în „R. A.”, anul LXIII, vol. XLVIII, nr. 3, 1986, p. 261.

cetăți a Aradului, scrisă în anul 1808 de Peretsényi Nagy Laszlo, membru al Uniunii științifice de cercetări ale naturii din Jena¹¹⁹. Lucrarea începe cu descrierea cetăților, a satelor din județul Arad, menționând nobilii din localitățile prezentate. Înfățișează aspecte din viața episcopilor catolici de la Cenad începând cu anul 1687 și menționează episcopii ortodocși ai Aradului¹²⁰. Despre mănăstirea de la Hodoș-Bodrog ne transmite că pe vremea ducelui Ahtum (începutul secolului al XI-lea), cunoscutul așezământ monahal era populat cu călugări „greci” de rit răsăritean¹²¹. Scrisă în spiritul ideilor istorice ale iluminismului se situează la granița dintre istorie și etnografie, conținând o apreciere de o importanță majoră prin care autorul, bazându-se pe o multitudine de izvoare scrise și orale, scoate în evidență nu numai continuitatea neîntreruptă a românilor pe meleagurile Daciei de odinioară dar, subliniază și caracterul sedentar al poporului român având ca ocupație principală agricultura. „Trebuie să vorbim despre români ca despre o asemenea națiune care locuiește în Dacia de mai bine de o mie de ani”, afirmă Peretsenyi¹²².

Tradiția iluministă, promovată de Nicolae Horga-Popovici, a fost continuată și ridicată pe o treaptă superioară de profesorii Preparandiei arădene, care și-au desfășurat activitatea într-o epocă de efervescentă pasiune pentru istorie, ținând aprinsă făclia preocupărilor cultural-naționale, între care și cele istoriografice. Desfășurarea pe cale petiționară a luptei pentru afirmarea națională, religioasă și culturală a românilor de la începutul secolului al XIX-lea, susținută la Viena de către Dimitrie Țichindeal și Moise Nicoară, avea drept suport documentația istorică acumulată de promotorii Școlii ardelenice. Unele

¹¹⁹ G. Manea, *op. cit.*, p. 327-328.

¹²⁰ *Ibidem*. Vasile Mangra menționează că în arhiva veche a episcopiei arădene a descoperit un document redactat de episcopul Sinesie Jivanovici (1751-1768) prin care stabilea seria episcopilor arădeni până la el (cf. **Material pentru istoria diecezei Aradului** în „Bis. și Șc.”, anul XXVIII (1904), nr. 21). Copia documentului se păstrează în A. B. M. A., Sibiu, **Fond Vasile Mangra**, dos. 951. Este prima listă despre episcopii din perioada de început a Episcopiei Aradului. O a doua listă este cea a lui Dimitrie Țichindeal dintr-o scrisoare adresată episcopului Samuil Vulcan de la Oradea, datată Arad 17 august 1815. Lista menționează pe: „*Isaia Diacovici (1695), Sofroniu Ravanicianin (1710), Ianichie Martinovici, Vichentie Ioanovici (1728), Isaia Antonovici (1731), Sinesie Jivanovici (1751), Pahomii Knejik (1770), Petru Petrovici (1789), Pavel Avacumovici (1786)*”, cf. Costin Feneșan, **Știri noi privind lupta națională a românilor din Banat și Câmpia Aradului la începutul secolului al XIX-lea**, în „M. B.”, anul XXIX (1979), nr. 1-3, p. 141. Succesiunea corectă a episcopilor Aradului este următoarea: Isaia Diacovici (1706-1708), Ioanichie Martinovici (1710-1721), Sofronie Ravanicianin (1722-1726), Vichentie Ioanovici (1726-1731), Isaia Antonovici (1731-1748), Pavel Nenadovici (1749), Sinesie Jivanovici (1751-1768), Pahomie Cnezevici (1770-1783), Petru Petrovici (1784-1786), Pavel Avacumovici (1786-1815), Nestor Ioanovici (1829-1830), Gherasim Raț (1835-1850), Procopie Ivașcovici (1853-1873), Miron Romanul (1874-1875), Ioan Meșianu (1875-1898), Iosif Goldiș (1899-1902), Ioan Ignatie Papp (1903-1925), Grigorie Comșa (1925-1935), Andrei Magieru (1936-1960), Nicolae Corneanu (1961-1962), Teoctist Arăpașu (1962-1973), Visarion Aștileanu (1973-1984) și P. S. Sa dr. Timotei Sevcicu (din 1984).

¹²¹ E. Arădeanul, L. Emandi, T. Bodogae, *op. cit.*, p. 20. Într-o altă lucrare, **A régi, vagyis Aradnak dolgai**, tipărită la Oradea în 1814, a pus în circulație teza potrivit căreia actuala biserică a mănăstirii ar fi ctitoria familiei Iakșici (secolul al XIV-lea), fapt infirmat de cercetările ulterioare

¹²² E. Caciora, E. Glück, *op. cit.*, p. 262.

dosare cu manuscrise istoriografice (nr. 7-8-9) rămase în urma lui Moise Nicoară, păstrate o vreme în fondurile Academiei Române, cuprind documente privitoare la istoria diecezei arădene¹²³.

Preotul și profesorul **Dimitrie Țichindeal (1775-1818)**, considerat pe bună dreptate „liderul generației iluministe bănățene”¹²⁴, la numai un an de la înființarea școlii, publică *Arătare despre starea acestor noao introduse scolasticești instituturi* (Buda, 1813)¹²⁵, în care a informat pe larg despre felul cum a fost înființată, cum funcționează, elogiind totodată pe cei ce au ajutat-o, văzând în gestul lor un act de binefacere pentru națiunea română. În același timp, s-a adresat „românilor, mlădițe nobile ale vechilor romani, din Banat, din Țara Ungurească” și oriunde s-ar afla, orice stare socială ar avea, cerându-le să contribuie în continuare la susținerea școlii nou înființate. Este singura operă în întregime originală a lui Dimitrie Țichindeal și cuprinde în linii generale cam aceleași idei pe care le întâlnim în prefețele și dedicațiile traducerilor sale. În cea mai mare parte, cartea se referă la istoricul înființării Preparandiei arădene și se impune prin ideile iluministe pe care le cultivă¹²⁶. A mai avut și alte lucrări pregătite pentru tipar, dintre care amintim: *Despre sărbători, Istoria bisericească sau povești a Bisericii de mărturisirea Răsăritului și Întâmplările vieții înțeleptului Dositei Obradovici*¹²⁷. Din păcate, cele trei lucrări amintite, alături de altele, nu au mai fost tipărite.

¹²³ A. E. O. R. Arad, **grupa IV, dos. 50/1907**. Despre soarta manuscriselor și documentelor rămase de la Moise Nicoară, vezi C. Bodea, *Moise Nicoară*, București, 2001, pp. 50-51.

¹²⁴ Nicolae Bocșan, *Contribuții la istorie iluminismului românesc*, Timișoara, 1986, p. 201.

¹²⁵ *Arătare despre starea acestor noao introduse scholasticești instituturi...* a mai fost publicată de Teodor Botiș și Avram Sădean în *Institutul Pedagogic gr. or. rom. din Arad. Cei dintâi ani din trecutul și viața Preparandiei (Școlii normale) gr. or. române din Arad*, Arad, 1912, pp. 153-192; iar mai nou de Anton Ilica, *Școala Normală din Arad*, Arad, 1998, pp. 15-48.

¹²⁶ Despre el vezi: Iosif Vulcan, *Dimitrie Cichindeal. Date noue despre viața și activitatea lui*, în „An. Acad. Rom. Mem. Secției Lit.”, seria II, tom XIV, București, 1893; Traian Topliceanu, *Dimitrie Țichindeal*, Timișoara, 1933; Mihail P. Dan, *Când a murit D. Țichindeal ?*, în „Studia U. B. B.”, Cluj-Napoca, nr. 6/1958, tom III, seria IV, fasc. 1, p. 183 u.; Ion Apostol Popescu, *Contribuția lui Dimitrie Țichindeal la dezvoltarea gândirii pedagogice din Transilvania și Banat*, în „Rev. P.”, anul XI, 1962, nr. 12, p. 55 u.; Virgil Vintilescu, *Dimitrie Țichindeal*, Timișoara, 1965; Dimitrie Țichindeal, *Fabule și moralnice învățături* (Ediție îngrijită și prefăcută de Virgil Vintilescu), Timișoara, 1975, pp. 5-23; I. B. Mureșianu, *Dimitrie Țichindeal*, în „M. B.”, anul XXV (1975), nr. 10-12, pp. 623-654; I. D. Suciu, *Luministul Dimitrie Țichindeal*, în „Rev. de Ist.”, XXVIII (1975), nr. 8, pp. 1253-1258; N. Bocșan, *Confiscarea „Fabulelor” lui Țichindeal*, în „A. I. I. A. Cluj-Napoca”, XIX (1976), pp. 127-147; *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, 1979, pp. 867-868; Costin Feneșan, *Știri noi privind lupta națională a românilor din Banat și Câmpia Aradului la începutul secolului al XIX-lea*, în „M. B.”, an. XXIX (1979), nr. 1-3, pp. 134-143; Virgil Grădinaru, *Dimitrie Țichindeal și emanciparea național-culturală a românilor bănățeni*, în „Rev. Ist.”, Serie nouă, tomul 4, 1993, nr. 11-12, pp. 1117-1122; V. Vintilescu, *Consemnări literare. Repere literare bănățene (De la începuturi până la 1880)*, Timișoara, 1995, p. 142, 147; Radu Ardelean, Pavel Vesa, *Emilian Micu despre Dimitrie Țichindeal. Adăugiri*, în „A. B.”, anul XI (L), serie nouă, nr. 1-3, 2000, pp. 196-213; M. Păcurariu, *Dicționarul teologilor români*, pp. 503-504, cu bibliografia menționată.

¹²⁷ Cf. I. B. Mureșianu, *op. cit.*, pp. 651, 652.

Un alt profesor al Preparandiei, **Iosif Iorgovici (1792-1820)**¹²⁸, într-un manual rămas în manuscris, *Manuscriptul geographiarum mathematico-phisico-ac politicae*, elaborat între anii 1815-1817, pe lângă o descriere a țărilor române, face o prezentare a comitatului Arad și a vieții culturale a orașului de pe malul drept al Mureșului¹²⁹.

Profesorul **Alexandru Gavra (1797-1884)**, „un Aufklärer cam gălăgios dar nu lipsit de merite, din generația Renașterii Ardelene”¹³⁰, a adus de la Oradea o serie de manuscrise din perioada luminilor, pe care le-a multiplicat cu ajutorul elevilor de la Preparandie și Institutul teologic în deceniul 1830-1840, cât și altele adunate pe parcurs, pe care dorea să le publice¹³¹. Între manuscrise, cel puțin nouă atingeau probleme de istoriografie a românilor transilvăneni, unele datorate lui Samuil Micu Clain și Gheorghe Șincai¹³². Între celelalte manuscrise se remarcă cel intitulat: *Material istoric latinesc*, ce cuprinde o mulțime de observații importante spre compunerea unei istorii solide, sistematice românești mult folositoare (222 p., datat 1835 și semnate cu inițialele A. G. - probabil Alexandru Gavra), care cuprinde diferite diplome emise de regii Ungariei și principii Transilvaniei, privilegii și alte documente ce se referă la istoria poporului român. Lui Alexandru Gavra îi datorăm și *Lexiconul de conversație istoricesc-religionariu...* (Tom I, A-B), editat în 1847 la Buda, care cuprinde 10 pagini de istorie a bisericii românilor¹³³.

Paralel acestor eforturi, asesorul de tablă comitatensă **Ștefan Tzutz (1765-1830)**¹³⁴ se ocupa de colecționarea unor materiale referitoare la istoria comitatului Arad. Cercetările mai aprofundate ale lui Tzutz sunt prilejuite de intenția lui Szepesházi Károly, un statistician care intenționa elaborarea unei

¹²⁸ Despre el vezi: T. Botiș, *op. cit.*, pp. 395-396.

¹²⁹ Vasile Popeangă, Eduard I. Găvănescu, Victor Țârcovnicu, *Preparandia din Arad*, București, 1964, p.37,40.

¹³⁰ Iosif Pervain, *Studii de literatură română*, Cluj, 1971, p. 88.

¹³¹ Gh. Ciuhandu, *Episcopii Samuil Vulcan și Gherasim Raț*, p. 340.

¹³² Manuscrisele au fost transcrise și trimise profesorului Alexandru Gavra de la Institutul pedagogic-teologic din Arad, care trudea la temeluirea unei edituri românești cu un vast program editorial, gânduri care îl frământau cu trei decenii în urmă și pe Dimitrie Țichindeal. Pentru preocupările editoriale ale lui Al. Gavra vezi: Lucian Emandi, *Alexandru Gavra editor de cărți românești*, în „Anuarul Liceului Pedagogic Arad pe anul școlar 1972-1973”, Arad, 1973, pp. 131-155; Idem, *O importantă colecție de manuscrise arădene*, în „Comunicări și referate” Arad, 1974, pp. 51-658; Mircea Popa, *Noi date privind activitatea lui Alexandru Gavra*, în „Ziridava”, XII (1980), pp. 589-594. Manuscrisele care au aparținut lui Alexandru Gavra se păstrează în fondurile Bibliotecii Episcopiei ortodoxe române din Arad.

¹³³ Pentru amănunte vezi: N. Bocșan, *Contribuții la istoria iluminismului românesc*, p. 282.

¹³⁴ S-a născut la Ghioroc (jud. Arad) în 1765 și a absolvit Academia de științe juridice. La început a practicat avocatura iar din 1805 îl întâlnim ca funcționar al domeniului eparhial din Pecica. Din 1814 este administratorul acestui domeniu, iar între 1824 și 1826, îndeplinește, numai temporar o funcție fiscală în cadrul comitatului Timiș și cea de jude al Tablei regești a comitatului Arad. În 1826 se retrage la pensie stabilindu-se la Păuliș, unde la 21 februarie 1830 moare. Pentru amănunte vezi: A. Caciora, *Colecția de documente Ștefan Tzutz*, în „Ziridava”, XI (1979), p.1081-1088; A. Caciora, E. Glück, *Colecția de documente Ștefan Tzutz*, în vol. „Studii cu privire la istoria feudalismului timpuriu” Arad, 1978, p. 138-149.

lucrări descriptive a stărilor social-politice și geografice a comitatului Arad. Congregația nobiliară a comitatului îl însărcinează pe Tzutz cu adunarea descrierilor parțiale trimise de prefectii cercuali și întocmirea unei descrieri sistematice¹³⁵.

Ștefan Tzutz nu se mulțumește numai a așterne numai pe hârtie câteva informații pentru a satisface dorința lui Szepesházi, el trece la elaborarea unei vaste lucrări ce cuprinde o descriere istorică, statistică și culturală a comitatului. Conștient de importanța sarcinii asumate, în vederea depistării și adunării unui material cât mai bogat, el s-a adresat unui public foarte larg, de la particulari până la biblioteci și instituții deținătoare de documente, atât din cadrul comitatului cât și în afara lui. În 1827 se adresează episcopului Iosif Putnic ce pe atunci administra și eparhia Aradului (1819-1929), cerându-i informații despre episcopii arădeni cu anii de arhipăstorire, despre istoria eparhiei și a mănăstirii de la Hodoș-Bodrog¹³⁶. A fișat o serie de lucrări contemporane de mare valoare și circulație, ca de exemplu cartea profesorului Bompardi ce cuprinde o scurtă privire istorică asupra comitatelor Arad și Zărand. Între materialele aflate în anexa manuscrisului se păstrează și o mulțime de copii făcute de către autor după edițiile de documente contemporane publicate de istoricii Pray, Feier și Katona (sec. XVIII-XIX). A adunat un important material istoric referitor la Preparandia din Arad (1812), a Institutului Teologic (1822) și despre episcopul Nestor Ioanovici, primul român urcat pe scaunul eparhial al Aradului în epoca modernă (1829-1830). Despre mănăstirea de la Hodoș-Bodrog susține că aceasta era la origini o mănăstire ortodoxă, „nu se poate pune la îndoială că, călugării neuniți au fost de la început în țară”, adică înaintea de venirea ungurilor. Inedită este conscripția bisericească efectuată în anul 1828 asupra populației ortodoxe. Potrivit datelor ei, în acest an, existau pe teritoriul comitatului Arad, 152 biserici ortodoxe, 238 parohii, 76 capelani și 15 diaconi, la un număr de 143 948 locuitori din care circa 2 100 sârbi, iar restul de 142 000 ortodocși români, ce reprezintă, față de populația întreagă a comitatului, un procent de aproximativ 80 %. Materialele lui Tzutz conțin și interesante referințe cu privire la viața culturală. Aflăm că biblioteca de mare renume de la Șicula, intens cercetată de iluminiștii arădeni, însuma aproximativ 8 368 opere în circa 20 000 volume. În privința originii și formării poporului român, adoptă idei asemănătoare corifeilor Școlii ardelenene, afirmând că „urmăm pe aceia care îi declară a fi coloniști romani pe care împăratul Traian i-a trimis din toate părțile Italiei pentru ocuparea Daciei și din acel timp până în zilele de azi ei se numesc români”¹³⁷.

¹³⁵ Fabian Gabor, *Arad vármegye leirása historiai, geográfia és statisztikai tekintetben*, Buda, vol. I, 1835, p.V, VI, VII.

¹³⁶ A. E. O. R. Arad, *Protocol consistorial*, nr. 296/1827; Gh. Ciuhandu, *op.cit.*, p. VII.

¹³⁷ A. N. D. J. Arad, *Colecția de documente dr. Octavian Lupaș*, dosar 9, f. 28-29, 67, 183, 224.

Redactată în limba latină, *Monografia comitatului Arad*¹³⁸, concepută să apară în trei volume. Cel dintâi, urma să cuprindă istoria meleagurilor arădene până în 1774, dată la care o parte a comitatului Zărand este încorporat comitatului Arad, teritoriul căruia s-a mai extins în această perioadă și prin desființarea confiniului militar Tisa-Mureș. Volumul al II-lea, trebuia să cuprindă perioada dintre 1745-1830, înglobând viața social-economică și culturală. În cel de-al treilea volum, erau descrise obiectivele și monumentele istorice, bisericești și artistice din cuprinsul comitatului. La începutul anului 1829 primul volum era gata pentru tipar. În vara anului, cu sprijinul comitatului, Tzutz lansează un apel către public cerând cât mai multe subscrieri pentru prenumerare, asigurându-și în acest mod partea financiară necesară tipăririi volumului. Apelul lansat nu a avut rezultatul scontat și volumul rămâne în manuscris. Datorită morții, survenită în anul următor sfârșitul celui de-al doilea volum și al treilea în întregime, au rămas sub formă de schiță și notițe dispersate¹³⁹.

Munca lui Ștefan Tzutz, a fost continuată de **Fábián Gábor**, care, în 1835 a publicat primul volum din *Arad vármegye leirása historiai, geográfiai és statisztikai tekintetben* (Descrierea comitatului Arad în privința istorică, geografică și statistică). Trebuie remarcat faptul că atât Tzutz cât și Gábor și-au petrecut o mare parte a vieții în Podgoria Aradului. În prefața cărții sale, Fábián Gábor, invocând vitregia acestor locuri bânuite de furtunile istoriei, remarcă sărăcia izvoarelor istorice pentru comitatul Arad, exprimându-și nesiguranța asupra conținutului cărții sale în felul următor: „nu îndrăznim să facem afirmații pe un ton atât de sigur cu privire la conținutul istoric al primului volum”¹⁴⁰. În volumul al doilea, rămas în manuscris¹⁴¹, descria cu obiectivitate fiecare localitate din comitatul Arad, reproducând microtoponimia acestora cu denumirile autentice românești, ca de pildă, Ineu și nu Borosjenő, Socodor și nu Székudvar. La fel de obiectivă este și redarea numărului și compoziției etnice a populației subliniind caracterul majoritar al românilor și vechimea acestora pe meleagurile arădene. Pentru a ilustra și mai pregnant ideile sale și atitudinea față de români, amintim că în calitate pe care o deținea de conducător al „partidei liberale” din comitatul Arad în perioada premergătoare revoluției de la 1848-1849 a susținut revendicările românilor privind crearea unui sistem național, bisericesc și cultural¹⁴².

¹³⁸ În anul 1935, istoricul Gh. Ciuhandu considera manuscrisul pierdut (cf. *op. cit.*, p.VIII). Abia în anul 1971 prin intermediul lui Octavian Lupaș, manuscrisul a intrat în fondurile A. N. D. J. Arad.

¹³⁹ Cf. A. Caciora, *Colecția de documente Ștefan Tzutz*, p.1082, 1083.

¹⁴⁰ F. Gábor, *op.cit.*, p. VII.

¹⁴¹ A. N. D. J. Arad, *Colecția de manuscrise*.

¹⁴² A. Caciora, E. Glück, *Manuscrise arădene*, p. 263.

În această perioadă a apărut *Şematismul* Mitropoliei ortodoxe sârbe de la Carloviţ, editat în 1843-1844¹⁴³, sursă importantă de regăsire a unor informaţii istorice despre mitropolie şi cele 9 episcopii aflate sub jurisdicţie (Carloviţ, Arad cu Oradea, Bacica, Buda, Carlstadt, Pacraţ, Timişoara, Sibiu şi Vârşeţ). Şematismul cuprinde numele episcopilor, membrii consistoriilor, membrii aulei episcopale, mănăstirile şi numele călugărilor, protopopiatele şi comunele care le aparţin, institutele centrale de învăţământ cu numele profesorilor, numărul cursurilor şi al elevilor. Pentru fiecare parohie menţionează numele preoţilor, numărului perechilor cununate, numărul şcolilor, numele învăţătorilor şi cel al elevilor¹⁴⁴.

Dacă în prima jumătate a secolului al XIX-lea, în cea mai mare parte contribuţiile referitoare la istoria vieţii bisericeşti din părţile arădene sunt modeste şi, în parte venind din afara Bisericii, în cea de-a doua jumătate a veacului s-au realizat importante lucrări în acest domeniu.

¹⁴³ *Universalis Schematismus Venerabilis Cleri Orientalis ecclesis graeci non uniti ritus Regni Hungariae partitumguae eidem adnexarum nec non magni Principatus Transilvaniae item Literarius sen Eorum qui reru literariam scholarem ejusdem ritus procurant sub benigno gratiosa protectione excelsi consilii Regii Locutenentialis hungarici, pér Alopis Reech de Leewold excelsi consilii r. locutenentialis hung stipendiatum conceptualum practicantem Pro anno 1843/4 redactur, Budaie, Tupisreglae scientiarum universitatis hungaricaie, 202 p.*

¹⁴⁴ Gh. Ciuhandu, *op. cit.*, pp. XV-XVI, nota 7. După reînfiinţarea Mitropoliei ortodoxe române din Transilvania, modelul şematismelor este preluat şi de mitropolitul Andrei Şaguna. La 27 octombrie 1866, episcopul Procopie Ivaşcovici al Aradului (1853-1873), pentru „*edarea unui Şematism al Mitropoliei noastre naţionale*”, trimite protopopiatelor o circulară prin care solicita date despre numărul bisericilor, al parohiilor şi filiilor, al preoţilor, capelanilor şi diaconilor, numărul locuitorilor (români, sârbi, greci şi ţigani), al perechilor cununate, numărul şcolilor şi al elevilor, numele învăţătorilor şi al directorilor şcolari. Pentru fundaţiunile bisericeşti şi şcolare se cerea numele fondatorului, capitalul şi scopul fundaţiunii (A. N. D. J. Arad, *Fond Protopopiat ortodox român Arad*, dosar 6, f. 194; A. P. O. R. Bata, *Protocolul circularelor 1860-1877*, f. 40-40v.). După un deceniu, ideea şematismului este preluată şi de clericii arădeni. În şedinţa din 1877 a Sinodului eparhial, Vasile Mangra a propus redactarea unui şematism al eparhiei arădene care să cuprindă o expunere istorică, ce urma a fi tipărită, ca anexă la protocolul Sinodului eparhial (*Protocol despre şedinţele Sinodului eparhial...1877*, Arad, 1877, p. 35).

III.

Istoriografia bisericească în a doua jumătate a secolului al XIX-lea

Începând cu cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în istoriografia românească începe să domine tot mai mult romantismului, întâlnit și în istoriografia ecleziastică deși se manifestă cu o oarecare întârziere față de istoriografia propriu-zisă¹⁴⁵. Noul curent avea să revendice cu precădere experiența omului în istorie, silind trecutul să se destăinuie într-un limbaj expresiv, capabil să „reînvie” ce a fost¹⁴⁶.

Istoria ca știință, a avut un rol important în mișcarea națională românilor prin argumentele furnizate pentru susținerea drepturilor fundamentale și legitime ale celor mulți. În acest context, **Ioan Arcoși (1797-1883)**, unul din mentorii mișcării naționale a românilor din Arad din prima jumătate a secolului al XIX-lea, în 1878 publică studiul *Pentru istoria Episcopiei Aradului*¹⁴⁷, în care, pentru „interesul național și al Episcopiei arădene române”, era convins că trebuia scrisă istoria lui Moise Nicoară. La sfârșitul studiului, revista publică *Instanția clerului și poporului românesc din dieceza Aradului dată la împăratul Franciscu I. a. 1814*, trimisă redacției de Dionisie Cădariu din Chizătău și scrisă „românește cu litere cirile destul de curată”, I. Arcoși atribuind-o lui Moise Nicoară. *Instanția* a circulat în numeroase copii pe la preoții români din Banat. Revista „Albina”¹⁴⁸ a publicat și ea o copie primită de la preotul Ivașcu Popovici din Gârliște, împreună cu „câteva manuscrise vechi românești” ce le-a găsit la familia Bojincă. Căutând autorul *Instanției*, redacția „Albinei” se întreba dacă „nu e faimoasa petiție a lui Moise Nicoară ? [...] Ici colea - scria redacția Albinei – se vede coreasă câte o vorbă, silabă sau câte o literă, de unde presupunem că va fi fost conceptul acelei petițiuni sau o copie colaționată de pe dânsa”. Partenie Gruescu¹⁴⁹ susține că nu e petiția lui Moise Nicoară, deoarece

¹⁴⁵ M. Păcurariu, *Istoriografia Bisericii românești din Transilvania*, în vol. „Contribuții transilvănene la Teologia ortodoxă”, Sibiu, 1988, pp. 75-76.

¹⁴⁶ Alexandru Zub, *Biruit-au gândul (note despre istorismul românesc)*, Iași, 1983, p. 40.

¹⁴⁷ „Bis. și Sc.”, anul II, Arad, 2/14 iulie 1878, nr. 27, p. 210-213.

¹⁴⁸ Anul 5, 1870, nr. 31, 12/24 aprilie; nr. 32, 16/28 aprilie.

¹⁴⁹ Partenie Gruescu, în 1870 a publicat studiul intitulat *Ierarhii și națiunea română în suferințele ei seculare și martiriul lui Moise Nicoară*, în „Albina” (nr. 106-111), cf. Cornelia Bodea, *Moise Nicoară (1784-1861) și rolul său în lupta pentru emanciparea național religioasă a românilor din Banat și Crișana*, p. 4.

aceea „cuprinde 145 de coli, afară de alegatele ei care trec preste 300 de coli”. El presupune că este a unor preoți din eparhia Aradului care au făcut-o la îndemnul mitropolitului Ștefan Stratimirovici (1790-1836) spre a contracara *Instanția* lui Nicoară. Statistica folosită este a protopopului Vasile Georgevici din Timișoara, tipărită în calendarul din 1829 a lui Ștefan Neagoe. Redacția „Albinei” și-a însușit propunerea lui Partenie Gruescu¹⁵⁰.

Un an mai târziu, **Demetriu Popa** a publicat studiul, *În cauza lui Moise Nicoară*¹⁵¹, scris în baza amintirilor și legendelor care circulau despre el. În sufletul admiratorilor lui Moise Nicoară, acesta a rămas învățatul fără seamăn, vorbind perfect 13 limbi europene, a cărui cultură o prețuise împăratul Austriei, chemându-l ca instructor de limba română pentru fiul său arhiducele Ferdinand¹⁵². Aceste rare calități, credeau bătrânii, i-ar fi folosit în mare măsură în râvna lui pentru câștigarea de episcop român la Arad între 1814-1825. Mitul „Fericitului Moise Nicoară” a fost creat după „martiriul național” pe care l-a îndurat ca reprezentant al românilor în lupta pentru emancipare națională și bisericească¹⁵³. Câteva decenii mai târziu, preocupări privind o istorie a vieții și a rolului ce l-a avut Moise Nicoară în această dublă mișcare, a devenit o problemă des dezbătută în ședințele Sinodului ephrial arădean.

În contextul istoriografic declanșat în ce-a de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea, își desfășoară activitatea și profesorii de la Preparandia și Institutul teologic. **Atanasie Șandor (1808-1892)**, nu putea rămâne un izolat. El nu și-a limitat preocupările numai la activitatea de la catedră sau elaborarea unor manuale ci și-a completat-o în mod susținut cu cea științifică, continuând tradiția Școlii ardelenе, răspunzând nevoilor epocii prin lucrări de filologie și istorie. Istoria ca știință, a avut un rol important în mișcarea națională românilor prin argumentele furnizate pentru susținerea drepturilor fundamentale și legitime ale celor mulți. În acest context, Atanasie Șandor a redactat lucrări și a purtat o bogată corespondență cu mari personalități din vremea lui, ce conțineau bogate informații de epocă, constituind totodată, izvoare istorice de prim ordin. Corespondența cu George Bariț, punctează unele momente din anii revoluției petrecute în Arad¹⁵⁴. În aceeași direcție se încadrează și relația cu Alexandru Papiu Ilarian. La cererea acestuia, Atanasie Șandor adună informații despre

¹⁵⁰ Cf. I. D. Suci, R. Constantinescu, **Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului**, vol. I, Timișoara, 1980, doc. 263, notă istorică p. 546; În 1904, Sever Secula (**Un memoriu al lui Moise Nicoară. Monografie istorică**, în „Bis. și Șc.”, anul XXVIII, nr. 2-14, 1904 și în extras) atribuia instanța tot lui Moise Nicoară, deși într-o notă afirmă că Vasile Mangra i-a comunicat „că nu acesta ar fi memoriul lui Nicoară, întrucât acela e mult mai voluminos, însoțit de anexe”. Iosif Vulcan susține că autorul *Instanței* ar fi fost chiar episcopul Samuil Vulcan, cf. I. Vulcan, **Dimitrie Chichindeal**, în „An. Acad. Rom. Mem. Secției Lit.” seria 2, 14, 1893, p. 287.

¹⁵¹ „Bis. și Șc.”, anul XII, 18/30 martie 1879, p. 92-93.

¹⁵² Roman R. Ciorogariu, **Zile trăite**, Oradea, 1926, p. 483.

¹⁵³ C. Bodea, **op.cit.**, p. 4.

¹⁵⁴ **George Bariț și contemporanii săi**, vol. II, București, 1975, pp. 363-364.

evenimentele din timpul revoluției de la 1848-1849 desfășurate în părțile Aradului. Inițiativa lui Al. Papiu Ilarian fixează „începuturile memorialisticii revoluționare justificative în Transilvania”¹⁵⁵ stârnind o adevărată emulație în rândul fruntașilor români pentru redactarea memoriilor asupra evenimentelor desfășurate în 1848-1849 în diferite zone. Ei adună mărturii despre evenimentele la care au participat direct sau numai au asistat. Oricât de obiective ar fi acestea, ele sunt totuși mărturii iar intenția autorilor de a le proiecta în istorie mai mult decât evidentă. Pentru a satisface dorința istoricului, Atanasie Șandor provocase o întreagă rețea de martori din Arad, Zărand și Banat pentru a-i putea furniza lui Alexandru Papiu Ilarian informațiile asupra evenimentelor din timpul revoluției¹⁵⁶. Odată cu solicitarea adresată protopopului Petru Moldovan al Hălmagiului¹⁵⁷, Atanasie Șandor se adresează și parohului Partenie Gruescu¹⁵⁸ din Sintești (Făget)¹⁵⁹. Textele celor doi sunt rezultatul unei consultări mai largi a preoților și altor martori din zonele respective. În ultimele două luni ale anului 1851, Șandor prelucrează materialul adunat, sub titlul, *Studiu asupra evenimentelor din anii 1848-1849 în părțile Aradului*¹⁶⁰, în care, pe lângă datele

¹⁵⁵ Nicolae Bocșan, Valeriu Leu, *Studiu introductiv la Memorialistica revoluției de la 1848 în Transilvania* (Studiu introductiv, ediție, note și glosar de N. Bocșan și V. Leu), Cluj Napoca, 1988, p. 22.

¹⁵⁶ Iosif Pervain, Ioan Chindriș, *Correspondența lui Alexandru Papiu Ilarian*, vol. II, Cluj, 1972, pp. 313, 319, 322-323, 324, 327.

¹⁵⁷ În anul 1848, de Petru Moldovan (Hălmagiu, 3 noiembrie 1851), se află în studiul lui At. Șandor; cf. *Memorialistica revoluției de la 1848 în Transilvania*, pp. 25. Materialul lui Petru Moldovan este publicat separat de Nicolae Bocșan și Valeriu Leu în vol. *Revoluția de la 1848 din Transilvania în memorialistică*, Cluj, 2000, pp. 95-115. (Originalul se află în B. A. R., Ms. Rom. 1059, f. 56-69, iar o variantă prescurtată este prelucrată de Alexandru Filipașcu și publicată în „Transilvania”, 1943, cu titlul, *Descrierea întâmplărilor de la începutul revoluției din anul 1848 și 1849 în protopresbiteratul Hălmagiului*, pp. 44-61, după un manuscris al protopopului greco-catolic Ioan Moga al Hălmagiului).

¹⁵⁸ Partenie Gruescu (1813-1872) s-a născut în Sintești (Făget), unde a funcționat ca preot până după anul 1861 când s-a mutat la Căpâlnaș, unde își încheie viața. A fost un cărturar de seamă al vremii lui; ne-a lădat mai multe lucrări între care și o descriere a evenimentelor revoluționare din părțile Făgetului, la care a participat direct. Pentru viața lui vezi Ion B. Mureșianu, *Monografia unui sat bănățean din anul 1859*, în „R. I. S. B.-C.”, Timișoara, an. XIII (1944), nr. 1-2, pp. 115-126.

¹⁵⁹ Evenimentele anilor 1848 și 1849 prin ținutul Făgetului de Partenie Gruescu, paroh în Sintești, cf. *Memorialistica revoluției de la 1848 în Transilvania*, pp. 138-151.

¹⁶⁰ *Memorialistica revoluției de la 1848 în Transilvania*, pp. 80-137; La 14/26 decembrie 1850, arhimandritul Patrachie Popescu, pe atunci administrator al eparhiei (1850-1853), trimite circulara cu nr. 314 prin care cerea protopopilor și preoților date despre evenimentele din timpul revoluției de la 1848-1849 în ținutul Aradului. Iată textul circularii: „*Preaîncredințatului Domn Ioan Raț Protopresbiterul Aradului. Lipsă fiind în chip de document pentru viitorime a se păstra în Arhivul diecezan toate daturile câte s-ar pute culege despre suferințele, patimile și jertfele care pe poporul român de relegea răsăriteană, cu fatalitățile tulburărilor din anii 1848 și 1849 l-au ajuns, pre Prea Binecuvântat Domnia Ta a te provoca și respective ați încredința ca cu ajutoriul submanuetei preoțimi întru aceea să pui necruțată osteneală ca în protoprezbiteratul D. Tale, toate acele de toată vârsta și de amândouă sexurile și de fieșcare naționalitate, aflătoare individuri care sub revoluție au pățimit, precum și deosebi acelea cari tot pe acel timp prin puterea răsculată s-au pus, într-o consemnare după formula aci sub % adaugă deplin și cumva pe stările împrejur să le înscrii și după forma aceasta lucrata conscriere, mai mult până la începutul lui Martie 1851 nesmintu să mi-o trimiți. Patrachie Popescu.*”, cf. A. N. D. J. Arad, Fond Protopopiatul ortodox român Arad, dosar 16, f. 12; A. P. O. R. Arad-Micălaca Veche,

referitoare la evenimentele revoluționare, cuprinde și informații cu privire la Sinodul de la Chișineu-Criș din lunile martie-aprilie 1849, la lucrările căruia a participat efectiv, fără a insista asupra documentelor elaborate cu acest prilej¹⁶¹. Prin informația densă, documente, presă, amintirile participanților, Atanasie Șandor, dintre toți memorialiștii revoluției, poate fi considerat cel mai apropiat de istorie. El este prezent numai în judecățile de valoare formulate, în atitudinea politică generală a memoriului, nu și în evenimentele narate, restituite pozitivist, cu detalii uneori¹⁶².

Evenimentele mari ale epocii moderne românești, cum este cazul revoluției de la 1848-1849, au stimulat nu numai manifestările conștiinței colective, a cărui ecou este sau a fost memorialistica, o formă de exprimare a conștiinței istorice a colectivității naționale, dar și individuale, cum este cazul protopopului **Dimitrie Petrovici Stoichescu (1794-1861)** al Lipovei, el însuși implicat direct în evenimente. Figură marcantă a vieții ecleziastice, politice și culturale din Banatul sfârșitului primei jumătăți a secolului al XIX-lea, născut și format în familia preotului din Belinț, mai apoi protopop al Hașiașului, după absolvirea cursurilor Liceului Piarist din Timișoara, urmează cursurile clericale, probabil la Vârșeț sau Carloviț. Hirotonit preot a funcționat în Ianova, Lugoj, mai apoi protopop al Lipovei. Paralel, a funcționat și la catedra școlii teologice de la Vârșeț. În 1835, în numele clerului și credincioșilor români ortodocși din Banat, redactează o petiție impresionantă în expunerea realităților și unor aspirații mai vechi: drepturi egale ale românilor în raport cu ale sârbilor în privința alegerii mitropolitului, episcopi români la Arad și Timișoara, înființarea mai multor școli clericale, iar pentru „luminarea și cultivarea neamului românesc”, în parohiile în care populația era majoritar românească, să fie numiți preoți români, iar serviciile divine să se săvârșească în limba română. În școlile frecventate de copiii români „românește învățăturile să se propună [...] și protopresbiterii care luminării neamului mult pot folosi, în districturile a căroră parte mai mare din români cuprind, români să fie”¹⁶³.

Mai târziu, fiind angrenat din plin în evenimentele revoluționare din 1848-1849, este ales vicar mitropolitan, ceea ce mai târziu îi atrage destituirea din cler și condamnat la 12 ani de temniță. Fiind grațiat se reîntoarce la Lipova unde nu după multă vreme se stinge din viață (1861). Înainte de moarte, a pus pe hârtie toate întâmplările prin care a trecut cu prilejul revoluției. Deși considerate de

Protocol circulare reg. 5 (1832-1852), f. 106. Menționăm că documentele care alcătuiesc dosarul nr. 314 îl avem în pregătire pentru tipar.

¹⁶¹ cf. **Memorialistica revoluției de la 1848 în Transilvania**, pp. 115-116; Această parte este publicată și de Cornelia Bodea în **1848 la Români**, vol. II, București, 1998, doc. 326, pp. 1070-1071.

¹⁶² **Memorialistica revoluției de la 1848 în Transilvania**, pp. 42, 43.

¹⁶³ Gh. Ciuhandu, **Episcopii Samuil Vulcan și Gherasim Raț**, pp. 617-619.

unii istorici ca fiind „lipsite de obiectivitate”¹⁶⁴, pe motiv că au fost scrise în scopul de a se apăra, *Curgerea întâmplărilor*¹⁶⁵ eruditului protopop Dimitrie Petrovici Stoichescu, prezintă importanță prin amănuntele pe care le dețin. Redactate sub impresia represaliilor la care a fost supus de imperiali în închisoarea din Timișoara după înfrângerea revoluției, tonul este o continuă apărare, o disculpare de colaborare cu revoluția maghiară, explicând motivele care l-au determinat să participe la adunarea de la Lugoj și să accepte alegerea ca vicar în cadrul acelei adunări¹⁶⁶.

Romantismul întâlnit în istoriografia ecleziastică destul de târziu, începând din deceniul cinci al secolului al XIX-lea, avea să se sedimenteze tot mai mult. Acum apar o serie de teologi care își consacră întreaga activitate pentru cercetări istorice deși nu aveau o pregătire specială în această direcție. În acest context, un loc aparte îl ocupă **Nicolae Tincu-Velia (1816-1867)**, fost profesor la secția românească a Teologiei din Vârșeț și apoi protopop¹⁶⁷, cu a sa *Istorieară bisericească politico-națională a românilor* (Sibiu, 1865). El era conștient de limitele operei sale ce prezintă „numai pe deasupra și aforistic – întâmplările mai însemnate bune și rele [...] care fie în respectul politic, fie în cel bisericesc au ceva interes pentru români”, fără a avea pretenția că a dat „opul perfect”. Credea că prin lucrarea lui v-a duce la „spargerea și risipirea ceței ce a cuprins orizontul științei istorice a poporului nostru și le va face să se uite preste acel orizont și să vează ce a fost românul oarecând și ce e dânsul astăzi și să socotească ce au să fie în veitori”, căci „timpul a ajuns să-și cunoască și valorizeze istoria”.

Pentru Tincu-Velia, preocuparea de căpetenie era să fundamenteze prioritatea românilor bănățeni și autoritatea organizării bisericești, uzurpată de sârbi. Acordă o mare atenție istoriei eparhiilor de la Timișoara, Caransebeș-Vârșeț dar și vieții bisericești din părțile arădene. Folosește, pe lângă izvoare românești, în special *Oglinda* lui Nicolae Horga Popovici, și scrierile datorate lui Alexandru Stoiacovicu (*Tradițiunea poporală la români și la sârbi*) și Daniel Medacovicu (*Istoria poporului sârbesc*, vol. II, 1852). Izvoarele sunt în general aduse la zi, folosește și documente mai nou publicate în „Magazin istoric”, utilizează și tradiția precum și propriile observări pe teren.

¹⁶⁴ I. D. Suci, *Revoluția de la 1848-1849 în Banat*, p.8.

¹⁶⁵ *Curgerea întâmplărilor* subscrisului în timpul revoluției maghiare, a fost publicată încă în secolul trecut în „Albina”, anul III (1868), nr. 12; „Luminătorul”, anul XI (1890), nr. 58, 59, 60. În anii din urmă a mai fost publicată de: I. D. Suci, R. Constantinescu, *op. cit.*, vol. II, doc. 412, p.741-747; *Memorialistica revoluției de la 1848 în Transilvania*, pp. 152-158; Cornelia Bodea, *1848 la Români*, vol. III, București, 1998, doc. 33, p. 169-176; I. D. Suci, R. Constantinescu, *op. cit.*, vol. II, doc. 412, p. 741-747.

¹⁶⁶ De la Dimitrie Petrovici Stoichescu s-a mai păstrat *Theologhia sau cuvântarea de Dumnezeu cea dogmatică*, un manuscris din perioada de dinainte de 1848, pe când era profesor la școala teologică de la Vârșeț, cf. I. D. Suci, *Operă necunoscută a protopopului Dimitrie Petrovici-Stoichescu*, în „Societatea de mâine”, anul XVI (1939), nr. 4, pp. 145-146.

¹⁶⁷ Despre el vezi: M. Păcurariu, *Dicționarul teologilor români*, p. 495.

Contemporan cu Nicolae Tincu-Velia, era **Ioan Rusu (1816-1891)**, paroh în Arad și director al Institutului teologic-pedagogic, „figură distinsă, un tip venerabil al preotului român și ortodox”¹⁶⁸. În 1883, publică studiul, *Cuvântare la Nașterea Sfântului Ioan Botezătorul, patronul bisericii catedrale din Arad*¹⁶⁹, în care atinge și momente din istoria vieții bisericești arădene. Este primul la care găsim mențiuni despre o veche biserică în Arad, edificată, potrivit tradiției, încă din timpul regelui Matia Corvin¹⁷⁰, pe locul unde la începutul secolului al XVIII-lea a fost edificat un alt locaș de cult devenită și biserică episcopală. Bazându-se pe informațiile cuprinse în *Cronica* preotului Constantin Popovici¹⁷¹, în care se menționează că spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, când această biserică a fost înlocuită, alta nouă, „s-a edificat peste cea mică așa cât în biserică se făcea serviciu iar pe dinafară se lucra și numai după ce s-a gătat cea mare s-a spart cea mică și s-a scos afară”. Se ocupă și de seria episcopilor de la Isaia Diacovici până la Ioan Mețianu, despre cel dintâi precizând că a fost „un bărbat vrednic și învățat care a fost înfrumusețat de la popor cu numirea de înțeleptul”. Deși numai o cuvântare ocazională rostită în catedrala din Arad cu prilejul Praznicului Nașterii Sfântului Ioan Botezătorul (24 iunie), hramul bisericii, lucrare des citată de istoricii arădeni. Tot lui îi datorăm traducerea făcută din *Istoria sârbă* a arhimandritului Jovan Rajič¹⁷², care se folosește, în mare parte, de *Cronica sârbă* a lui Gheorghe Brancovici. Traducătorul, se oprește mai ales la textele referitoare la viața și suferințele lui Sava Brancovici, însoțind textul istoricului sârb cu note și comentarii în care adesea autorul este criticat pentru prea „multe sminte” din istoria sa¹⁷³. Faptul că în 1883 Vasile Mangra îl propunea într-o „comisiune istorică” ce avea să se ocupe de cercetarea istoriei eparhiei arădene, ne îndreptățește să afirmăm că preocupările sale în acest domeniu nu au fost limitate.

¹⁶⁸ T. Botiș, *op. cit.*, p.551-555.

¹⁶⁹ „Bis. și Șc.”, anul VII, nr. 28 din 10/22 iulie 1883, p. 243-245.

¹⁷⁰ Gh. Ciuhandu susține că „afirmația aceasta nu pare a fi dovedită”, cf. *Din viața lui Nestor Ioanovici episcopul Aradului. 1767-1830*, Arad, 1929, p. 49.

¹⁷¹ Din nefericire nu am putut afla mai mult despre *Cronica* lui Constantin Popovici. Manuscrisul are 5 file, în folio, scris în limba română și cu caractere latine, cf. Gh. Lițiu, *Începuturile catedralei din Arad*, în „M. B.”, anul XVIII (1968), nr. 1-3, p. 84 nota 2.

¹⁷² *Istorija raznyh slovenskyh narodov, najpace Bolgar, Horvatov i Serbov*, Viena, 1794-1795, 4 volum și 3 adaosuri.

¹⁷³ *Biografia mitropolitului Sava și istoricii sârbi*, în „Speranța”, anul I, nr. 17, 1/13 octombrie 1869, p. 149-152; nr. 18, 15/27 octombrie 1869, p.157-160; nr. 19, 1/13 noiembrie 1869, p. 165-167. Din aceeași istorie sârbă, traducătorul alege și prezintă paginile cu viața mitropolitului Maxim Brancovici (1505-1508) al Țării Românești, criticând aceleași erori ale istoricului sârb (*Biografia lui Massimu, mitropolitul României sub principii Radu-Mihnea și Neagoe*, în „Speranța”, anul II, nr. 18-15 septembrie 1871, pp. 144-146; *Istorisirea lui Raicici despre faptele mitropolitului Maxim*, în „Speranța”, anul II, nr. 19, 1 octombrie 1871, pp. 155-156; nr. 20, 15 octombrie 1871, p. 160-161). Continuând traducerea din *Istoria* lui J. Rajič, publicate în revista „Speranța”, Ioan Rusu a publicat *Biografia lui George Brancovici* („Lumina”, anul II, 1873, nr. 25, publicat inițial în „T. R.” din Sibiu, nr. 54 din 1865, p. 224).

Arhimandritul **Ilarion Pușcariu (1842-1922)** de la Sibiu, pe lângă bogata activitate bisericească, a avut și o însemnată contribuție la îmbogățirea literaturii istoriografice bisericești din Transilvania¹⁷⁴, prin cele două volume *Documente pentru limbă și istorie* (vol. I, Sibiu, 1889, vol. II, Sibiu, 1897) și monumentală lucrare, *Mitropolia românilor ortodocși din Ungaria și Transilvania. Studiu istoric despre reînființarea Mitropoliei, dimpreună cu o colecție de acte* (Sibiu, 1900). Cea de-a doua lucrare a fost scrisă încă din anul 1895 cu prilejul împlinirii a 25 de ani de la „introducerea constituțiunii noastre bisericești”, cuprinse în Statutul organic (p. III). În prima parte, cartea cuprinde o scurtă istorie a Bisericii ortodoxe din Transilvania, începând de la cucerirea Ardealului de către unguri și până la restaurarea Mitropoliei ortodoxe române a Transilvaniei. Partea a doua, este o valoroasă colecție de documente (174), „găsite pe când lucrase la aranjarea bibliotecii din Sibiu”¹⁷⁵. Unele sunt în limba originală, altele traduse, așezate în ordine cronologică, fiind grupate în capitole care corespund cu capitolele din prima parte a lucrării. Unele documente se referă la viața bisericească din cuprinsul Episcopiei Aradului (5, 11, 14, 15, 22, 35, 43, 44, 86, 91). Este o lucrare bine documentată, scrisă cu multă rigoare științifică și elaborată într-o manieră pozitivistă.

Deși mai puțin amintit în literatura istoriografică, unul dintre cei mai mari scriitori români de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul celui următor, **Ioan Slavici (1848-1925)**, a lăsat și el o serie de articole și studii de istorie cu referire specială la părțile transilvane, în care a realizat cadre ample și despre trecutul românilor din ținuturile arădene. I. Slavici surprinde istoricul de astăzi cu câtă siguranță a mânuit informația într-un domeniu în care nu avea o pregătire universitară de specialitate. La propunerea arhimandritului Miron Romanul, pe atunci vicar episcopesc al Consistoriului eparhial de la Oradea, pentru o scurtă perioadă (august-noiembrie 1873) a funcționat ca arhivar, unde era „cu locuința chiar în casele consistoriului, sub același acoperiș cu vicarul, care-mi dădea și masa și îmi era, în genere foarte binevoitor”¹⁷⁶.

Despre activitatea pe care a desfășurat-o în cadrul arhivei consistoriale ne mărturisește în articolul *Crișenii*, publicat în „Cele trei Crișuri” (Oradea, anul VI, nr. 5, mai 1925, pp. 75-76)¹⁷⁷. „N-aveam deci așa-zise oare de cancelarie, ci lucram acasă, după cum mă trăgea inima, și, în curând, am ajuns să mă scol cu noaptea-n cap, ca să lucrez fără de răgaz până la miezul nopții. Arhiva era o

¹⁷⁴ Pentru amănunte vezi: M. Păcurariu, *op. cit.*, pp. 403-404.

¹⁷⁵ Corina Teodor, *Coridoare istoriografice. O incursiune în universul scrisului ecleziastic românesc din Transilvania anilor 1850-1920*, Cluj-Napoca, 2003, p. 197.

¹⁷⁶ Ioan Slavici, *Opere* (Text ales și stabilit de C. Mohanu. Note și indici: D. Vatamaniuc), vol. IX, București, 1978, p. 253; Idem, *Închisorile mele. Amintiri. Lumea prin care am trecut* (Ediție de Constantin Mohanu), București, 1998, p. 437.

¹⁷⁷ Vezi: I. Slavici, *Opere* (Text ales și stabilit C. Mohanu, note și indici D. Vatamaniuc), vol. XIV, București, 1987, pp. 440-444.

mulțime de hârtoage aruncate claie peste grămadă și vorba era ca eu să le-nșir după dată și să le înregistrez după conținut”. Citindu-le, am rămas viu atins de statornicia și de hotărârea bărbătească cu care românii din partea locului și-au păstrat ortodoxia în lupta cu propaganda catolică”. S-a arătat încântat de descoperirea unei liste a parohiilor din dieceză care cuprindea numărul născuților, cununaților și decedaților, „amănunte nespuse de interesante pentru mine nu numai ca arhivar, ci și ca om cu gândul îndreptat atât spre trecut, cât și spre viitor”. Luând fiecare parohie cu datele privitoare la „mișcarea populației în timp de o sută de ani”, până în timpul Mariei Tereza, cam pe la 1770, a avut o frescă aproape completă asupra fenomenului demografic desfășurat pe perioada unui secol întreg.

La 13 noiembrie 1873 și-a înaintat demisia din postul de arhivist și pleacă la București unde a fost chemat de Titu Maiorescu, pe atunci ministru al Instrucțiunii Publice, l-a numit secretar al Comisiei pentru documentele Hurmuzachi, care stă la baza istoriografiei noastre naționale, alături de personalități culturale notorii: Mihail Kogălniceanu, Theodor Rosetti, Dimitrie A. Sturza, Alexandru Odobescu, Bogdan P. Hașdeu. Munca lui I. Slavici la documentele Hurmuzachi va fi depusă cu întreruperi, timp de peste două decenii. Comisia documentelor istorice a tipărit sub supravegherea lui I. Slavici opt volume, dintre care patru în două părți, însumând 2 712 documente din colecția lui Eudoxiu Hurmuzachi și alte 3 778 documente culese de C. Esarcu sau adăugate de Academia Română¹⁷⁸.

Încă înainte de a funcționa ca arhivar al Consistoriului eparhial de la Oradea, în 1871 publica în revista „Convorbiri literare”¹⁷⁹, *Studii asupra maghiarilor*, lucrare elaborată pe baza culturii sale generale și a utilizării câtorva tratate din istoriografia ungară (János Thuróczy, István Katona, József Benkő, János Mayláth, István László Endlicher, Mihály Horváth), cel din urmă fiind cel mai citat. Marea majoritate a considerațiilor lui I. Slavici se întemeiază în primul rând pe experiența sa de viață și reprezintă observațiile unui martor ocular al vieții social-politice din Impriul austro-ungar la numai câțiva ani de la încheierea pactului dualist (1867).

Un alt studiu care, într-un fel sau altul este important pentru cercetătorul istoriei arădene este *Crișenii noștri*, publicat în 1876 în „Revista contemporană”¹⁸⁰ în care a realizat o cercetare comparată a stărilor topografice și etnografice din Ungaria spre a defini poziția ocupată de românii de sub

¹⁷⁸ Sub îngrijirea sa a fost publicată pentru prima dată, în 1878, *Istoria românilor sub Mihai-vodă Viteazul*, al cărui manuscris era în păstrarea lui Al. Odobescu, cf. Pompiliu Marcea, *Ioan Slavici* (Ediția a III-a), Timișoara, 1978, pp. 60-61.

¹⁷⁹ Anul V, nr. 10-15, 17-24 din 1871; anul VII, nr. 6-8 din 1872. Noi am folosit I. Slavici, *Opere*, vol. XIV, pp. 7-194.

¹⁸⁰ Anul IV, nr. 6, iunie 1876, pp. 979-501; nr. 7, iulie 1876, pp. 73-77; nr. 8, august 1876, pp. 152-155. Noi am folosit I. Slavici, *Opere*, vol. XIV, pp. 195-224.

stăpânirea austro-ungară. Studiul comparat al datelor le face pe baza lucrărilor datorate lui Karoly Keleti, Elek Fényes, Adolf Ficker.

În atenția lui I. Slavici a stat și situația românilor din Transilvania de care s-a ocupat în câteva studii publicate în diferite reviste sau în volume separat¹⁸¹. În 1881 a publicat la Viena, *Die Rumänen in Ungarn, Siebenbürgen und der Bukowina* (Românii din Ungaria, Transilvania și Bucovina)¹⁸², în care face o incursiune în istoria românilor din Imperiul austro-ungar și câteva considerații asupra „stării culturale” din provinciile românești de sub stăpânirea austro-ungară. Pentru partea istorică s-a folosit de colecții de documente, lucrări datorate unor istorici români (Mihail Kogălniceanu, Andrei Șaguna, Cezar Bolliac, Aron Pumnul, Timotei Cipariu, Nicolae Popea, Grigorie Tocilescu) și străini (Johann Karl Schuller, Keleti Károly, Wilhelm Schmidt, Charles Bonner, Adolf Ficker, J. L. Pić). Pentru această lucrare cerea la 28 aprilie 1880 lui Vasile Mangra să-i trimită „niște cifre statistice” de care avea nevoie la „corectarea lucrării [...] asupra românilor din Austria”. Cererea a fost reînnoită prin epistola din 10 mai 1880¹⁸³.

În lucrare autorul a acordat atenție deosebită problemelor topografice și a celor ce privesc continuitatea românilor în Dacia, respingând teza lui Robert Roesler pusă în circulație în anul 1871. Un capitol interesant este și cel referitor la religie. Un interes deosebit prezintă considerațiile etnografice privind viața românilor, el fiind și cel mai cuprinzător studiu al cărții. Este cea dintâi lucrare etnografică de la noi, care urmărește „o prezentare de ansamblu, orientată o dată vertical, din trecutul istoric până la stările din prezent, apoi orizontal, cu diferitele sectoare ale vieții sociale și culturale”¹⁸⁴. Deschizător de drum în cercetarea etnografică, I. Slavici prin această monografie și prin cele publicate în revista „Timpul”¹⁸⁵, oferă informații prețioase cercetătorului de azi și pentru zona etnografică a Câmpiei și Podgoriei Aradului, a văii Mureșului de jos și a Crișului Alb.

Lucrarea *Ardealul. Studiu istoric* (București, 1893), ne oferă o privire cuprinzătoare asupra istoriei românilor din Imperiul austro-ungar și a „chestiunii

¹⁸¹ *Românii din regatul ungar și politica maghiară*, București, 1892, 46 p.; *Ardealul. Studiu istoric*, București, 1893, 147 p.; *Tribuna și Tribuniștii*, Orăștie, 1896, 173 p.; *Românii din Ardeal*, București, 1910, 127 p.; *Românii de peste Carpați*, București, 1911, 95 p. Pentru amănunte vezi: Dimitrie Vatamaniuc, *Ioan Slavici la 150 de ani de la naștere*, în vol. „Ioan Slavici și unitatea spirituală națională” (volum coordonat de Pascu Hurezan, Emil Șimăndan), Arad, 1998, pp. 13-15.

¹⁸² I. Slavici, *Opere* (Text ales și stabilit C. Mohanu. Îngrijirea și traducerea textului german Gherasim Pinteau. Note și indici D. Vatamaniuc), vol. XIII, București, 1984, pp. 661-772 (traducerea textului german)

¹⁸³ Eugen Gluck, Gelu Neamțu, Dimitrie Vatamaniuc, *Studii și documente privind activitatea lui Ioan Slavici*, vol. I și II, Arad, 1976, pp. 56-57.

¹⁸⁴ Vezi Ovidiu Bârlea, *Istoria folcloristicii românești*, București, 1974, p. 211.

¹⁸⁵ *Paștile. Tablou de datine*, în „Timpul”, anul I, nr. 12 din 3 aprilie 1876, pp. 3-4; *Crăciunul. O bucată din viața românilor din Țara Ungurească*, în „Timpul”, anul II, nr. 295 din 25 decembrie 1877, pp. 2-3.

române” pentru a informa opinia publică europeană asupra poziției pe care o ocupau românii în Imperiul austro-ungar. Scrisă în baza unor cercetări personale, fundamentată pe o impresionantă informație documentară și istoriografică (Gesta Hungarorum, Ioan Turóczi, Pietro Ranzano, Antonio Bonifini, Nicolae Istvanff, Martino Felmér, Franz Joseph Sulzer, Joseph Karl Eder, Robert Roesler, Julius Jung, J. Ladislau Pić, Nilles), lucrarea lui I. Slavici se situa la nivelul istoriografiei de la sfârșitul secolului al XIX-lea.

În *Lumea prin care am trecut*, apărută postum (București, 1930, 107 p.), deși o scriere autobiografică, cuprinde o serie de evenimente istorice de interes pentru cercetătorul istoric arădean, oferindu-i o frescă a „a lumii lui Slavici” din Podgoria Aradului. Descrierea ținutului natal, a regiunii în care a văzut lumina, de școala din Șiria, de cea de la Arad, familia, legăturile cu biserica parohială, cu mediul de datini și obiceiuri vechi la care românii țineau cu sfințenie.

Din unele mărturii documentare aflăm că la începutul secolului al XX-lea, Ioan Slavici intenționa să se ocupe de un studiu amplu referitor la viața și activitatea lui Moise Nicoară pe baza documentelor ce se aflau la Academia Română și „după informațiunile ce mi se vor pune la dispozițiune”¹⁸⁶.

Pe terenul istoriografiei bisericești s-a remarcat și arhimandritul **Augustin Hamsea (1849-1916)**¹⁸⁷ prin studiile referitoare la trecutul Episcopiei Aradului: *Tipografia diecesană din Arad*¹⁸⁸, *Nainte de aceasta cu 120 ani*¹⁸⁹, *Diecesa Aradului*¹⁹⁰ și *Biografia Mitropolitului Miron Romanul*¹⁹¹, publicate în revista „Biserica și Școala”.

În această perioadă, gama activităților cu caracter istoriografic se diversifică. Apar primele perigheze pe teren urmate de o valorificare publicistică. Preotul **Ioan Damșa**, parohul din Seceani (Banat), culege informații despre trecutul satului și se arată interesat de urmele materiale existente pe teren. Ba chiar caută confirmări în literatura istorică existentă. La locul numit de săteni „viile de la mănăstire” avea să-i confirme până la urmă, existența „mănăstirea Fibișului”, găsind la fața locului un „discos” metalic¹⁹². Dacă ar fi avut alte condiții mai favorabile în decursul celor două decenii, al șaptelea și al optulea

¹⁸⁶ N. Bocșan, **Petru Maior și Moise Nicoară**, p. 454, nota 2.

¹⁸⁷ Augustin Hamsea s-a născut în comuna Râșnov (Brașov). Studii teologice la Sibiu și de drept la Universitatea din Pesta. În toamna anului 1875 a fost numit profesor la Institutul teologic din Arad, iar între 1887-1901 a fost director al școlii. A publicat studii și articole în „Biserica și Școala”, „Telegraful Român”, „Revista Teologică”. Pentru mai multe amănunte vezi: M. Păcurariu, **op. cit.**, pp. 210-211.

¹⁸⁸ „Bis. și Șc.”, anul III, nr. 8 din 29 aprilie/11 mai 1879, p. 137

¹⁸⁹ „Bis. și Șc.”, anul VIII, nr. 8 din 19 februarie/8 martie 1884, pp. 63-65

¹⁹⁰ „Bis. și Șc.”, anul XXI, nr. 11 din 16/28 martie 1897, pp. 81-83; nr. 12 din 23 martie/4 aprilie 1897, pp. 90-92

¹⁹¹ „Bis. și Șc.”, anul XXII, nr. 41 din 11/23 octombrie 1898, pp. 430-431.

¹⁹² **Despre Mănăstirea Fibișului**, în „Bis. și Șc.”, anul III, 15/27 aprilie 1879, nr. 16, p. 127-128; nr. 17, 22 aprilie/4 mai 1879, p. 133-134; nr. 18-29 aprilie/11 mai 1879, p. 141-142; nr. 22, 27 mai/8 iunie pp. 173-174; nr. 23, 15/3 iunie 1879, pp. 182-183; nr. 24, 22/10 iunie 1879, pp. 189-190; nr. 25, 29/17 iunie 1879, pp. 197-199; nr. 26, 24 iunie/6 iunie 1879, pp. 205-206.

secolului al XIX-lea, activitatea sa istoriografică, probabil s-ar fi ridicat la amploarea celei desfășurate pe plan local de colaboratorii monografiei comitatului Arad în deceniul al nouălea al secolului trecut. Tematica cercetărilor lui nu se oprește doar la cele de interes local. Publică numeroase documente din timpul revoluției de la 1848-1849 precum și de după revoluție, copiate din protocoalele de circulare ale parohiei Seceani, ce aduc date interesante privitoare la pătimirea preoților în urma participării la revoluție¹⁹³.

Contemporan cu Ioan Damșa a fost preotul **Emilian Micu (1860-1909)**, cunoscutul cercetător istoric și bibliofil bănățean¹⁹⁴. Preocupările sale pentru cercetarea istorică datează din anul 1881, pe când era încă în ultimul an al Institutului teologic din Arad, așa după cum mărturisea într-o epistolă din septembrie 1884 adresată luminatului cleric Ghenadie Enăceanu, pe atunci redactor la revista „Biserica Ortodoxă Română” din București¹⁹⁵.

Correspondența întreținută cu preotul de peste Carpați, prilejuiește lui Emilian Micu să scrie o micro-monografie a Episcopiei Ineului-Ienopolei, în special cu referire la episcopul Sava de la începutul secolului al XVII-lea, pe care o publică în „Biserica și Școala”, și „Candela” de la Cernăuți¹⁹⁶. După ce dă documentul, „o copie a unui hrisov dat de Sigismund Rakoczi Episcopului Sava la 1607”, și discută bibliografia¹⁹⁷, își argumentează teoria trecerii lui Sava din scaunul episcopal de Ineu-Lipova în cel mitropolitan de Alba Iulia, „cam pe la anul 1602 până la anul 1608 seu 1609”, dând propria versiune a seriei cronologice a mitropoliților transilvani. După mai bine de două decenii, Emilian Micu revine asupra episcopului Sava, pentru că a „mai descoperit încă un document necunoscut despre Sava episcopul Ienopoliei, care acum locuiește în Ienopolea fiind neputincios și ajuns la adânci bătrânețe, după cum spune

¹⁹³ Ținuta sârbilor față de români în cauza despărțirii ierarhice, în „Bis. și Șc.”, anul III, nr. 33-37 și 39-40 din 1879. A mai publicat: **Mihaiu Roșiu alias Martinovici**, în „Lumina”, anul II, nr. 42 din 19/31 iulie 1873, pp. 197-200.

¹⁹⁴ Mai multe amănunte despre el vezi la: Radu Ardelean, Lucian Giura, Pavel Vesa, **Emilian Micu, pelerinul cultural bănățean**, Sibiu, 2000. Pentru preocupările sale în domeniul cercetărilor de istorie ecleziastică vezi mai pe larg pp. 69-127.

¹⁹⁵ R. Ardelean, P. Vesa, **O scrisoare a lui Emilian Micu către Ghenadie Enăceanu. Preocupări de istorie ecleziastică**, în „Teologia”, Arad, anul I, nr. 2, aprilie-iunie 1997, pp. 122-125.

¹⁹⁶ Em. Micu, **O privire fugitivă în Istoria bisericească a Românilor**, în „Bis. și Șc.”, anul XII, nr. 30 din 24 iulie/5 august 1888, pp. 240-241; nr. 31 din 31 iulie/12 august 1888, pp. 247-248; nr. 32 din 7/19 august 1888, pp. 255-257. „Candela” anul VII, nr. 11 din 1 noiembrie 1888, pp. 638-648.

¹⁹⁷ Petru Maior, **Istoria bisericii; Sematismul bisericii Făgărașului**; Johann Hintz, **Ghschichte des Bisthums der griechisch nichtumirten Glaubensgenossen Siebenbürgens**, 1850; Andrei Șaguna, **Adaus la promemorie**, Sibiu, 1850; Samuil Micu, **Historia Daco-Romanorum sive Valachorum**, tom IV, (după A. T. Laurian, în „Foaia pentru minte și literatură”); Nicolae Popea, **Vechea Metropolie ortodoxă română a Transilvaniei**, Sibiu, 1870; Filaret Scriban, **Istoria bisericească a Românilor**, Iași, 1871; Golubinski, **Privire scurtă asupra istoriei bisericii română ortodoxă**, Iași, 1879; Nicolae Tincu-Velea, **Istoria bisericească politico-națională**, Sibiu, 1865; Rácz Károly, **A Zárándi egyházmegye története**, Arad, 1880; traducerea lui Ioan Rusu din **Istoria lui Raici** (în „Speranța”, anul I, 1869, nr. 17-19), Fabian Gabor, **Arad vármegye leirása**, vol. I, Buda, 1835; Otto Lakatos, **Arad története**, vol. I-II, Arad, 1881.

documentul de d(a)tu Boros-Jenö Noemvrie 6 anul 1627, adecă după 20 de ani de la datu primulu document”¹⁹⁸. Actul îl reproduce după Jovan Radonici¹⁹⁹ în originalul maghiar adăugând o traducere românească. De Sava nu mai vorbește ca episcop-mitropolit ardelean, ci numai ca vlădică ienopolitan din familia Brancoviceștilor, revizuinđu-și părerea inițială, după dovada atestării aceluiași Sava (nu doi cum credea la 1884) la Ineu, peste două decenii. Primul studiu al lui Emilian Micu care tratează cariera eclesiastică a lui Sava Ienopolitanul se găsește, în nuce, în epistola către Ghenadie Enăceanu, cu ipoteza de atunci, iar al doilea, îl încredințează numai seriei episcopilor de Ineu. Ambele au pornit de la urmărirea atentă a publicațiunilor istorice la zi, respectiv diplomatiile lui Pesty și Radonici, ceea ce nu prea mulți „intelenți” români practicaau la acea oră, prezența în rândul lor a unui preot de sat dând o notă insolită, motiv pentru care am și insistat mai mult asupra lui²⁰⁰.

Cercetările sale istorice urmăresc mai ales legăturile cu domnii țărilor române precum și situația bisericească a coloniștilor sârbi imediat după imigrarea din 1690 și până la alegerea lui Isaia Diacovici ca mitropolit (1708). Alte studii, referitoare la istoria bisericească a românilor bănățeni, însoțite de

¹⁹⁸ Em. Micu, **Material de documente istorice privitoare la Istoria Episcopiei Ienopolitane**, în „Tribuna”, anul XIII, nr. 28 din 7/20 februarie 1909, p. 1.

¹⁹⁹ Jovan Radonici, **Prilozi za istoriju Srba u Ugarskoj u XVI, XVII i XVIII veku** (după S. Anuichi, **Relații bisericești româno-sârbe în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea**, în „B. O. R.”, anul XCVII, nr. 7-8, 1979, p. 886).

²⁰⁰ Em. Micu a mai scris: **Dimitrie Țichindeal (Reflexiuni la colecțiunea fabulelor edate de dl Ioan Russu în Arad)**, în „Luminătoriul”, anul VII, nr. 78 din 4/16 octombrie 1886, p. 3; **Despre poesia poporală. (Ceva despre colecțiunile nostre de cântări religioase care le cântă tinerimea la diferite serbatori creștinești)**, în „Luminătoriul”, anul VIII, nr. 83 din 9/21 decembrie, pp. 2-3; nr. 84 din 12/24 decembrie 1887, p. 2; **O carte românească scrisă în Banatul timișan și tipărită în Moldova în orașul Iași la anul 1765**, în „Luminătoriul”, anul X, nr. 66 din 2/14 septembrie, p. 2; nr. 67 din 6/18 septembrie 1889, p. 2; **Ceva despre poetulu poporalu Ioanu Baracu și despre scrierile lui**, în „Transilvania”, anul XXIV, nr. 3 din 15 martie, pp. 75-80; nr. 4 din 15 aprilie 1893, pp. 110-117; **Materialu pentru istoria tipografiei din Buda**, în „Transilvania”, anul XXV, nr. 6 din 15 iunie 1894, pp. 168-175; **O scriere necunoscută a lui Petru Maior**, în „Revista critică literară”, anul II, nr. 2 din februarie, pp. 68-72; nr. 3 din martie 1894, p. 229; **O pagină din istoria culturală a Românilor Bănățeni. Epoca, viața și scrierile neuitatulu Mihaiu Roșu alias Martinovici 1750-1822. Cercetări literare**, în „Dreptatea”, anul I, nr. 206 din 22 septembrie/4 octombrie, p. 6; nr. 207 din 23 septembrie/7 octombrie 1894, p. 6; nr. 212 din 29 septembrie/11 octombrie, p. 6; nr. 215 din 2/14 octombrie 1894, p. 6; **O singhelie românească din anul 1787 a unui episcop sârbesc dată unui preot românesc în limba românească**, în „F. D.”, anul XIX, nr. 13 din 28 martie/10 aprilie 1904, pp. 4-5; **Două acte vechi de mare valoare pentru istoria școalelor noastre bănățene din anii 1789 și 1809**, în „F. D.”, anul XIX, nr. 13 din 28 martie/10 aprilie 1904, p. 5; **Material pentru istoria literaturii bisericești a Românilor**, în „F. D.”, anul XIX, nr. 34 din 22 august/3 septembrie 1904, pp. 5-6; **Material pentru istoria culturală a Românilor bănățeni**, în „Dreptatea Poporului”, anul III, nr. 4 din 22 ianuarie/4 februarie 1906, p. 1; **Regulamentul sau Rescriptul declaratoriu iliric al bisericeii orient.-ort. din imp. austro-ungar (1771-1779). Comunicat istoric**, în „Drapelul”, anul VII, nr. 51 din 5/18 mai, p. 2; nr. 52 din 8/21 mai 1907, pp. 2-3; **Acte și fragmente ca material pentru o istorie culturală a Românilor din dieceza Aradului**, în „Plugarul Român”, anul V, nr. 11 din 18/21 iunie 1908; **Din istoria culturală a românilor din Austro-Ungaria. Contribuții fragmentare la istoria tipografiei ilirice din Viena 1770-1793 și 1795**, în „Transilvania”, anul XLI, nr. 1-2, pe ianuarie-aprilie din 1910, pp. 17-30 (postum).

documente, le publică în „Dreptatea”²⁰¹ și „Foaia Diecezană”²⁰². Adună documente din protocoalele de circulare privitoare la revoluția de la 1848-1849, foarte importante pentru cunoașterea situației din Banat în timpul revoluției²⁰³. În 1900 a publicat *Cuvântul către frații români a tinerimii române din Pesta*²⁰⁴ ținut cu prilejul Adunării din 9/21 mai 1848 și *Petițiunea neamului românesc din Ungaria și Banat*, „subscrisă de reprezentanții de pe aceea vreme ai poporului român”²⁰⁵.

În peregrinările sale a cercetat arhivele episcopilor de la Arad și Timișoara (cea sârbă), cele parohiale, descoperind și publicând documente de interes pentru trecutul ecleziastic din părțile arădene. În arhiva episcopiei din Arad a descoperit un antimis din 1715 al episcopului Ioanichie Martinovici (1710-1722)²⁰⁶, iar în arhiva parohiei Seleuș „din comitatul Aradului”, a mai descoperit încă două antimise vechi, unul de la episcopul Vichentie Ioanovici (1727-1731), celălalt de la episcopul Isaia Antonovici (1731-1749)²⁰⁷. Strădaniile lui Emilian Micu pe tărâmul cercetării istorice, chiar dacă nu întotdeauna a fost destul de riguros, au adus un spor istoriografiei ecleziastice românești de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul celui următor.

Cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea este mai bogată în producții istoriografice dacă avem în vedere mai ales scrisul istoric al lui Vasile Mangra care va ilustra cel mai bine în această perioadă și primii ani din secolul următor, trecutul vieții ecleziastice din părțile arădene.

²⁰¹ **Privire în istoria bisericească a Românilor Bănățeni. Despre Episcopia Mehadiiei și din ea născută a Caransebeșului și despre învecinata Episcopie a Caransebeșului (Cercetări istorice)**, în „Dreptatea”, anul III, nr. 122 din 3/15 iunie, p. 3; nr. 123 din 4/16 iunie, p. 3; nr. 124 din 5/17 iunie, p. 3; nr. 126 din 7/19 iunie, p. 3; nr. 127 din 8/20 iunie, p. 3; nr. 129 din 11/23 iunie, p. 4; nr. 132 din 14/26 iunie, p. 3; nr. 133 din 15/27 iunie, p. 3; nr. 135 din 18/30 iunie 1896, p. 3; **Priviri fugitive în istoria ierarhică greco-orientală a Bănățului. Mitropolia greco-orientală a Timișorii (1721-1726)**, în „Dreptatea”, anul IV, nr. 279 din 22 decembrie 1897/3 ianuarie 1898, pp. 1-2; nr. 280 din 23 decembrie 1897/4 ianuarie 1898, pp. 1-2.

²⁰² **Cercetări istorice în Archiva patriarhală din Carloveț**, în „F. D.”, 1906, nr. 26, 27, 29, 30, 32.

²⁰³ **Din resmiriță. Documente importante pentru istoria noastră bisericească**, „Drapelul”, 1904, nr. 60, 63, 64, 65, 73, 74, 101, 102. Vezi și: **La istoria Românilor din Banat. (Mișcările Românilor bănățeni în anii 1848-49)**, în „Luminătorul”, anul XIII, nr. 31 din 22 aprilie/4 mai, p. 2; nr. 32 din 25 aprilie/7 mai 1892, pp. 2-3; **La mișcările românilor bănățeni în anii 1848-49**, în „Luminătorul”, anul XIV, nr. 83 din 3/15 noiembrie, p. 3; nr. 84 din 6/18 noiembrie 1893; **Din resmiriță. Instituirea unui administrator protopopes al Becicherecului mare prin administratorul diecezei Timișorii D. Stoichescu alias Petrovici**, în „Drapelul”, anul V, nr. 51 din 5/18 mai 1905, p. 1.

²⁰⁴ Em. Micu, **Acte și fragmente**, în „Tribuna poporului”, anul IV, nr. 9 din 15/27 ianuarie 1900, p. 3.

²⁰⁵ Idem, **op. cit.**, în „Tribuna poporului”, anul IV, nr. 28 din 12/24 februarie 1900, pp. 3-4.

²⁰⁶ **Spicuri din istoria bisericii gr. orientale din Austro-Ungaria**, în „F. D.”, anul XIX, nr. 35 din 19 august/11 septembrie, pp. 1-2; nr. 36 din 5/18 septembrie 1904, pp. 3-4.

²⁰⁷ **O privire fugitivă în Istoria bisericească a românilor**, în „Bis. și Șc.” și „Candela” (vezi nota 194 supra).

Anexe

Circulara Nr. 1048/1866 a episcopului Procopie Ivașcovici al Aradului (1853-1873)

Prea Cinstite Domnule Protopresviter !

Fiind puse la cale pregătirile cele primarii pentru edarea unui Șematism al Mitropoliei noastre naționale - Preacinstiei Tale să încredințasă ca daturile trebuincioseredicerea acestuia Șematism încât e pentru protopresviteratul submanuatu prin mijlocirea preoției parohiale numai decât să le aduni și până la capătul lui Noemvrie a.cu. cu atât mai sigur să ni le așcerni, căci acele pentru cuprinsul întregii noastre eparhii în rând bun așăzate numai de cum vor trăbui să se așcercă Excelenției Sale Domnului Arhiepiscop și Mitropolit. Formulariul sub % alăturat arată mai de aproape rubricile din care va consta pomenitul Șematism.

Preacinstia Ta vei avea a te folosi de acest formular și a căuta ca daturile respective, și cu deosebire cele numerice, cu toată siguritatea, eară un singur numai după o socoteală arbitrarie să se inducă.

Locurile parohiale cu filialele atârănătoare trăbue să se înșire rândul cel mai natural după cum cere posiciunea lor geografică. - La fieșcecare loc scrie în limba română , va trăbui să se adauge numirea lui ce o are în alte limbi provinciali, dacă aceia în mai mare măsură diferente de cea română.

În rândul personaului parochial vor veni nu numai parohii și administratorii parochiali ci și capelanii, preoții emeritați, de cumva sunt și diaconi, nu altmintrelea învățători și directori mireni de școală, iară inspectorii locali de școlă carii sunt din ceata preoților se vor designa ca atari la numele lor, nu altmintrelea și catiheții; aceasta însă înțălege la acelea locuri, unde sunt mai mulți decât un preot local.

Fundațiunile bisericesti și scolastice, legate de unul sau altul loc, vor trăbui pe scurt atinse la locul de să țin anumindusă mai ales fundatoriul, capitalulu și scopul fundațiunii.

Școalele stătătoare din mai multe clase separate provăzute cu osebiți învățători, vor trăbui anume designate ca atari. Preste tot să pofteșce ca la așcernerea daturilor recerute scrisoarea să fie cât mai lezibile și operatul întreg cât mai curat.

Arad 27 Octomb(rie). 1866

Procopie Ivașcovici
Episcopul Aradului

(A. N. D. J. Arad, Fond Protopopiatul ortodox român Arad, dosar 6 (1866), f. 194; A. P. O. R. Bata, Protocolul circularelor 1860-1877, f. 40-40v.)

IV.

Istoriografia bisericească în secolul al XX-lea

Spre sfârșitul secolului al XIX-lea, istoriografia, despărțindu-se treptat de „romantism”, ajunge în faza istoriografiei pozitivistice. Dezvoltarea istoriografiei românești, prin contribuțiile lui A. D. Xenopol, Nicolae Iorga, Ioan Bogdan, Dimitrie Onciul, Constantin Giurescu, Ioan Lupaș și Vasile Pârvan, au dat un nou impuls și studiilor de Istoria Bisericii Române. Teologi și istorici încep cercetări sistematice în arhive, descoperind lucruri noi din trecutul Bisericii românești²⁰⁸.

Istoricul bănățean **Teodor V. Păcățian (1852-1941)**²⁰⁹, „una dintre cele mai reprezentative figuri ale scrisului românesc din Transilvania și Banat, ziarist [...], poet, prozator și traducător, dar și autorul unei bogate literaturi istorice”²¹⁰, ne-a lăsat volumele de documente *Cartea de aur sau luptele politice naționale ale românilor de sub coroana ungară* (vol. I-VIII, Sibiu, 1902-1915)²¹¹, privitoare la luptele românilor din Transilvania pentru apărarea naționalității. Acordă atenție și istoriei ecleziastice, publicând dezbaterile congresului sârbesc de la Carloviț, reacția românilor față de hotărârile de la Carloviț prin cele două adunări: de la Pesta cu *Petiția neamului românesc din Ungaria și Banat*, și a

²⁰⁸ M. Păcurariu, *Istoriografia Bisericii românești din Transilvania*, p. 85.

²⁰⁹ Pentru amănunte privind viața și activitatea sa vezi: I. Lupaș, *Opere alese*, vol. I, pp. 230-239; Cornel Sigmirean, *Istoricul Teodor V. Păcățianu*, în „Banatica”, Reșița, 12, II, 1993, pp. 243-261; M. Păcurariu, *Cărturari sibieni de altădată*, pp. 242-246, cu bibliografia.

²¹⁰ C. Sigmirean, *op. cit.*, p. 243.

²¹¹ *Primul* volum cuprinde o sinteză de istorie a Transilvaniei din perioada premergătoare ocupării acesteia de austrieci și până la 1860, inclusiv evenimentele din timpul revoluției de la 1848. Cel de-al *doilea* volum cuprinde evenimentele din anii 1860-1863. Volumul al *treilea*, cu un bogat material documentar din perioada 1863-1865. Următorul volum, al *patrulea*, cuprinde discursurile deputaților români în sesiunea parlamentară din anii 1865-1868, perioadă de frământări și mutații în viața politică din Imperiul austro-ungar. Al *cincilea* volum cuprinde discursurile și intervențiile deputaților români din banat în ciclul parlamentar 1869-1872, și ale celor din Ardealul istoric, cu excepția lui Sigismund Popp și Iosif Hodoș, oameni politici români care, aplicând pasivismul, au refuzat să participe la viața parlamentară. Cel de-al *saselea* volum face referiri la toate momentele mai importante ale mișcării politico-naționale, discursurile parlamentare din dietă și din partea arhierilor de cele două confesiuni, ortodoxă și greco-catolică, în casa magnatilor. Volumul al *saptelea* cuprinde perioada 1881-1896, anii „Memoriului” lui Barițiu, ai „Replicii” lui Aurel C. Popovici și ai Memorandului, anii afirmării europene a problematicii naționale a românilor din Transilvania. Ultimul volum al *optulea*, cuprinde evenimentele politico-naționale din perioada 1869-1910, mai ales discursurile și intervențiile reprezentanților români în parlamentul de la Budapesta.

doua adunare de la Lugoj cu hotărârile luate. Tot el a publicat și petițiile românilor în problema separării ierarhice și protestul împotriva arestării preoților revoluționari. *Cartea de aur*, operă reprezentativă a lui Teodor V. Păcățian, rămâne una din principalele surse de informare pentru epoca modernă, cu precădere în perioada dualismului.

Paralel cu redactarea monumentalei sale lucrări, T. V. Păcățian a scris *Istoriografi vechi - Istoriografi noi. Studiu critic în chestia vechii mitropolii române ortodoxe* (Sibiu, 1904), ce se dorea a fi un răspuns dat istoricului blăjan Augustin Bunea, care în cartea *Vechile episcopii românesce a Geoagiului, Silvașului și Bălgradului* (Blaj, 1902), de pe poziția unui confesionalism exagerat, respingea teza existenței unei Mitropolii ortodoxe române în Transilvania înainte de 1864. Din perioada interbelică datează *Contribuții la istoria românilor ardeleni în secolul XVIII*²¹², în care abordează câteva aspecte ale disputelor confesionale dintre ortodocși și uniți la mijlocul secolului al XVIII-lea, observate în districtul Hațegului²¹³.

Profesorul de la Institutul teologic din Arad, **Roman Ciorogariu (1852-1936)**, viitorul episcop de la Oradea, încă din primul deceniu al secolului al XX-lea, a publicat mai multe lucrări și studii în care a abordat și părți din istoria Episcopiei Aradului. De la articole și studii de o mai mică întindere publicate în revistele vremii²¹⁴, ajunge la câteva lucrări rămase încă de eferință pentru istoricul de astăzi. În acest sens amintim: *Spre prăpastie* (Arad, 1911); *Zile trăite* (Oradea 1926, 525 p.); *Din trecutul revistelor și ziarelor de la noi: „Speranța” (1869), „Lumina” (1872), „Biserica și Școala” (1877), „Tribuna” (1884-1912)* (Arad, 1934); *Tribuna și tribuniștii* (Arad, 1934), fiind unul dintre primii arădeni care s-a ocupat în mod serios de istoria presei bisericești și politice din Episcopia Aradului²¹⁵.

Preotului și istoricul **George Popovici (1862-1927)**, protopopul Lugojului²¹⁶, în *Istoria românilor bănățeni* (Lugoj, 1904), se referă la istoria Bisericii, în special la cea de la sudul Mureșului. Cartea rămâne o sinteză laborioasă a istoriei Banatului, autorul consultând toate izvoarele și lucrările cunoscute. Din istoriografia străină sunt citați: F. Grisellini, L. Böhm, Schwieker,

²¹² Publicat în „A. I. I. N.”, III, 1924, Cluj, 1926, pp. 161-181.

²¹³ A mai elaborat o serie de lucrări privind istoria Bisericii ortodoxe române (Biografia mitropolitului Ioan Metianu, 1915; Un mecenat român dr. Iosif Gall, 1916; Trei mitropolii ai Bisericii ortodoxe române din Ardeal, 1916; Reînființarea și organizarea mitropoliei greco-ortodoxe române din Ardeal, 1916), toate rămase în manuscris, cf. C. Sigmirean, *op. cit.*, p. 255.

²¹⁴ „Biserica și Școala”, „Cele trei Crișuri”, „Legea Românească”, „Societatea de mâine”, „Tribuna poporului”, „Tribuna”, „Tribuna Bihorului”.

²¹⁵ Dintre studiile publicate mai amintim: *Istoria școalelor noastre*, în „Bis. și Șc.”, anul XXXII, nr. 21 din 25 mai/7 iunie 1908, p. 1. *Reînființarea consistoriului greco ortodox român din Oradea Mare*, în „Bis. și Șc.”, anul XLI, nr. 17 din 6 mai/23 aprilie 1917, pp. 140-141; *Din corespondența lui Șaguna cu Patrachie Popescu*, în „Bis. și Șc.”, anul XLI, nr. 37 din 10/23 septembrie 1917, pp. 297-298.

²¹⁶ Pentru viața și opera sa vezi: M. Păcurariu, *Dicționarul teologilor români*, p. 393.

Féjer, Pésty, Széntkláray, Hunfalvy, Katona, Réthy, Roesler, Jirecek. Utilizate sunt și contribuțiile românești de la Dimitrie Cantemir la Petru maior, Gheorghe Șincai, A. Treboniu Laurian, Vasile Maniu, Nicolae Tincu-Velia, Al. Papiu Ilarian, Alosiu Vlad, Lazăr Șăineanu, Sextil Pușcariu, B. P. Hașdeu, Ioan Bogdan, A. D. Xenopol, Grigorie Tocilescu, documentele Hurmuzachi. Autorul și altor lucrări istorice²¹⁷, teologice²¹⁸ și literare, în 1909 a fost ales membru corespondent al Academiei Române.

Cercetările profesorului **George Alexici (1864-1936)**²¹⁹ efectuate în arhivele din Budapesta au dus la publicarea unor studii de mare însemnătate pentru istoric. O parte din rezultatul investigațiilor arhivistice le-a publicat în *Hârtii vechi din Archiva Statului (Archiva Locumtenențială de la Budapesta)*²²⁰ în care se face referire la documente interesante, de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, pentru istoria Bisericii Ortodoxe din Ardeal; documente care vorbesc despre situația „popilor neuniți”, despre sărbătorile ortodocșilor, menționându-se ordinul de reducere a sărbătorilor în care este specificat praznicul închinat Cuvioasei Paraschiva, ca sfântă a poporului român; despre cărțile de ritual ortodox, despre regulamentul veniturilor preoțești, întocmite de către mitropolitul Ștefan Stratimirovici al Carlovițului în anul 1810.

Într-un articol de fond din „Tribuna poporului” se menționează că George Alexici „a făcut ceea ce bătrânul Babeș zadarnic s-a lăudat că face de vreo treizeci de ani: nu a cercetat numai, dar a și găsit și, studiat documentele privitoare la aceste mănăstiri, documente pe care le-a găsit în arhiva de stat și arhiva locotenenței din Budapesta, în cea a ministerului de război și de finanțe din Viena”²²¹. Din păcate, nu avem altă informații despre vreun studiu în care să fi abordat problema mănăstirilor.

O contribuție însemnată adusă la cunoașterea trecutului eparhiei este cea a preotului **Ștefan Pop (1866-1947)**²²² care în 1921, în mai multe foiletoane din „Biserica și Școala” a publicat studiul intitulat, *Din istoria diecezei Aradului. Contribuții 1815-1829*²²³. În 1929, reia problemele abordate în studiul amintit și

²¹⁷ **Uniunea românilor din Transilvania cu Biserica romano-catolică sub împăratul Lepold I**, Lugoj, 1901.

²¹⁸ **Cuvântări bisericești**, vol. I-II, Caransebeș, 1898-1904.

²¹⁹ Despre el vezi: Iordan Datcu, S. C. Stroescu, **Dicționarul folcloriștilor. Folclorul literar românesc** (Cu o prefață de Ovidiu Bârlea), București, 1979, pp. 45-46.

²²⁰ „Bis. și Șc.”, anul XXVII, nr. 7, pp. 50-51; nr. 8, pp. 61-63; nr. 10, pp. 77-79; nr. 11, pp. 82-83; nr. 16, pp. 126-128 din 1903.

²²¹ **Mănăstirile noastre**, în „Trib. pop.”, anul VI, nr. 51 din 16/29 martie 1902, p. 1.

²²² Ștefan Pop (1866-1947) s-a născut la Dobrești (Timiș) în 16 martie 1866 într-o familie preotească. Studii secundare la Beiuș, cele teologice la Budapesta (1881-1888) și Facultatea de drept din Budapesta unde a promovat doctor în Drept canonic. Preot greco-catolic în Izvin și Lugoj, în 1923 a trecut la Biserica Ortodoxă, funcționând ca preot în Recaș, apoi profesor la Institutul teologic din Caransebeș. A publicat studii de istorie bisericească, multe semnate cu pseudonimul „Gruia”. Mai multe amănunte vezi la M. Păcurariu, **op. cit.**, pp. 371-372.

²²³ „Bis. și Șc.”, nr. 17-18, 20-22, 25, 36-38, 41-42.

le publică cu prilejul centenarului numirii lui Nestor Ioanovici la Arad, în *Frământări românești în jurul scaunului ortodox de la Arad* (Arad, 1929, 95p.)²²⁴.

În anul 1904, preotul profesor Sever Septimiu Secula (1869-1912)²²⁵ de la Institutul pedagogic-teologic din Arad, a publicat *Un memoriu al lui Moise Nicoară. Monografie istorică*²²⁶, în care prezintă câteva scrisori din 1850 adresate de Moise Nicoară unor rudeni ai sale din părțile Aradului. Între scrisori se află una de proporții considerabile pe care a și numit-o „memoriu” și care formează „temelia și partea de căpetenie a acestei publicațiuni” după cum menționa S. Secula în studiul introductiv. Cu toate că Vasile Mangra i-a comunicat că nu acesta ar fi memoriul lui M. Nicoară, întrucât acela e mult mai voluminos, însoțit de anexe, după cum afirmă Secula într-o notă, atribuindu-l Moise Nicoară²²⁷. În domeniul istoriei ecleziastice a mai scris o monografie despre biserica din Lehecenii-Cărpiniș din părțile bihorene (*Biserica din Lehecenii-Cărpiniș. Schiță istorică*, Arad, 1904)²²⁸.

La 7/20 mai 1912, Teodor Botiș (1873-1940)²²⁹ și Avram Sădean (1880-1914)²³⁰ aveau gata pentru tipar „o schiță istorică din trecutul institutului nostru

²²⁴ La începutul cărții face o strălucită confesiune de credință care reprezintă motivul trecerii sale de la Biserica greco-catolică la Biserica ortodoxă (pp. II-IV).

²²⁵ Septimiu Sever Secula (1869-1912), studii secundare la Arad, Sibiu și Blaj, universitare la București, unde în 1895 obține licența în filosofie și istorie, mai apoi studii teologice la Arad. După 1895, un timp a funcționat în cadrul Bibliotecii Academiei Române, apoi la Arhivele Statului din București. În 1904 i se încredințează catedra de limba și literatura română de la Preparandie. Intră în cler și se retrage preot la Odvoș. În 1897, în revista „Arhiva” (Iași, 8, 1897, pp. 125-148) și-a publicat teza de licență despre revoluția lui Doja, sub titlul, **Românii în revoluțiunea lui Gheorghe Doja 1514 (Studiu de istoria românilor de peste munți)** în care, bazat pe o documentare exhaustivă, trece în revistă și pozițiile istoriografiei românești (Gheorghe Șincai, Al. Papiu-Ilarian, V. A. Urechea, A. D. Xenopol, Al. Treboniu-Laurian) în această problemă. El realizează una din primele analize criticist-istoric din istoriografia română (vezi: Ioan Drăgan, **Problematica ardeleană în „Arhiva Societății Științifice și Literare” din Iași. 1889-1916**, în vol. „Cultură și societate în epoca modernă”, Cluj, 1990, p. 266). Pentru alte amănunte vezi: M. Păcurariu, **op. cit.**, p. 436.

²²⁶ „Bis. și Șc.”, anul XXVIII, nr. 2-14 din 1904 și în extras (Arad, 1904).

²²⁷ „Memoriul” a mai fost publicat de Ilarion Pușcariu (**Metropolia românilor ortodocși din Ungaria și Transilvania, Colecțiunea documentelor**, nr. 5, p. 3-9), Teodor V. Păcățian (**Cartea de aur**, vol. I, Sibiu, 1902, p. 139-148) și I. D. Suciș, R. Constantinescu (**op. cit.**, vol. I, doc. 263, pp. 542-546).

²²⁸ Pe lângă preocupările de cercetare istorică, a mai publicat **Realități și visări. Novele și schițe** (Orăștie 1897), **Povestiri și schițe** (Arad 1907) și mai multe traduceri din Petofi, Bjornson și Chteaubriand, publicate în diferite reviste din București, Arad Oradea și Budapesta. Numai trecerea prematură la cele veșnice, avea numai 42 de ani, a curmat preocupările istoriografice și beletristice ale lui Sever Septimiu Secula. A tradus și **Descrierea Banatului după Griselinii**, publicată în „Bis. și Șc.”, anul XXXIII, nr. 46 din 15/28 noiembrie 1909, p. 2.

²²⁹ Pentru viața și activitatea sa vezi: M. Păcurariu, **op. cit.**, p. 61.

²³⁰ Avram Sădean (1880-1914) s-a născut în Răhău (Alba). Studii secundare la Sebeș, Blaj și Năsăud, universitare la Cluj, Budapesta și Viena, unde în 1911 a obținut titlul de doctor cu teza: **Viața și operele lui Petru Maior**. A funcționat ca profesor la Gimnaziul din Brad, apoi i se oferă o catedră la Budapesta pe care însă o refuză pentru catedra de limba și literatura română și germană de la Institutul pedagogic-teologic din Arad. A murit la 18 octombrie 1914 în Galiția, pe câmpul de luptă. Pentru amănunte vezi T. Botiș, **Istoria Școlii Normale (Preparandiei) și a Institutului teologic ortodox-român din Arad**, Arad, 1922, pp. 408-410.

pedagogic scrisă în urma însărcinării conferinței profesorele din 3/16 martie 1912”, intitulată, *Institutul pedagogic gr. or. rom. din Arad. Cei dintâi ani din trecutul și viața Preparandiei (Școlii normale) gr. or. române din Arad* (Arad, 1912, 192 p.), în care, prin grija lui Roman Ciorogariu este publicată și *Arătare despre starea acestor noao introduse șholasticești instituturi ale nației românești, sârbești și grecești* a lui Dimitrie Țichindeal apărută pentru prima dată la Buda în 1813²³¹. Lucrarea este incompletă pentru că celor doi autori le-au lipsit „mijloacele și timpul de a descifra, traduce și a consulta temeinic o mulțime de hrisoave [...] latinești din arhivele în care se găsesc îngropate multe momente din trecutul nostru sbuciumat”²³². Timpul de doar două luni cât l-au avut la dispoziție, nu le-a permis să facă cercetări amănunțite în arhivele Institutului, Episcopiei, orașului și comitatului Arad²³³.

În anul 1917, Teodor Botiș avea gata pentru tipar monografia închinată celor două școli arădene. Condițiile impuse de cenzură, mai apoi împrejurările istorice de la sfârșitul anului 1918 și greutatea financiară, i-au întârziat apariția. În aceste condiții, publică fragmente „Biserica și Școala” din 1920 și 1921²³⁴. Abia în 1922, anul centenarului Institutului teologic, T. Botiș publică *Istoria Școlii Normale (Preparandiei) și a Institutului teologic ortodox-român din Arad* (Arad, 1922, 741 pp.). Scrisă în spirit pozitivist, cartea are la bază o bogată informație arhivistică inedită, cuprinzând biografiile profesorilor și listele absolvenților celor două școli. Lucrarea a fost bine primită de istorici, bucurându-se chiar de un premiu al Academiei Române²³⁵. În anul 1939 a publicat *Monografia familiei Mocioni*, cu care și-a lărgit aria investigațiilor istorice, pătrunzând pe terenul luptelor politice și culturale din Transilvania și Banat. Ea este consacrată în întregime mișcării naționale desfășurată în diferite

²³¹ Cu prilejul aniversării centenare, Avram Sădean a prezentat conferința intitulată, *Apostolatul primilor profesori ai Preparandiei noastre* (Arad, 1912, 32 p.). Absolvenții Preparandiei din anul centenar au avut inițiativa înființării unui „Fond centenar al absolvenților”, cu menirea de a asigura stipendii fiilor de învățători care vor urma cariera didactică. Sufletul inițiativei a fost profesorul Avram Sădean, care, pentru a da un bun exemplu, venitul din vânzarea lucrării *Date nouă despre Gheorghe Lazăr* (Arad, 1913), l-a donat Fondului centenar (Cf. *Fondul centenar*, în „Bis. și Șc.”, anul XXXVIII, nr. 47 din 23 noiembrie/6 decembrie 1914, pp. 367-368).

²³² T. Botiș, A. Sădean, *Institutul pedagogic gr. or. rom. Arad. Cei dintâi ani din trecutul și viața Preparandiei (Școlii normale) gr. or. române din Arad*, Arad, 1912, p. 3.

²³³ Dintre cei care s-au mai ocupat de trecutul Preparandiei arădene, amintim și pe Iuliu Vuia, care în 1887 a publicat la Panciova *Fragmente din istoricul pedagogicului confesional greco-ortodox român din Arad. Studiu istoric pedagogic*.

²³⁴ *Sistemul de examene în preparandia (școala normală) română din Arad*, în „Bis. și Șc.”, anul XLIII, nr. 14 din 31 martie/13 aprilie 1919, pp. 1-2; nr. 15 din 7/20 aprilie 1919, pp. 1-2; nr. 24 din 7/20 aprilie 1919, pp. 1-2; nr. 37 din 15/28 iunie 1919, pp. 1-2; nr. 40 din 6/19 octombrie 1919, pp. 1-2; nr. 41 din 13/26 octombrie 1919, p. 2; nr. 45 din 10/23 noiembrie 1919, pp. 2-3; *Înființarea Institutului teologic din Arad*, în „Bis. și Șc.”, anul XLIV, nr. 39 din 27 septembrie/10 octombrie 1920, pp. 1-2; nr. 40 din 4/17 octombrie 1920, p. 2; nr. 41 din 11/24 octombrie 1920, p. 2; nr. 42 din 18/31 octombrie 1920, pp. 1-2; nr. 43-44 din 1/14 noiembrie 1920, p. 1; nr. 46 din 15/28 noiembrie 1920, p. 1; nr. 47 din 22 noiembrie/5 decembrie 1920, p. 1; *Viața internă și organizația Institutului teologic din Arad*, în „Bis. și Șc.”, anul XLIV, nr. 51 din 20 decembrie 1920/2 ianuarie 1921, pp. 2-3; nr. 52 din 27 decembrie 1920/9 ianuarie 1921, pp. 2-3.

²³⁵ Cf. „Bis. și Șc.”, anul XLVIII, nr. 24 din 9/22 iunie 1924, p. 7.

perioade de membrii acestei familii macedoromâne din Banat. Stabilind originea familiei Mocioni, întreprinde o documentată incursiune în viața macedoromânilor din Grecia în diferite perioade, lucrarea tratând în continuare activitatea a treisprezece membrii ai familiei Mocioni, cărora le acordă o mare apreciere pentru meritele deosebite pe scena mișcării naționale. Lucrarea analizează mai pe larg activitatea lui Andrei și Alexandru Mocioni, cei mai proeminenți reprezentanți ai mișcării naționale și bisericești din Banat.

Profesorul **Nicolae Firu (1873-1965)**²³⁶ de la Oradea, a publicat mai multe studii de istorie bisericească, în care se fac ample referirii la Episcopia și episcopii arădeni. În anul 1909 a publicat *Date și documente cu privire la istoricul bisericii ortodoxe din Oradea* (Arad, 1909), premiată de către Academia Română cu premiul „Năsturel”²³⁷. Acestui prin studiu onorat cu premiul înaltului for academic român, i-a urmat cărțile: *Biserica ortodoxă română din Bihor în luptă cu unirea. 1700-1750* (Caransebeș, 1913, 74 p.), *Urme vechi de cultură românească în Bihor* (Oradea, 1922, 61 p.)²³⁸, *Revoluția lui Horia, 1784-1785* (Oradea, 1926), *Date noi referitoare la revoluția lui Horia, 1784-1785* (Oradea, 1937). Poate cea mai valoroasă lucrare a lui Nicolae Firu rămâne *Monografia bisericii sfintei Adormiri (Biserica cu Lună) din Oradea* (Oradea, 1934), bazată pe o bogată investigație arhivistică. Pe lângă studiile publicate în volum, în diferite reviste a mai publicat: *Mitropolitul Andrei Șaguna și relațiile lui cu Oradea-Mare*²³⁹, *Luptele românilor din Bihor pentru Ortodoxie*²⁴⁰, *Adunarea eparhială de la Chișineu-Criș, în anul 1849*²⁴¹, *Pagini din trecutul Bihorului*²⁴², *Episcopul „Efrem Banyanin”*²⁴³, *Două circulare din anul 1849*²⁴⁴ și *Episcopii și vicari de la Oradea în secolul XVIII*²⁴⁵. De la Nicolae Firu a rămas și două lucrări în manuscris: *Protestantismul și Biserica Bihoreană* și *Istoria Bisericii Românești din Bihor în secolul al XVIII-lea*²⁴⁶.

²³⁶ Pentru viața și opera sa vezi: Marin Mălinaș, **Nicolae Firu**, în „M. B.”, anul XXV (1975), nr. 10-12, pp. 655-665; Andrei Lupșa, **Slujitori, ctitori și binefăcători ai Bisericii cu Lună între anii 1920-1940**, în vol. „Din activitatea bisericească a Episcopiei Ortodoxe Române a Oradei în ultimii două sute de ani”, Oradea, 1984, pp. 220-222.

²³⁷ Cf. Aurel Jivi, **Dascăli bănățeni ai Academiei Teologice Ortodoxe din Oradea**, în vol. „Academia Teologică Ortodoxă Română Oradea. 70 de ani de la înființare”, Oradea, 1995, pp. 43.

²³⁸ Nicolae Firu a fost un demn urmaș al lui Vasile Mangra, care a cercetat manuscrisele liturgice în limba română din Bihor. În calitate de bibliotecar al parohiei catedrale din Oradea (din 1907), le-a colecționat, iar pe cele mai valoroase le-a predat Academiei Române, cf. M. Mălinaș, *op. cit.*, p. 663.

²³⁹ „L. R.”, anul IV, nr. 26 din 1923, pp. 8-10

²⁴⁰ „L. R.”, anul IV, nr. 32, 35 din 1923.

²⁴¹ „Bis. B.”, nr. 33-36 din 1934

²⁴² „L. R.”, anul XIV, 1934, pp. 180-183.

²⁴³ „Gazeta de Vest”, anul II, nr. din 1 mai 1937, p. 313.

²⁴⁴ „Gazeta de Vest”, anul V, nr. din 28 ianuarie 1940, p. 2.

²⁴⁵ „L. R.”, anul XXVI, nr. 17-18 din 15 septembrie 1946, pp. 161-164; nr. 19 din 1 octombrie 1946, pp. 179-182; nr. 20 din 15 octombrie 1946, pp. 187-190; nr. 21-22 din 15 noiembrie 1946, pp. 200-203; nr. 23 din 1 februarie 1946, pp. 216-218; anul XXVII, nr. 1-2 din 15 ianuarie 1947, pp. 6-9; nr. 3 din 1 februarie 1947, pp. 15-18. 17-22 din 1946 și 1-2 din 1947).

²⁴⁶ Cf. M. Mălinaș, *op. cit.*, p. 664.

Istoricul **Silviu Dragomir (1888-1962)**²⁴⁷, încă de timpuriu și-a îndreptat atenția spre „momintele puțin cercetate ale arhivelor din țările învecinate, Jugoslavia și Rusia”²⁴⁸. Din arhivele de la Carloviț a tradus conscripția episcopul Sinesie Jivanovici al Aradului (1751-1768) realizată în urma vizitelor canonice efectuate în anul 1755 în toate parohiile aflate sub jurisdicția sa, publicându-le în *Statistici sârbești din dieceza Caransebeșului și a Aradului în veacul XVIII*²⁴⁹. În conscripție sunt cuprinse date despre starea bisericilor, materialul de construcție, hramul, dacă este sfințită sau nu de episcop, numele preoților și domnul de pământ. Documentul ne ajută la datarea unor biserici, la clarificarea unor aspecte importante legate de aceste edificii religioase, cum ar fi materialul de construcție, starea lor de conservare, hramul și dacă au fost sau nu sfințite. În *Studii din istoria mai veche a românilor de pe teritoriul diecezei arădene*, schițează în linii generale istoria vieții bisericești din părțile Aradului până la începutul veacului al XVIII-lea când în orașul de pe Mureș se stabilește episcopul Isaia Diacovici înființând Episcopia²⁵⁰. Acestea sunt două dintre cele mai importante studii privitoare la istoria Episcopiei Aradului publicate de istoricul S. Dragomir.

Tot din arhivele de la Carloviț a tradus și părți privitoare la mitropolitul Sava II Brancovici din cronica fratelui său Gheorghe, publicate în *Fragmente din Cronica sârbească a lui Gheorghe Brancovici*²⁵¹. Documentele culese din arhivele rusești i-au servit pentru studiul publicat în 1912 sub titlul: *Relațiile bisericii românești cu Rusia în secolul al XVII-lea*²⁵².

În anul 1926 a publicat *Vechimea elementului românesc și colonizările streine în Bănat*²⁵³ și *Un document privitor la proprietatea mănăstirii din*

²⁴⁷ Pentru viața și opera sa vezi: M. Păcurariu, *op. cit.*, pp. 160-161, cu bibliografia; Nicolae Stoian, *Date privitoare la formația intelectuală a istoricului Silviu Dragomir*, în „A. I. Cluj-Napoca”, XXVIII, 1987-1988, pp. 563-581.

²⁴⁸ Ioan Lupaș, *Din istoria Transilvaniei* (Ediție îngrijită, note și comentarii de Marina Vlasu. Cuvânt înainte de Florin Constantiniu), București, 1988, p. 303.

²⁴⁹ „F. D.”, anul XXIII, nr. 51-52 din 21 decembrie 1908; anul XXIV, nr. 5 din 1 februarie 1909; nr. 6 din 8 februarie 1909, nr. 9 din 1 martie 1909; nr. 10 din 8 martie 1909. Pentru prima dată, conscripția a fost publicată în limba sârbă în *Srpska Mitropolija Karlovacica*, Carloveț, 1902 (partea a II-a), pp. 72-94, citată după Gh. Ciuhandu, *Schițe din trecutul românilor arădani din veacul XVIII*, Arad, 1934, p. 55, nota 1. Se pare că Ciuhandu nu cunoștea întreprinderea lui Silviu Dragomir din „Foaia Diecezană” de la Caransebeș. Conscripția lui Sinesie Jivanovici este folosită și de Ștefan Lupșa în *Istoria Eparhiei Aradului* (vol. I-II, Arad, 1958). Mai nou Pavel Vesa, *Un document de la mijlocul secolului al XVIII-lea despre viața ecleziastică din părțile arădene. Conscripția episcopului Sinesie Jivanovici*, în „Aradul cultural”, Arad, decembrie 1999, pp. 97-100.

²⁵⁰ S. Dragomir, *Studii din istoria mai veche a românilor de pe teritoriul diecezei arădene*, în „Transilvania”, anul XLVIII, 1 iulie v.1917, nr. 1-6, pp. 12-23. Studiul a fost reeditat în Silviu Dragomir, *Studii de istorie medievală* (Ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Sorin Șipoș), Cluj-Napoca, 1998, pp. 116-141.

²⁵¹ „A. I. I. N.”, II, Cluj, 1923, București, 1924, pp. 3 u.

²⁵² Publicat în „An. Acad. Rom. Mem. Secției Ist.”, II, tom XXXIV, 1912, pp. 1065-1248. Lucrarea a fost reeditată în anul 2003.

²⁵³ Publicat în „A. I. I. N.”, III, 1924-1925, Cluj, 1926, pp. 275-291. Studiul a fost reeditat în vol. S. Dragomir, *Studii de istorie medievală*, pp. 159-178.

*Hodoș-Bodrog*²⁵⁴. În cel de-al doilea studiu este vorba despre un document din 26 februarie 1629 despre dreptul de posesiune al moșiei din Hodoș, pe care episcopul Sava I Brancovici de „Lipova și Ineu” o dăruise mănăstirii, iar nobilul George Szentandrăsi o acaparase cu forța. Martorii din Ineu citați, dovedesc faptul că episcopul a posedat Hodoșul pe care l-a dăruit mănăstirii de pe malul Mureșului²⁵⁵.

Silviu Dragomir s-a orientat și spre o altă problematică a secolului al XVIII-lea, în special a conflictului dintre ortodocșii și catolicii din zona Hălmaგიului, tratat în primul volum din *Istoria desrobirei religioase a românilor din Ardeal în secolul al XVIII-lea* (vol. I, Sibiu, 1920, pp. 224-259, vol. II, Sibiu, 1930)²⁵⁶. Lucrarea este fundamentală pentru istoria vieții naționale și bisericești din secolul al XVIII-lea, chiar dacă este tributară pe alocuri unui spirit confesional²⁵⁷.

Cercetarea evenimentelor legate de alegerea unui episcop de neam român la Arad și activitatea lui Moise Nicoară, au intrat și în sfera preocupărilor lui Damaschin Ioanovici (1890- ?)²⁵⁸. În urma cercetărilor efectuate în arhivele din Budapesta, completează datele despre episcopia Aradului la începutul secolului al XIX-lea, pe care le publică în studiul *Câteva momente din lupta pentru episcop român la Arad*²⁵⁹, iar cele întreprinse în arhivele din Viena le-a valorificat în *Zile triste din viața lui Moise Nicoară*, publicate în mai multe foiletoane din „Biserica și Școala”²⁶⁰. A mai publicat o serie de studii în care se referă îndeosebi la frământările religioase din veacul al XVIII-lea, dintre care

²⁵⁴ Publicat în „A. I. I. N. . . . III, 1924-1925, Cluj, 1926, pp. 557-561.

²⁵⁵ Silviu Dragomir a mai publicat: *Românii din Transilvania și unirea cu Biserica Romei*, în „S. M. I. M.”, 3, 1959, pp. 329-339; *Studii și documente privitoare la revoluția românilor din Transilvania în anii 1848-1849*, vol. I-IV, Sibiu-Cluj, 1944-1947.

²⁵⁶ Volumul al II-lea a apărut la Sibiu în 1930. Inițial a apărut în 1917 în mai multe foiletoane din „Bis. și Șc.”, sub titlul, *Doi ani de luptă pentru biserica ortodoxă în districtul Hălmaგიului (1752-1754)*. Cele două volume au fost reeditate în 2002 la Editura Dacia din Cluj-Napoca.

²⁵⁷ Nicolae Bocșan, *Silviu Dragomir*, în „Transilvania”, anul IX (LXXXVI), Sibiu, 8/80, p. 38.

²⁵⁸ Damaschin Ioanovici s-a născut la 28 noiembrie 1890 în satul Ruși (Sibiu). Studii secundare la Sibiu și Blaj, teologice la Sibiu și literale la București, Cluj și Budapesta. A funcționat profesor la Preparandia din Arad (1917-1919) și la Liceul „Emanoil Gojdu” din Oradea (1922-1940). A publicat studii și articole în „Revista Teologică”, „Biserica și Școala”, „Legea Românească”. Pentru amănunte vezi: *Liceul „Emanoil Gojdu” la 50 de ani. Monografie* (întocmită de Teodor Neș, Iosif Sălăgean și Emil I. Roșescu), Oradea, 1971, p. 115; Emil Cioară, *Profesorul Damaschin Ioanoviciu*, în vol. „Academia Teologică Ortodoxă Română Oradea. 70 de ani de la înființare”, pp. 98-99.

²⁵⁹ „R. T.”, 1916, nr. 9-20.

²⁶⁰ „Bis. și Șc.”, anul XLII, nr. 1 din 1/14 ianuarie 1918, pp. 4-5; nr. 6 din 4/17 februarie 1918, pp. 2-3; nr. 7 din 11/24 februarie 1918, p. 7; nr. 8 din 18 februarie/3 martie 1918, pp. 1-2; nr. 9 din 25 februarie/10 martie 1918, pp. 1-2; nr. 10 din 4/17 martie 1918, pp. 1-2; nr. 11 din 11/24 martie 1918, p. 2; nr. 12 din 18/31 martie 1918, p. 2; nr. 13 din 25 martie/7 aprilie 1918, pp. 1-2; nr. 17 din 22 aprilie/5 mai 1918, pp. 4-5.

amintim: *Lupta episcopilor rivali: Sinesie Jivanovici și Pavel Forgach pentru păstoria românilor din Biharia*²⁶¹ și *Sinesie Jivanovici în Oradea (1753)*²⁶².

Valoroasă pentru demersul istoriografic ecleziastic arădean rămâne contribuția lui **Teodor Neș (1891-1978)**²⁶³, *Oameni din Bihor (1848-1918)* publicată la Oradea în anul 1937, indispensabilă oricărui cercetător. Cuprinde biografiile lui Alexandru Gavra, Vasile Mangra, Ioan Papp, Miron Romanul, pentru a aminti numai câțiva. Deși apărută în perioada interbelică rămâne și astăzi o sursă principală de informație pentru istoric.

Cel care în anul 1937 afirma că „istoria Eparhiei arădene nu se cuprinde până în prezent în cadrele unei monografii”²⁶⁴, **Eduard I. Găvănescu (1903-1984)**²⁶⁵, a publicat unul dintre cele mai serioase volume de documente eferitoare la istoria vieții bisericești din Episcopia Aradului. Este vorba de *Mărturii românești din Eparhia Aradului în veacul al XVIII-lea* (Arad, 1940, 162 p.), care cuprinde o mulțime de circulare episcopicești, rapoarte ale protopopilor, scrisori ale preoților și enoriașilor din diferite sate ale comitatelor Arad și Bihor, acoperind perioada anilor 1769-1792. Ele înfățișează stări de lucruri, situația clerului așa cum se prezintă cu păcatele și viciile lui. O altă serie de scrisori privesc viața socială a românilor în secolul al XVIII-lea, raporturile iobagilor cu domnul de pământ, informații despre perioada răscoalei lui Horea²⁶⁶. Important volume de documente, mai ales că unele nu se mai regăsesc în arhiva Episcopiei.

Este primul istoric arădean care, folosindu-se de protocolul aflat în arhiva Episcopiei arădene, a publicat mai multe studii despre ședințele Consistoriului

²⁶¹ Publicat în „L. R.”, anul III, nr. 46 din 1923; anul IV, nr. 33 din 1 noiembrie 1924, pp. 3-5; nr. 34 din 15 noiembrie 1924, pp. 3-6.

²⁶² Publicat în „L. R.”, anul V, nr. 3 din 1 februarie 1925, pp. 5-6.

²⁶³ Despre el vezi: *Liceul „Emanoil Gojdu” la 50 de ani. Monografie*, pp. 117-121; A. Lupșa, *op. cit.*, în vol. citat, pp. 219-220.

²⁶⁴ Ed. I. Găvănescu, *De la episcopul Pahomie Cnezevici la episcopul Petru Petrovici*, în „Bis. și Șc.”, anul LXI, nr. 1 din 3 ianuarie 1937, p. 12 (în numerele următoare a publicat continuarea studiului, nr. 2 din 10 ianuarie 1937, pp. 22-23; nr. 3 din 17 ianuarie 1937, pp. 28-30).

²⁶⁵ Eduard I. Găvănescu (1903-1984), s-a născut la 1 noiembrie 1903 în Horezu (Vâlcea) ca al doilea fiu al profesorului Ioan Găvănescu și al soției Ermina. Școala primară în Drăgășani iar cursurile liceale la Liceul „Codreanu” din Birlad. A absolvit cursurile Facultății de istorie și geografie din cadrul Universității București. Îndemnat de profesorul său Nicolae Iorga s-a înscris la cursurile de doctorat cu *Opera istorică a lui Halcondilas*, dar, din anumite motive a fost nevoit să renunțe. A funcționat profesor la Liceul „Moise Nicoară” din Arad (din 1927), inspector școlar (1941-1948), director la Liceul Pedagogic din Arad (1954-1963). Retras de la conducerea școlii revine la vechea sa catedră de la Liceul „Moise Nicoară”, apoi la Liceul „Elena Ghiba Birtă”. În 1965, după o activitate de peste patru decenii s-a retras la pensie. S-a stins din viață la 17 februarie 1984. Pentru alte amănunte vezi: Alice Găvănescu, **Eduard I. Găvănescu**, în „Buletin de informare și documentare”, Arad, 1987, pp. 137-139; Anton Ilica, *Evoluția Școlii Normale din Arad de la 1920 până în prezent*, Arad, 1998, pp. 300-310.

²⁶⁶ În legătură cu această perioadă a mai publicat: *În preajma răscoalei lui Horea. Un raport inedit al episcopului Petru Petrovici* (în „Rev. Ist.”, anul XXIV, 1938, nr. 7-9, pp. 253-258). În „Hotarul” din 1936 (anul III, iulie-august, nr. 7-8, pp. 115-116) publică *Un document românesc de la 1784. Protopopul Gavril al Butenilor, către episcopul Petru Petrovici al Aradului (1784-1786)*, despre care cunoaștem că a avut un rol însemnat de mediator al spiritelor din timpul răscoalei lui Horea.

ortodox român de la Chișineu-Criș din primăvara anului 1849²⁶⁷. Bun cunoscător al arhivelor arădene, de-a lungul vieții a mai publicat o serie de studii de istorie ecleziastică, unele publicate în volum²⁶⁸, altele în diferite reviste arădene: „Biserica și Școala”²⁶⁹, „Hotarul”²⁷⁰, „Aradul”²⁷¹, „Tribuna română”²⁷², „Înnoirea”²⁷³.

Nu putem să nu amintim contribuția adusă istoriografiei bisericești, mai ales pentru ținuturile de la sudul Mureșului a preotului **Gheorghe Cotoșman (1904-1977)**, fost profesor de Istorie bisericească și la Academia teologică din Caransebeș (1937-1948), consilier cultural la Arhiepiscopia Timișoarei (1948-1950), apoi vicar al Arhiepiscopiei (1950-1968)²⁷⁴. Pe lângă unele sinteze privitoare la istoria Episcopiei Timișoarei²⁷⁵, a scris multe monografii de parohii pe care le-a intitulat *Din trecutul Banatului*²⁷⁶. A adus și unele contribuții

²⁶⁷ **Sinodul de la Chișineu-Criș. O convocare**, în „Bis. și Șc.”, anul LXIX, nr. 8 din 18 februarie 1945, pp. 50-52; **Sinodul de la Chișineu-Criș. Solemnitatea deschiderii**, în „Bis. și Șc.”, anul LXIX, nr. 10 din 4 martie 1945, pp. 67-68; **Sinodul de la Chișineu-Criș, Ședința întâia**, în „Bis. și Șc.”, nr. 14 din 1 aprilie 1945, pp. 99-100. Actele sinodului au fost cercetate și de Ilarion Pușcariu, fiindu-i puse la dispoziție, cu încuviințarea episcopului Ioan Mețianu, de asesorul consistorial Ioan Papp (cf. **Metropolia românilor ortodocși**, pp. 95-100, p. 99, nota 1). Despre Sinodul de la Chișineu-Criș au mai publicat: Nicolae Fîru, **Adunarea eparhială de la Chișineu-Criș în anul 1849**, în „Bis. B.”, nr. 33-36 din 1934; Miskolczy Ambrus, **Biserica și revoluție. Sinodul ortodox românesc de la Chișineu Criș 1849**, Budapesta, 1991; Nicolae Bocșan, Ioan Popovici, **Consistoriul ortodox din Arad în 1849**, în „Simpozion”, Giula, 1999, pp. 7-17; vezi și Marin Mălinaș, **Biserica Ortodoxă română din Bihor în timpul revoluției din 1848-1849**, în „B. O. R.”, anul XCVII (1979), nr. 1-2, pp. 202-208.

²⁶⁸ **Ioan Popovici-Desseanu. Viața și activitatea sa**, Arad, 1932; **Ioan Monorai: un istoric ardelean necunoscut**, Arad, 1938;

²⁶⁹ Pentru studiile publicate în această revistă vezi: **XI. Bibliografia studiilor privind istoria vieții bisericești arădene în unele reviste bisericești și de cultură. Indice bibliografic. XI. 1. Revista Biserica și Școala de la Arad (1877-1948; 1992-1998)**, din prezenta lucrare.

²⁷⁰ Pentru studiile publicate în această revistă vezi: **XI. Bibliografia studiilor privind istoria vieții bisericești arădene în unele reviste bisericești și de cultură. Indice bibliografic. XI. 2. Revista Hotarul (1933-1939)**, din prezenta lucrare.

²⁷¹ **Ce-a fost presa românească pentru Arad**, în „Aradul”, anul I, nr. 2 din 7 noiembrie 1930, pp. 6-7; **I. Russu-Șirianu și Liga Culturală**, în „Aradul”, anul I, nr. 2 din 7 noiembrie 1930, p. 5; **O revistă religioasă arădeană: „Speranța”**, în „Aradul”, anul I, nr. 11 din 25 ianuarie 1931, p. 7; nr. 12 din 1 februarie 1931, p. 3; **Suferință și necazuri românești din alt veac** nr. 15 din 22 februarie 1931, p. 6;

²⁷² **Testamentul episcopului Gherasim Raț**, în „Tribuna română”, anul I, nr. 58 din 1943, pp. 2-3; **Mănăstirea Hodoș-Bodrog**, în „Tribuna română”, anul I, nr. 86 din 15 decembrie 1943, p. 2; **Correspondență inedită între Andrei Șaguna și Gherasim Raț, episcopul Aradului**, în „Tribuna română”, anul I, nr. 95 din 25 decembrie 1943, p. 7; **Din corespondența inedită a lui Andrei Șaguna**, în „Tribuna română”, anul I, nr. 97 din 31 decembrie 1943, p. 2.

²⁷³ **Suferință și necazuri românești din alt veac**, în „Înnoirea”, anul II, nr. 9 din 1 februarie 1939, p. 3.

²⁷⁴ Pentru viața și activitatea sa vezi: M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 136.

²⁷⁵ **Din trecutul Banatului. Studiu introductiv de istorie național-bisericească**, Timișoara, 1934, 132 p.; **Restaurarea Episcopiei Timișorii – Testamentul lui Șaguna-visul bănătenilor**, Timișoara, 1935, 96 p.; **Bănătenii și Episcopia Timișorii**, Caransebeș, 1938, 338 + 40 p.; **Episcopia Caransebeșului până în pragul secolului al XIX-lea**, Caransebeș, 1941, VIII + 202 p.; **Eremitul Visarion Valahul**, în „M. B.”, anul VII, 1957, nr. 1-3, pp. 99-124; **Contribuții la trecutul Mitropoliei Morisenei și Timișorii**, în „M. B.”, anul XIV, 1964, nr. 9-10.

²⁷⁶ **Comuna și bisericile din Sânicolaul Mare**, Timișoara, 1934, 114 p.; **Comuna și bisericile din Comloșul Mare și Lunga**, Timișoara, 1934, 146 p.; **Comuna și bisericile din Giridava-Morisena-Cenad**, Timișoara, 1935, 105 p.; **Comuna și bisericile din Nerău**, Timișoara,

interesante privitoare la episcopul Isaia Antonovici al Aradului (1731-1748)²⁷⁷, la antimisele folosite în unele biserici din Episcopia Aradului în secolele XVIII-XIX²⁷⁸, și informații despre singheli²⁷⁹. Scrise în urma unor serioase cercetări în arhiva Arhiepiscopiei din Timișoara, ele rămân și astăzi de referință pentru istoricul de astăzi. Cu toate meritele pe care le-a avut în domeniul cercetării istorice, „s-a lăsat indus în eroare de unele texte hagiografice false, la care a adăugat alte „documente” inexistente și a întocmit pe baza lor cronologii de episcopi ce n-au existat, sinoade ce nu s-au întrunit și cronicari ce n-au fost niciodată”²⁸⁰.

Preotul profesor **Teodor Bodogae (1911-1994)** de la Sibiu²⁸¹, a publicat un interesant studiu, *Contribuții documentare la istoria bisericii arădene din veacul XVIII*²⁸², în care face referire la un număr de 11 documente trimise de mitropolitul Pavel Nenadovici al Carlovițului (1751-1768) episcopului Sinesie Jivanovici al Aradului (1751-1768), păstrate în Biblioteca Mitropoliei ortodoxe române din Sibiu. Documentele conțin informații inedite despre desfășurarea vieții ecleziastice din părțile arădene de la mijlocul secolului al XVIII-lea. În ele se face referire la instalarea episcopului Sinesie Jivanovici de la Arad (1751-1768), greutățile întâmpinate în timpul vizitării Hălmagiului, problema calendarului și a ținerii celor patru praznice împărătești, probleme liturgice (momentele îngenunghierii credincioșilor în timpul liturghiei), sanitare (înmormântarea cadavrelor numai după constatarea morții de către doctor), completarea parohiilor vacante.

Preotul bănățean **Ion B. Mureșianu (1914-2001)**²⁸³ este cunoscut în istoriografia bănățeană pentru valoroasele contribuții aduse la cunoașterea istoriei vieții ecleziastice și a culturii românești²⁸⁴, în special din părțile de la sudul Mureșului. Dintre studiile mai importante, care fac referire și la ținuturile Episcopiei Aradului, amintim: *Contribuții la istoria Bisericii bănățene din prima jumătate a secolului XVIII (călugărul Visarion Sarai)*²⁸⁵, *Aspecte din*

1935, 73 p.; *Comuna și bisericile din Pesac*, Timișoara, 1936, 94 p.; *Bazilica romană cu baptisteriu din Morisena*, în „B. O. R.”, anul LXXXVI (1968), nr. 3-5, pp. 469-485.

²⁷⁷ *Contribuții la istoria Bisericii române. Isaia Antonovici (1731-1748)*, episcopul Aradului și Caransebeșului, în „M. B.”, anul VII, 1957, nr. 1-3, pp. 82-98.

²⁷⁸ *Antimisele Mitropoliei Banatului*, în „M. B.”, anul XV, 1965, nr. 10-12, pp. 718-740; *Vechile antimise din bisericile Arhiepiscopiei Timișoarei și Caransebeșului*, în „M. B.”, anul XVII, 1967, nr. 4-6, pp. 263-289.

²⁷⁹ *Singheliile sau gramatele Mitropoliei Banatului*, în „M. B.”, anul XVI, 1966, nr. 4-6, pp. 307-338.

²⁸⁰ Pentru mai multe amănunte vezi: I. D. Suciu, *Monografia Mitropoliei Banatului*, Timișoara, 1977, pp. 18-21.

²⁸¹ Pentru viața și activitatea sa vezi: M. Păcurariu, *op. cit.*, pp. 55-57.

²⁸² „M. B.”, anul XVII (1967), nr. 1-3, pp. 122-138.

²⁸³ Pentru viața și opera sa vezi: M. Păcurariu, *op. cit.*, pp. 324-325.

²⁸⁴ Pentru studiile publicate în acest domeniu vezi capitolul următor al lucrării noastre.

²⁸⁵ „M. B.”, anul XVIII (1968), nr. 11-12, pp. 639-653.

*trecutul Bisericii bănăţene*²⁸⁶, *Dimitrie Ţichindeal (1775-1818)*²⁸⁷, *Un document din 1767 privind aspecte ale vieţii bisericeşti din Banat*²⁸⁸, *Constantin Diaconovici Loga (1780-1850)*²⁸⁹, *Arhimandritul Ghenadie Popescu (1808-1876)*²⁹⁰, *Mănăstiri din Banat* (Timişoara, 1976).

Ioan Dimitrie Suci (1917-1982) cunoscut prin numeroase şi valoroase studii de istorie bănăţeană, publicate în diferite reviste sau în volume²⁹¹, în care a abordat şi probleme de istorie a Bisericii bănăţene. Lucrarea care l-a consacrat între marii istorici ai Banatului este *Monografia Mitropoliei Banatului* (Timişoara, 1977). Deşi aria geografică a cercetării sale o constituie „provincia istorică cuprinsă între Dunăre, Tisa, Mureş şi Carpaţi”, adică Banatul aşa cum apare în conştiinţa poporului român, aşa cum a fost delimitat de istorici şi geografi, autorul abordează şi probleme de istorie bisericească a românilor de la nord de Mureş, mai ales pentru secolul al XIX-lea. Întemeiat pe un vast material documentar, edit şi inedit, se remarcă prin gândirea istorică, prin formularea temerară a opiniilor şi ordonarea lor într-un sistem unitar, cu vădite tendinţe de simplificare şi esenţializare.

Nu putem trece cu vederea cele două volume de documente publicate împreună cu Radu Constantinescu, *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului* (vol. I-II, Timişoara, 1980), o excelentă ediţie de texte-document cuprinzând istoria bisericească, dar şi cea laică, pe parcursul a mai bine de o mie de ani (535-1948). Multe documente sunt importante pentru istoria Episcopiei arădene. Din mulţimea lor amintim doar cele care ne-au fost mai de folos pentru cercetarea noastră. Menţionăm inventarul bisericilor din Episcopia Timişoarei din 1758 (doc. 120); statisticile din 1765 (doc. 128, 129) şi 1767 (doc. 131) ale Episcopiei Aradului; statistica Episcopiei Timişoarei din 1767 (doc. 132); regulamentul clerical din 1779 (doc. 154); Sistema consistorială din 1782 (doc. 158) sau perioada luptei pentru un episcop român în scaunul eparhial al Aradului (doc. 263, 278). Cele două volume de documente se dovedesc a fi un preţios instrument de lucru în mâna cercetătorului istoric.

Un bun serviciu istoriografiei ecleziastice arădene aduce şi istoricul **Silviu Anuichi** (1939-1994)²⁹², cu lucrarea *Relaţiile bisericeşti româno-sârbe din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea*, (în „B. O. R.”, an. XCVII, 1979, nr. 7-8, pp. 869-1056, şi extras, 1980, 192 p.), susţinută ca teză de doctorat în 1977 la Facultatea de Teologie Ortodoxă din Belgrad. Lucrarea cuprinde informaţii

²⁸⁶ „M. B.”, anul XIX (1969), nr. 7-9, pp. 396-428.

²⁸⁷ „M. B.”, anul XXI (1975), nr. 10-12, pp. 623-654.

²⁸⁸ „M. B.”, anul XXVI (1976), nr. 5-8, pp. 522-547.

²⁸⁹ „M. B.”, anul XXX (1980), nr. 10-12, pp. 703-717, pp. 703-717.

²⁹⁰ „M. B.”, anul XXVI (1976), nr. 9-12, pp. 703-706; „M. B.”, anul XXXVIII (1988), nr. 2, pp. 88-92.

²⁹¹ Pentru activitatea sa istoriografică vezi: **Enciclopedia istoriografiei româneşti** (Coordonator ştiinţific: Ştefan Ştefănescu), Bucureşti, 1978, p. 307.

²⁹² Pentru viaţa şi opera sa vezi: M. Păcurariu, *op. cit.*, pp. 20-21.

privind viața bisericească arădeană de la episcopul Isaia Diacovici la episcopul Pavel Avacumovici²⁹³.

După mai multe încercări de a stimula studierea manuscriselor lui Moise Nicoară aflate la Academie și încadrarea monografiei lui în cadrul unei sinteze istorice a diecezei arădene, în deceniul patru al secolului nostru, la îndemnul lui Nicolae Iorga, **Cornelia Bodea**, studentă a marelui istoric, ascultând sfatul profesorului²⁹⁴, și-a luat ca teză de doctorat o monografie închinată distinsului militant pentru emanciparea ecleziastică și națională a românilor din părțile Aradului din primele trei decenii ale secolului al XIX-lea²⁹⁵. Lucrare fundamentală, *Moise Nicoară (1784-1861) și rolul său în lupta pentru emanciparea național religioasă a românilor din Banat și Crișana* (Arad, 1943, 451 p.), lărgiște orizontul cunoașterii amănunțite a istoria vieții bisericești din dieceza arădeană din primele două decenii ale secolului al XIX-lea. După cum însuși autoarea mărturisește, în această monografie „i-am urmărit mai cu seamă râvna depusă fără preget în susținerea dreptului la emanciparea și unitatea națională a neamului său”²⁹⁶. Lucrarea cuprinde 141 de documente și corespondența lui Moise Nicoară cu unii clerici și mireni din Banat, Dimitrie Țichindeal, Ioan Tomici, Grigorie Obradovici (identificat greșit ca fiind I. Obradovici), Moise Bota, Hristofor Stoika, Ioan Mihuț și alte personalități ale epocii. Prin publicarea acestei monografii, se înfăptuia un mai vechi deziderat a lui Vasile Mangra, care a pus pentru prima dată în discuție importanta personalitate a lui Moise Nicoară.

În anul 2001, C. Bodea revine asupra militantului pentru drepturi naționale și bisericești din Episcopia Aradului, în volumul *Moise Nicoară. Gyula (Ungaria) 1784 – București 1861*²⁹⁷, în care reproduce două documente, *Recursul din 15 august 1819 înaintat împăratului Francisc I* (pp. 54-140) și

²⁹³ A mai publicat: *Mișcarea jansenistă și catolicismul*, în „M. B.”, anul X (1960), nr. 7-12, pp. 173-189; *Rolul Mitropoliei de Carloviț în apărarea Ortodoxiei*, în „Ortodoxia”, anul XIII (1961), nr. 3, pp. 419-432; *Activitatea mitropolitului Pavel Nenadovici (1749-1768) în slujba Ortodoxiei*, în „S. T.”, anul XIV (1962), nr. 7-8, pp. 429-440; *Patriarhia de Peci (Ypek) între anii 1557-1766*, în „S. T.”, anul XIII (1961), nr. 9-10, pp. Două documente importante din secolul XVIII în arhiva din Sremski Karlovci, în „M. B.”, anul XXIV (1974), nr. 4-6, pp. 194-198; *Mitropolitul Ștefan Stratimirovici de Carloviț (1790-1836) despre valahi*, în „B. O. R.”, anul XCIII (1975), nr. 3-4, pp. 414-425; *Un episcop uitat: Vichentie Popovici (1774-1785)*, în „M. B.”, anul XXIX (1979), nr. 1-3, pp. 57-70; *Pomelnicele mănăstirii Kruședol și relațiile cu Biserica Ortodoxă Română*, în „M. B.”, anul XXXI (1982), nr. 4-6, pp. 322-330.

²⁹⁴ C. Bodea, *Moise Nicoară Gyula (Ungaria) 1784 – București 1861*, București, 2001, p. 22.

²⁹⁵ *Les réflexions d'un Roumain sur l'époque du tanzimat en Turquie*, în „R. H. S. E. E.”, nr. 4-6, 10-12, 1937; *Crâmpene de biografie*, în „Hotarul”, nr. 5, 1937; *Acum o sută de ani, în „Hotarul”*, noiembrie 1937, mai, iunie-august, 1938.

²⁹⁶ C. Bodea, *Moise Nicoară. 1784-1861. Motivația unui mit*, în „M. S. S. I. A.”, Seria IV, Tomul XIX, 1994, p. 91; vezi și clarificările despre „bogata documentație istorică împreună cu scriptele personale nicoresciene” de la p. 104.

²⁹⁷ București, 2001, 199 p. + 5 ilustrații.

Țările Române față de politica imperiilor vecine – otoman, habsburgic și țarist (pp. 141-187).

Având în vedere faptul că accesul cercetătorului istoric de astăzi este limitat la publicațiile din secolul al XIX-lea, demn de amintit că în volumul al III-lea din *1848 la români* (București, 1998, pp. 169-176), C. Bodea a publicat *Curgerea întâmplărilor cu Dimitrie Petrovici alias Stoichescu în timpul revoluției magiare*, reprodusă după cele editate de At. M. Marienescu în „Albina”²⁹⁸. Bogata contribuție adusă la îmbogățirea istoriografiei românești desfășurată pe parcursul a mai bine de cinci decenii, a adus Cornелиei Bodea înalta recunoaștere prin alegerea ei ca membră a Academiei Române²⁹⁹.

Dintre clericii care pe parcursul celei de-a doua jumătăți a secolului al XX-lea s-au remarcat prin cercetările privind istoria eparhiei arădene, se numără **Gheorghe Lițiu**³⁰⁰. Un prim studiu mai însemnat este cel publicat în 1947, *Românii arădani în frământările anilor 1849-1850* (Arad, 1947, 65 p.)³⁰¹, un fragment din teza de doctorat intitulată, *Eparhia Aradului. 1848-1860*³⁰², în care scoate în evidență figura episcopului Gherasim Raț și epoca de profunde frământări naționale și religioase de la mijlocul secolului al XIX-lea, năzuințele lor spre emancipare națională și bisericească. Teza de doctorat a fost publicată numai în anul 2002 sub titlul: *Eparhia Aradului și a Bihorului. 1848-1860* (Oradea, 2002, 249 p.). Cartea conține o *Notă asupra ediției* datorată istoricului Ioan Horga, care cu multă pertinentță afirmă că trecând „atâta timp de la redactare la publicare face ca demersul din lucrare să pară desuet [...] maniera de scriere pare îndepărtată de analiza specifică istoriografiei actuale, că planul lucrării ar fi putut arăta altfel” (p. 5).

În studiul intitulat, *Din legăturile ortodocșilor arădeni cu mitropolitul Andrei Șaguna*³⁰³, bazat pe documente, unele inedite, reflectă relațiile strânse existente între fruntașii bisericești și mireni din părțile arădene cu înaltul ierarh ardelean, până la intrarea în vigoare a Statutului organic. Expunerea acestor legături demonstrează relațiile strânse existente între românii arădeni și cei din Ardeal.

²⁹⁸ Anul III, nr. 12, 31 ianuarie/12 februarie 1868.

²⁹⁹ Pentru activitatea sa științifică vezi: *Enciclopedia istoriografiei românești*, p. 62; Nicolae Bocșan, Stelian Mândruț, *Exemplaritatea istoricului. Aniversare Cornelia Bodea*, în „Tribuna”, Cluj-Napoca, Serie nouă, anul IV, nr. 14 din 9-15 aprilie 1992, p. 3; Dumitru Vitcu, *Demnitățile istoricului. Academician Cornelia Bodea la 80 de ani*, în „A. I. I. A. D. Xenopol”, Iași, XXXIII, 1996, pp. 512-514; Ștefan Ștefănescu, *O viață absorbită de un singur gând: dragostea de țară*, în „Academica”, anul XI, 6 (126) aprilie 2001, pp. 31-32.

³⁰⁰ Pentru viața și opera sa vezi: M. Păcurariu, *op. cit.*, pp. 249-250.

³⁰¹ Inițial publicat în mai multe foiletoane din „Bis. și Șc.”, anul LXX, nr. 43-44 din 20/22 octombrie 1946, pp. 330-331; nr. 45 din 3 noiembrie 1946, pp. 338-339; nr. 46-47 din 10/17 noiembrie 1946, pp. 343-346; nr. 48 din 24 noiembrie 1946, pp. 353-355; nr. 49 din 1 decembrie 1946, pp. 361-363; nr. 50 din 8 decembrie 1946, pp. 368-371; nr. 51 din 15 decembrie 1946, pp. 377-378; anul LXXI, nr. 1-2 din 1/5 ianuarie 1947, pp. 6-8.

³⁰² Manuscrisul lucrării se păstrează în fondurile A. N. D. J. Arad, *Colecția de documente*, Fond 54, dosar 82 (pachet IX).

³⁰³ „M. A.” anul XV (1971), nr. 9-10, pp. 701-713.

Din numărul mare de studii publicate amintim și *Episcopia Aradului. Schiță istorică* (Arad, 1950, 56 p.), în care face o incursiune în istoria mai veche a vieții bisericești din aceste părți amintind de episcopii de la Lipova-Ineu, iar în cea de-a doua parte face o biografie a tuturor episcopilor, de la Isaia Diacovici (1706-1708) până la Andrei Magieru (1936-1960). De o altă dimensiune este *Istoria Eparhiei Aradului*, publicată în 1989 în volumul „Episcopia Aradului. Istorie. Viață culturală. Monumente de artă” (pp. 9-79), mult mai detaliată, însă deficitară cercetărilor de arhivă, cuprinzând și unele afirmații fără nici un suport documentar sau istoriografic. Gh. Lițiu are și o contribuție însemnată adusă la cunoașterea istoriei bisericești din părțile Bihorului, care, până în anul 1920 se aflau sub jurisdicția eparhiei arădene³⁰⁴.

Alte studii a mai publicat în „Biserica și Școala”³⁰⁵, „Biserica Ortodoxă Română”³⁰⁶, „Omagiu mitropolitului Nicolae Bălan la cincizeci de ani de activitate” (Sibiu, 1956)³⁰⁷ și „Mitropolia Banatului”. O serie de studii le închină diferitelor personalități ale clerului și culturii arădene: arhimandriții Patrachie și Ghenadie Popescu³⁰⁸, episcopii Ioan Ignatie Papp³⁰⁹, Roman Ciorogariu³¹⁰, Gherasim Raț și Andrei Șaguna³¹¹, profesorul Constantin Diaconovici-Loga³¹².

³⁰⁴ **Biserica Ortodoxă Română din eparhia Oradiei din veacul al XVIII-lea până în zilele noastre**, în vol. „Mărturii – evocări”, Oradea, 1980, pp. 165-180; **Perioada 1784-1920. De la începuturi până la reînființarea Episcopiei ortodoxe române a Oradiei**, în vol. „Din activitatea bisericească a Episcopiei ortodoxe române a Oradiei în ultimii două sute de ani”, Oradea, 1984, pp. 15-158.

³⁰⁵ **Limba maghiară în matricolele bisericești și corespondența oficială**, în „Bis. și Șc.”, anul LXIX, nr. 5 din 28 ianuarie 1945, pp. 32-33; nr. 6-7 din 11 februarie 1945, pp. 41-43; **Legea din 1846 pentru libera revenire la Ortodoxie și măsurile ei**, în „Bis. și Șc.”, anul LXIX, nr. 16 din 15 aprilie 1945, pp. 115-116; nr. 20 din 13 mai 1945, pp. 155-156; nr. 22 din 27 mai 1945, pp. 168-169; nr. 25 din 17 iunie 1945, pp. 185-186; **Cazul preoților de la Gașa**, în „Bis. și Șc.”, anul LXIX, nr. 15 din 8 aprilie 1945, pp. 106-108; **Sava Tököly și dreptul său de patronat asupra bisericii Sf. Apostoli Petru și Pavel din Arad**, în „Bis. și Șc.”, anul LXVIII, nr. 49 din 3 decembrie 1944, pp. 386-389; **Limba liturgică română în catedrala din Arad**, în „Bis. și Șc.”, anul LXVIII, nr. 42 din 15 octombrie 1944, pp. 230-232; **Chestiunea numelui și sigiliul Consistoriului din Oradea**, în „Bis. și Șc.”, anul LXIX, nr. 13 din 25 martie 1945, pp. 91-93.

³⁰⁶ **Eșecul uniției și reacția românilor ortodocși din Bihor în secolul al XVIII-lea**, în „B. O. R.”, anul XCIII (1975), nr. 9-10, pp. 1114-1123.

³⁰⁷ **O vizitație canonică în Bihor în secolul al XVIII-lea** (pp. 374-381).

³⁰⁸ **Profesorii clericali Patrachie și Ghenadie Popescu**, în „Bis. și Șc.”, anul LXVIII, nr. 46 din 12 noiembrie 1944, pp. 362-363; **Arhimandritul Patrachie Popescu 1809-1862**, în „M. B.” anul VIII (1958), nr. 7-9, pp. 354-564. Despre Patrachie Popescu a publicat și Teodor Botiș în, **Din lumea celor ce au fost** („Românul”, anul VII, Arad, nr. 47 din 25 decembrie 1918/7 ianuarie 1919, pp. 11-12).

³⁰⁹ **Episcopul Ioan Ignatie Papp al Aradului**, în „M. B.”, anul XIX (1969), nr. 1-3, pp. 85-100.

³¹⁰ **Roman Ciorogariu, ctitorul reînființatei Episcopii ortodoxe române a Oradiei**, în vol. „Roman R. Ciorogariu (1852-1936)”, Oradea, 1981, pp. 103-130.

³¹¹ **Episcopul Gherasim Raț și Protosincelul Andrei Șaguna**, în „Bis. și Șc.”, anul LXVIII, nr. 46 din 12 noiembrie 1944, pp. 362-363; **Episcopul Gherasim Raț și plănuita fundație a lui Sava Tököly**, în „Bis. și Șc.”, anul LXIII, nr. 50 din 10 decembrie 1944, pp. 395-397; **Din legăturile românilor arădeni cu mitropolitul Andrei Șaguna**, în „M. A.”, anul XVI (1971), nr. 9-10, pp. 701-713.

³¹² **Aspecte ale activității culturale și bisericești a lui Constantin Diaconovici-Loga**, în „B. O. R.”, anul LXXXIX (1971), nr. 7-8, pp. 844-848.

Datorită contribuțiilor lui **Vasile Popeangă**, avem o imagine completă asupra istoriei învățământului din părțile Aradului între 1721-1918. Autorul demonstrează vechile tradiții ale actului educativ păstrat și continuat de Biserică, în ambianța culturală a luminilor; stabilește coordonatele fundamentale ale evoluției rețelei școlare românești din aceste părți precum și funcțiile pe care instituțiile educative le-au avut de îndeplinit în devenirea istorică a națiunii până în deceniul al doilea al secolului al XX-lea³¹³. Alături de Ed. I. Găvănescu și Victor Țârcovnicu, Vasile Popeangă aduce o contribuție nouă, după cea datorată lui Teodor Botiș, la cunoașterea trecutului Preparandiei arădene³¹⁴.

În anul 1986, Vasile Popeangă publică volumul, *Mărturii privind lupta românilor din părțile Aradului pentru păstrarea ființei naționale prin educație și cultură (1784-1918). Documente referitoare la Episcopia ortodoxă a Aradului* (Prefață P. S. Episcop dr. Timotei Sevciciu. Studiu introductiv, note și comentarii de prof. dr. Vasile Popeangă)³¹⁵. Studiul introductiv evidențiază activitatea cultural-națională a românilor din Episcopia Aradului între 1784-1918, înfățișând pentru prima oară acest aspect al istoriei românilor arădeni. Cele 217 documente din arhivele arădene (A. N. D. J. Arad, Arhiva Episcopiei, Arhiva Parohiei ortodoxe române Arad-Centru, Arhiva Parohiei Micălaca), București (Arhivele Naționale), Sibiu (Biblioteca ASTRA - Fondul de manuscrise) și Carloviț (Arhiva Academiei de Științe), cuprind mărturii culturale-naționale și bisericești, fundamentând susținerile studiului introductiv. În colaborare cu Ion B. Mureșianu, Vasile Popeangă publică volumul de documente, *Aradul cultural în lupta pentru înfăptuirea Marii Uniri (1908-1918)*, (Arad 1991 415 p.+12 planșe), în care se profilează acea alcătuire spirituală ce a permis peste vitregia veacurilor înfruntarea tuturor suferințelor, păstrarea moștenirii sfinte a generațiilor. Ampla cercetare susține o impresionantă afirmare a trecutului temeluită pe documentele vremii.

O contribuție importantă la cunoașterea perioadei premergătoare și a înfăptuirii actului Marii Uniri, în care un rol esențial l-a avut și Biserica, a adus istoricul arădean **Alexandru Roz** care a publicat mai multe studii de referință, dintre care amintim: *Aradul – cetatea Marii Uniri* (Arad, 1993, 385 p.), *Consiliul Național Român Central și Gărzile Naționale Române din Arad. 1918. Acte și documente* (Cluj-Napoca, 1993, 293 p.), *Arădeni – corifei ai Marii Uniri* (Arad, 1995, 26 p.), *Noiembrie 1918. Aradul capitala Transilvaniei* (Arad, 2002), *Prizonieri și voluntari români din primul război mondial și*

³¹³ Un secol de activitate școlară românească în părțile Aradului. 1721-1821, Arad, 1974, 289 p.; Școala românească din părțile Aradului la mijlocul secolului al XIX-lea. 1821-1867, Arad, 1979, 296 p. + 24 planșe; Școala românească din părțile Aradului în perioada 1867-1918, Arad, 1976, 256 p. A mai publicat Școala românească din Trasilvania în perioada 1867-1918 și lupta sa pentru unire, București, 1974, 221 p.

³¹⁴ Preparandia din Arad, București, 1964, 286 p.

³¹⁵ Arad, 1986, 409 p. + 32 ilustrații.

Marea Unire din 1918 (Arad, 2003, 235 p.). Folosind documente inedite, edite și o bibliografie imensă, Al. Roz reușește să pună la îndemâna cercetătorului o oglindă fidelă a ceea ce s-a întâmplat în Arad în acea perioadă și rolul pe care l-a avut Biserica și slujitorii ei la înfăptuirea Marii Uniri de la 1 Decembrie 1918³¹⁶.

Pe lângă sintezele de istoriografie ecleziastică din prima jumătate a secolului al XX-lea datorate lui **Nicolae Iorga** (1871-1940)³¹⁷, **Ioan Lupaș** (1880-1967)³¹⁸ și **Ștefan Meteș** (1886-1977)³¹⁹, în care istoria bisericească din părțile arădene a fost tratată destul de parcimonios, uneori chiar inexact, trebuie să amintim monumentală sinteză în trei volume a părintelui prof. dr. **Mircea Păcurariu**, de la Facultatea de Teologie Ortodoxă „Andrei Șaguna” din Sibiu, membru al Academiei Române. Este vorba de *Istoria Bisericii Ortodoxe Române* (vol. I-III, București, 1980-1981; ediția a II-a, vol. I-III, București, 1991-1997), o sinteză de excepție care se remarcă prin logică și probitate științifică, depășind tot ce s-a realizat până acum. Multe capitole cuprind informații bogate despre istoria vieții bisericești din cuprinsul eparhiei arădene³²⁰.

Pentru cercetarea noastră de un real folos sunt și lucrările: *Politica statului ungar față de Biserica românească din Transilvania în perioada dualismului, 1867-1918* (Sibiu, 1986); *Istoria Bisericii românești din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș până la 1918* (Cluj-Napoca, 1992)³²¹; *Revoluția românească din Transilvania și Banat în anii 1848-1849. Contribuția Bisericii* (Sibiu, 1995), opere de sinteză în care se reflectă aspecte însemnate din istoria Episcopiei Aradului.

Un bun serviciu istoriografiei bisericești din interiorul arcului carpatic a adus și prin publicarea volumului intitulat: *Istoria Bisericii românești din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș până la 1918* (Cluj-Napoca, 1992, 394 p.). Este o continuare și o aprofundare a sintezei începută dar neterminată de

³¹⁶ Alexandru Roz a mai publicat: *Ecoul războiului de independență din 1877-1878 în părțile Aradului*, în „Ziridava”, V, 1975, pp. 39-56; *Dezvoltarea demografică a comunei Șiria până la 1848*, în „Ziridava”, VIII, 1977, pp. 89-124; *Gazeta românească arădeană „Gura satului” și Războiul pentru independență din 1877-1878*, în „Ziridava”, VIII, 1977, pp. 209-217; *Din constituirea și activitatea consiliilor și gărzilor naționale românești din județul Arad*, în „Ziridava”, XV-XVI, 1987, pp. 185-208; *Un manuscris din 1874 privind revoluția de la 1848, văzută și trăită într-un sat arădean*, în „Restituiri”, I, Deva, 1993, pp. 70-75; *Războiul de neamănare din 1877-1878. Acte și documente arădene* (Arad, 1998, 420 p.).

³¹⁷ *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria; Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, Ediția a II-a, vol. I-II, București, 1928, 1932.

³¹⁸ *Istoria bisericească a românilor ardeleni*, Sibiu, 1918; *Istoria bisericească a românilor ardeleni*, Ediția a II-a (Introducere, îngrijirea ediției, note și comentarii de Doru Radosav), Cluj-Napoca, 1995.

³¹⁹ *Istoria Bisericii și a vieții religioase a românilor din Ardeal și Ungaria*, vol. I (până la 1700), Arad, 1918; *Istoria Bisericii și a vieții religioase a românilor din Transilvania și Ungaria*, Ed. a II-a, vol. I (până la 1698), Sibiu, 1935.

³²⁰ Vol. I, pp. 219-224; 332-334; vol. II, pp. 177-182; 500-521; vol. III, pp. 75-86; 215-227; 268-270.

³²¹ Pentru Episcopia Aradului vezi: pp. 175-178, 244-252, 284-290, 317-318.

istoricul Ștefan Meteș. Este și autorul primei monografii despre mănăstirea de la Prislop din Episcopia Aradului de astăzi (*Istoria mănăstirii Prislop*, Arad, 1986), o valoroasă contribuție la cunoașterea trecutului mănăstirii care a avut un rol de seamă în viața bisericească, națională și culturală a românilor transilvăneni.

Nu putem trece cu vederea *Dicționarul teologilor români* (București, 1996; ediția a II-a, București, 2002), un important instrument de lucru în mâna teologilor și a cercetătorilor istorici în care descrie viața și activitatea teologilor români din vechime și până astăzi. Cuprinde un număr de 790 (în prima ediție 720) de teologi, din care 29 de arădeni (11 episcopi, 14 profesori de teologie, doi protopopi și doi preoți de mir). Recunoașterea bogatei activități științifice în domeniul istoriografiei ecleziastice³²² i-a adus, în 1997, alegerea între membrii corespondenți ai Academiei Române. Contribuția părintelui Mircea Păcurariu este cea mai valoroasă în istoriografia ecleziastică românească, cărțile și studiile sale stând la îndemâna atâtor promoții de studenți teologi care s-au format intelectual în vechea și renumita școală teologică sibiană.

O contribuție deosebită adusă la cunoașterea istoriei iluminismului din ținuturile de la sud de Mureș, a adus istoricul **Nicolae Bocșan** în volumul, *Contribuții la istoria iluminismului românesc* (Timișoara, 1986, 427 p.), în care „reconstituie formarea modelului cultural național în evoluția sa istorică, pornind de la exprimările locale, maniera în care au fost asimilate Luminile în societatea românească, urmărind dialectica raportului tradiție - inovație, continuitate - discontinuitate”. Cartea rezervă câte un capitol *Clerului, Elitelor naționale, Culturii tradiționale (cărți și manuscrise), Privilegiilor ilire și Mișcării naționale*³²³, fără îndoială, un serios punct de sprijin, ca metodă și informație, al oricărei tentative ulterioare de a contura istoria ecleziastică a ținuturilor de la sud de Mureș³²⁴. Fragmente din istoria ecleziastică a românilor din diceza arădeană, cuprinde și studiul intitulat, *Națiune și confesiune în Transilvania în secolul al XIX-lea: cazul mitropoliei române*³²⁵, datorat aceluiași istoric.

³²² Pentru întreaga sa activitate științifică vezi: *Enciclopedia istoriografiei românești*, p. 256; *Bibliografie Pr. Prof. univ. dr. Mircea Păcurariu la 65 de ani* (îngrijită de Lucian Giura), Sibiu, 1997, 41 p.; Alexandru Moraru, *Preot Prof. Univ. Dr. Mircea Păcurariu, membru corespondent al Academiei Române – istoric al Bisericii și al Neamului*, în vol. „Slujitor al Bisericii și al Neamului. Părintele Prof. Univ. Dr. Mircea Păcurariu, membru corespondent al Academiei Române, la împlinirea vârstei de 70 ani”, Cluj-Napoca, 2002, pp. 61-76; *Bibliografia Pr. Prof. Univ. Dr. Mircea Păcurariu*, în vol. citat, pp. 77-128; M. Păcurariu, *Dicționarul teologilor români*, pp. 355-357.

³²³ Pentru mișcarea națională și alegerea unui episcop român în scaunul eparhial al Aradului, vezi și Costin Feneșan, *Știri noi privind lupta națională a românilor din Banat și Câmpia Aradului la începutul secolului al XIX-lea*, în „M. B.”, anul XXIX (1979), nr. 1-3, pp. 134-143; Ladislau Gyémant, *Mișcarea națională a românilor din Transilvania între anii 1790 și 1848*, București, 1986.

³²⁴ Vezi în special pp. 86-93, 132-142, 156-176.

³²⁵ A apărut în volumul: Nicolae Bocșan, Ioan Lumperdean, Ioan-Aurel Pop, *Etnie și confesiune în Transilvania (secolele XIII-XIX)*, Oradea, 1994, pp. 97-188. Pe lângă studiile deja

Demersul nostru ar fi debitor dacă nu am face referire și la unele studii datorate istoricului arădean **Eugen Gluck** (alias Eugen Arădeanul, Eugen Greuceanu) care a publicat și unele studii referitoare la istoria Episcopiei Aradului, tipărite în revistele „Mitropolia Banatului” și „Altarul Banatului”. Primul studiu, *Contribuții la istoria străveche a Episcopiei Aradului*³²⁶, se dorește a fi o sinteză istorică a vieții ecleziastice din părțile arădene înainte de înființarea Episcopiei, acoperind perioada cuprinsă între secolele X și XVII. Făcând apel la unele izvoare narrative (Legenda Sf. Gerard, Cronica lui Anonymus și cea a lui Mahmud Terdzüman), pune în discuție organizarea social-economică, politică și bisericească din ducatul lui Ahtum și a urmașilor săi. Studiul este întregit cu *Vestigii bisericești medievale din aria Mitropoliei Banatului*³²⁷, în care, pe baza unor cercetări efectuate în muzeele din Budapesta, Belgrad și Giula, face referire la obiecte de cult datând din secolele X-XIV, unele puse deja în circulație în lucrări istoriografice datorate unor istorici români (I. D. Suci, Răzvan Theodorescu, Theodor Gh. Dan, Isaia Tolan).

Viața românilor ortodocși de pe teritoriul de mai târziu al Episcopiei arădene, mai ales la mijlocul secolului al XV-lea, epocă destul de agitată pentru istoria bisericească din întreaga Transilvanie, este tratată în studiul *Din istoria eparhiei Aradului și Hunedoarei de la mijlocul secolului al XV-lea*³²⁸. Deși

amintite, Nicolae Bocșan a mai publicat: (în colaborare cu Ladislau Gyemant) *Aspecte ale luptei culturale și politice a românilor bănățeni în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în „Banatica”, I (1971), pp. 345-362; Carte și cicitori la începutul secolului al XIX-lea, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia”, 21, 1976, pp. 24-38; *Confiscarea fabulelor lui Țichindeal*, „A. I. I. Cluj”, XIX (1976), pp. 127-147; *Contribuții la bibliografia literaturii române din Banat în epoca luminilor*, în „Banatica”, IV (1977), pp. 483-494; *Începuturile mișcării naționale românești în Banat. Activitatea lui Paul Iorgovici*, în „A. I. I. A.”, Cluj-Napoca, 1978, pp. 173-188; (în colaborare cu Ladislau Gyemant, Viorel Faur), *Contribuția Preparandiei din Arad la mișcarea națională din părțile vestice, în anii 1815-1817*, în „Studii și comunicări. Satu Mare”, 4, 1980; *Imaginea Europei în cultura iluministă a românilor bănățeni*, în „Banatica”, 12, II, 1993, pp. 183-188; *Modelul Ilir în mișcarea națională românească din Transilvania în epoca Supplexului 1790-1792*, în „Temeșvarski zbornik Matije srpske”, I, Novi Sad, 1994; (în colaborare cu Mihai Duma și Petru Bona) *Franta și Banatul 1789-1815*, Reșița, 1994, 244 p.; *Istoriografia bănățeană între multiculturalism și identitate națională*, în „Banatica”, 14, 1996, pp. 265-282; *Separarea ierarhică a bisericii ortodoxe române de biserica ortodoxă sârbă, 1864-1868*, în „Rev. Ist.”, Serie nouă, tom VII, nr. 3-4, 1996, pp. 155-174; (în colaborare cu Ioan Popovici) *Identitatea și alteritatea în biserica ortodoxă din Imperiul habsburgic. Separarea ierarhică a bisericii românești de biserica sârbească*, în vol. „Identitate și alteritate. Studii de imagologie”, II, Cluj-Napoca, 1998, pp. 136-147; *The Hierarchical Separation between the Romanian and the Serbian Orthodox Churches 1864-1871*, în vol. „Church and Society in Central and Eastern Europe” (Edited by Maria Crăciun & Ovidiu Ghitta), Cluj-Napoca, 1998, pp. 207-218; (în colaborare cu Ioan Popovici) *Sinodul de la Chișineu-Criș*, în vol. „Revoluția de la 1848-1849 în Europa Centrală. Perspectivă istorică și istoriografică” (coordonatori: Camil Mureșan, Nicolae Bocșan, Ioan Bolovan), Cluj-Napoca, 2000, pp. 359-372; *Un izvor istoric neglijat: Circularele școlare*, în „R. A.”, anul LXXV, vol. LXV, nr. 1-2, 2003, pp. 48-56; (în colaborare cu Valeriu Leu) *Școală și comunitate în secolul al XIX-lea. Circularele școlare bănățene*, Cluj-Napoca, 2002, 496 p. Pentru alte studii publicate de N. Bocșan vezi: *Zece ani de istoriografie universitară la Cluj. 1990-2000* (Bibliografie întocmită de Simona Fărcășan. Coordonare și studiu introductiv: Toader Năcoară), Cluj-Napoca, 2002, pp. 28-35.

³²⁶ „M. B.”, anul XXVIII (1978), nr. 4-6, pp. 215-226.

³²⁷ „M. B.”, anul XXXV (1985), nr. 11-12, pp. 763-769.

³²⁸ „M. B.”, anul XXXII (1982), nr. 1-3, pp. 85-91.

este întru totul de acord că s-au scris numeroase lucrări despre această perioadă istorică în general, în special despre evenimentele legate de activitatea episcopului Ioan de Kaffa care a păstorit în părțile Hunedoarei, în viziunea autorului, problema poate fi abordată numai pe baza documentelor păstrate în biserica franciscană din Capestrano (Italia). Parțial din acest fond, documente au fost reproduse de Luca Wadding (1735), apoi, mai complet de către istoricul maghiar Bela Petkko (1901). Dintre istoricii români care au folosit ediția lui L. Wadding, se numără A. D. Xenopol, Ștefan Lupșa și I. D. Suciu – Radu Constantinescu. Pentru perioada secolelor XVI și XVII, ocupându-se mai ales de propaganda calvină pe valea Crișului Alb și de episcopii de la Ineu și Lipova, E. Glück recurge la o bibliografie datorată unor istorici străini (Bitskeiy Istvan, Kathona Geza, Ludwing Binder, Juhasz Istvan) și români (Vasile Mangra, Ștefan Lupșa), folosite în studiul *Contribuții cu privire la viața bisericească românească din părțile arădene în secolul al XVI-lea și al XVII-lea*³²⁹.

Paralel cu publicarea acestor studii, care nici într-un caz nu vin să lămurească problemele stringente din istoria mai veche a vieții bisericești din perioada de dinaintea înființării Episcopiei, E. Gluck a mai publicat: *Un important fond de documente referitoare la istoria Mitropoliei Banatului*³³⁰; *Documente din secolul al XVIII-lea privind eparhia Aradului*³³¹; *Pe urmele documentelor bisericești hunedorene*³³²; *Noi documente din perioada 1848-1867 privind Mitropolia Banatului*³³³. Deși sinteza istorică în continuare este deficitară iar publicarea cercetărilor efectuate în arhivele din Budapesta și Viena sunt fructificate în studiile amintite numai prin scurte mențiuni ale unor evenimente istorice, folosite fără o anumită tematică³³⁴.

Un bun serviciu istoriografiei bisericești arădene a făcut și profesorul **Corneliu Pădurean** prin publicarea lucrării, *Populația comitatului Arad în secolul al XIX-lea* (Arad, 2003, 336 p.), „o primă monografie din perspectiva istoriei populației a unei unități administrativ-teritoriale compacte din Transilvania” (p. 7). Utilizând matricolele parohiale (botezați, cununați, decedați) ale mai multor confesiuni (ortodocși, romano-catolici, reformați), la care a asociat informații din conscripții și recensăminte, toate din secolul al XIX-lea, C. Pădurean reușește să ne ofere o imagine globală, asupra dinamicii,

³²⁹ „M. B.”, anul XXXII (1982), nr. 4-6, pp. 258-263.

³³⁰ „M. B.”, anul XXXV (1985), nr. 7-8, pp. 488-496.

³³¹ „A. B.”, anul I, 40, serie nouă, nr. 5-6, 1990, pp. 99-103.

³³² „M. B.”, anul XXXVII (1987), nr. 5, pp. 73-82.

³³³ „A. B.”, anul IV (XLIII), serie nouă, nr. 4-6, 1993, pp. 101-106.

³³⁴ *Contribuții cu privire la poziția clerului ortodox din părțile Aradului în timpul mișcării revoluționare din 1784*, în „M. B.”, anul XXXIV (1984), nr. 9-10, pp. 564-568; *Contribuții privind drepturile românești în epoca dualistă. 1867-1918*, în „M. B.”, anul XXXVII (1987), nr. 4, pp. 65-71; *Contribuții privind participarea clerului arădean în pregătirea mărețului act de la Alba Iulia*, în „M. B.”, anul XXXVIII (1988), nr. 6, pp. 41-47; *Biserica din Banat în lumina unor cifre oficiale din perioada 1850-1918*, în „M. B.”, anul XXXIX (1989), nr. 1, pp. 77-80.

mișcării naturale a populației și structurii acesteia potrivit criteriilor demografice curente: sex, stare civilă, vârstă, etnie, confesiune, profesiune³³⁵.

Nu putem să nu amintim mai multe lucrări apărute în ultimii ani despre unele personalități ecleziastice arădene care au jucat un rol însemnat în istoria vieții naționale, bisericești și culturale din aceste părți. O prima lucrare o datorăm lui **Florian Dudaș**, *Singurătatea celor învinși* (Oradea, 1995), în care prezintă un valoros manuscris-declarație, intitulat *Memoriul faptelor mele*³³⁶, conceput și scris în 1896 de viitorul episcop al Aradului, Iosif Goldiș, „în urma deosebirilor de vederi ce apar între el și ceilalți fruntași ai vieții bisericești și politice naționale” din părțile arădene și crișene³³⁷.

Un al doilea personaj bisericesc arădean, foarte controversat, Vasile Mangra, care a trezit interesul unui număr restrâns de istorici (Teodor Botiș, Teodor Neș, Gheorghe Lițiu, Mircea Păcurariu, Marius Eppel)³³⁸. Prin cercetătorul **Marius Eppel**, se pare că avem un biograf serios și de mult așteptat al lui Vasile Mangra. În anul 2000, publica lucrarea, *Vasile Mangra. Contribuții la cunoașterea vieții și activității lui* (Arad, 2000, 123 p.), cu un *Cuvânt înainte* al părintelui prof. univ. dr. Mircea Păcurariu. A fost urmată de alte studii publicate în reviste din Arad³³⁹, Bistrița³⁴⁰, Cluj-Napoca³⁴¹, Năsăud³⁴², Sibiu³⁴³, Timișoara³⁴⁴.

³³⁵ A mai publicat: *Situația demografică a localității Cărand între 1863-1880*, în „Teologie și Științe umaniste”, II, Arad, 1996, pp. 155-172; *Cercetări postbelice de demografie istorică în zona Aradului*, în „Studia Universitatis Vasile Goldiș Arad”, Seria A, 9, 1999, pp. 146-155; *Cauze ale mortalității populației din județul Arad în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, în „Studia Universitatis Vasile Goldiș Arad”, Seria A, 11, 2001, pp. 141-146; *Unele aspecte privind evoluția nașterilor nelegitime în a doua jumătate a secolului al XIX-lea în județul Arad*, în „Studia Universitatis Vasile Goldiș Arad”, Seria A, 11, 2001, pp. 147-156; *Evoluția nupțialității în secolul al XIX-lea în comitatul și orașul Arad*, în „Studia Universitatis Vasile Goldiș Arad”, Seria A, 11, 2001, pp. 156-164; *Concepție și metodă istorică la Ilarion Pușcariu*, în vol. „Facultatea de Teologie ortodoxă la zece ani de existență. Simpozion aniversar” (coordonatori: Ioan Tulcan, Mihai Sășăujan), Arad, 2001, pp. 218-226; *Contribuția lui Gheorghe Ciuhandu la cercetările de demografie istorică*, în „Teologia”, anul V, nr. 2, 2001, pp. 148-153; *Izvoare demografice referitoare la comitatul Arad în secolul XIX*, în „Teologia”, anul V, nr. 3-4, 2001, pp. 84-90; *Contribuții la studiul evoluției confesionale a comitatului Arad în secolul al XIX-lea*, în „Teologia”, anul VI, nr. 1, 2002, pp. 76-85; *Unele concluzii privind evoluția nupțialității la românii ortodocși din orașul Arad în secolul al XIX-lea*, în „Teologia”, anul VII, nr. 1, 2003, pp. 87-97; *Importanța recensământului din anul 1930 pentru studiile de demografie istorică referitoare la județul Arad*, în „Teologia”, anul VII, nr. 2, 2003, pp. 97-101; *Gospodăria și familia din județul Arad în anul 1930*, în vol. „Populație și societate. Studii de demografie istorică a Transilvaniei (secolele XVIII-XX)” (coordonatori Ioan Bolovan, Corneliu Pădurean), Cluj-Napoca, 2003, pp. 101-

³³⁶ După mărturia lui Fl. Dudaș (nota 9, p. 43), manuscrisul a fost descoperit în arhiva preotului și istoricului Gheorghe Ciuhandu, în prezent, după aceeași mărturie, se păstrează în Colecția muzeală „Ștefan Crișan” din Lipova.

³³⁷ Pentru ce s-a mai scris despre el vezi: M. Păcurariu, *Dicționarul teologilor români*, p. 204.

³³⁸ Vezi *Ibidem*, p. 266.

³³⁹ O corespondență între doi istorici: Vasile Mangra și Grigorie Muscelanu, în „Arca”, nr. 10, 11, 12 (115, 116, 117), 1999, pp. 154-158; *Idem*, *Procesul de destituire a profesorului Vasile Mangra de la Institutul teologic din Arad*, în „Arca”, nr. 1, 2, 3 (118, 119, 120), 2000, pp. 185-193; *Idem*, *Proceduri anticonstituționale în sinodul eparhial arădean*, în

Nu putem să nu amintim și cartea, *Din viața episcopului dr. Andrei Magieru al Aradului. 1936-1960* (Arad, 1997), pe care o datorăm lui **Petru Beraru**, care, după cum mărturisește, o scurtă perioadă de timp și-a desfășurat activitatea în preajma episcopului arădean.

Toate contribuțiile aduse la cunoașterea trecutului vieții ecleziastice arădene, coroborate cu cercetări în arhive, pot constitui bogate surse de informații pentru o viitoare monografie istorică a Episcopiei Aradului, în care să fie cuprinse toate aspectele vieții ecleziastice, clerici și mireni, biserici, monumete de artă și cultură, învățământ teologic și laic.

„Arca”, nr. 7, 8, 9 (124, 125, 126), 2000, pp. 114-118; Idem, *Scrisorile lui Vasile Mangra din Arhiva Mitropoliei de la Sibiu*, în „Aradul cultural”, decembrie, 2000, pp. 107-109.

³⁴⁰ **Vasile Mangra și noul activism politic**, în „Revista Bistriței”, XVII, 2003, pp. 241-246.

³⁴¹ **Activitatea istorică și publicistică a lui Vasile Mangra între anii 1871-1900**, în vol. „Slujitor al Bisericii și al Neamului. Părintele Prof. Univ. Dr. Mircea Păcurariu, membru corespondent al Academiei Române, la împlinirea vârstei de 70 ani”, Cluj-Napoca, 2002, pp. 510-518; **Vasile Mangra – istoric al Mitropoliei Ortodoxe Române din Transilvania**, în vol. „In memoriam: mitropolitul Andrei Șaguna 1873-2003”, Cluj-Napoca, 2003, pp. 348-359.

³⁴² **Vasile Mangra. Clubul național comitatens din Arad (1895-1904)**, în „Arhiva Someșană. Revistă de istorie și cultură”, Seria a III-a, II, 2003, pp. 377-382.

³⁴³ **Reconstituirea unui adevăr controversat: ultimele clipe ale vieții mitropolitului Vasile Mangra**, în „R. T.”, Serie nouă, anul XIII (85), nr. 4, 2003, pp. 76-83.

³⁴⁴ **Alegerea și instalarea mitropolitului Vasile Mangra**, în „A. B.”, anul XII (LII), 2002, nr. 10-12, pp. 57-71; anul XIV (LIII), 2003, nr. 1-3, pp. 89-102

Anexe

I.

Atanasie Marian Marienescu către episcopul Ioan Mețianu

Budapesta 17 febr. n. 1888

Ilustrisime Domnule episcopu

Cumnatul meu Valeriu Oprianu - nepotu de fată al lui Dimitrie Petrovici alias Stoichescu protopopulu Ciacovei, apoi al Lipovei și în revoluțiune administaroriu diecesei Timișorei, apoi condamnatu - mi-a predatu mai multe scrisori aflate între cele de la mosul seu, că se le cercetezu și se facu cu ele ce aflu de bine.

Multu am cugetatu, că așu pute face ceva mai bine cu ele și am aflatu că ar fi mai bine ca să le trimit Ilustrității Tale carele ești mai multu chiamatu de a face ceva în înțelesul diecesei Aradului.

Ele nu cuprindu o cauză completă în sine - dar de ce se mai află ceva și în archivulu diecesei, - se mai potu completa unele cu altele. Dar nu credu, că acolo să se afle vr-unu lucru de treabă celu puțienu de la Iosif Putnic încoace. Modulu vieții episcopilor în genere a fostu comod și rostu va fi fostu acela carele se și fie ținutu archiva în ordine și mai raru carele cu intențiune se fie adunate datele istorice a diecesei sale.

Dar eu în această privință multă speru de la cunoscuta activitate a Ilustrității Tale și vei întregi ce lipsește. Nu numai e în moda, dar e și de interesu istoricu și naționalu dacă se scrie istoria diecesei, mai alesu pentru noi românii, când în trecutu istoria bisericească ni-a fost dată deodată și istoria națională și culturală.

După părerea mea, documentele de lipsă pentru istoria diecesei Aradului se potu întregi:

- a.) din archivulu locotenenții din Buda
- b.) din archivulu fostei cancelarii aulice
- c.) din archivulu mitropoliei din Carlovitz
- d.) din archivulu diecesei Timișorei
- e.) din arhivele parohiale din diecesă
- f.) din arhivele comitatului Timișorei și Aradu

Un documentu conduce la aflarea altui document și astfelu se potu afla tote, tote.

Deci Ilustritatea Ta ți-ai alege 3-4 profesoriu seuu inteligenți activi și ați forma una comisie după împrejurări, trecându-l cauza diecesană, esmiși, din consistoriu ați pute aduna tote. Nesce bani suntu de lipsa pentru decopiere; în archive de regale nu se da altulu altuia spre decopiere ci se ordina...decoperea atare diregătoria din archiva, ceva mai scumpu decatu cum ar descrie... Eu pentru viața lui Petru Maior mi-am decopiatu câte ceva cola întregi mi-a venitu la 1 fl. 20 - 1 fl. 50 cr.

Ce se atinge de documentele din arhivulu din Buda...*)primi de mine să le...*)și apoi să le lasu altuia să le decopieze pe bani.

Dacă din Carloviț și din Timișoara ai căpăta documente și cu o simplă...

Despre documentele ce le trimitu, am făcut și un indice cu estrau scurtu. Acela însă arată vechimea lor.

Speru că se voru afla acolo care să le traducu pe românește și apoi să le publice în foaia diecesei. Eu cred că și cele originale referitoare la Petroviciu nu suntu de a se publica și ungurește și românește.

Una me rogu, ca Nrii din foia în cari se publica de aceste trimise, să se tramită Dlui Valeriu Oprean în Lipova, căci m-a rugatu ca în casul publicărei, se primesc barem numerii foiei respective.

În credința că aceste documente le-am depusu în mânele celui mai chiamatu în cauza - remanu esprimând deosebita mea reverințiu

Dlu Ilustrității Tale umilitu fiu diecesanu

At(anasie) Marienescu

*) ilizibil

Aretarea despre copiele documentelor
referitoare la diecesa Aradului și la alte materii

Nr.	Înțielesul	pagine
1.	Petițiunea din ianuarie 1814 a clerului și poporului romanu din diecesa Aradului către împăratul, că după moartea episcopului Pavel Avacumovici să se aleagă episcopu român (latinescu in copia)	1-10
2.	Relațiunea din 13 iulie 1815 Nr. 11382 a mitropolitului Ștefan Stratimirovici contra împăratului, în ea propune pe Iosif Putnicu de episcopu român în Aradu (suspiciunea de agitator ancheta, ...profesorul Diakonovics et.) (latinesce și copia)	11-23
3.	Copii de mai multe documente din 1815-1819 referitoare la Diecesa Aradului a.) relațiunea din 16 Aug. 1815 nr. 11831 a mitropolitului Ștefan Stratimirovici către cancelaria aulică. Spune că în datul din 13 iulie 1815 și-a așternut opiniunea către împăratul, că Pavel Avacumovici murindu în locul lui a substituit pe archimandritu comite Antoniu Beancoviciu b.) rescriptului Majestății Sale cu datul din 22 Nov 1815 Nr. 15o17 către comitele Erody cum că nu corespunde inițiativei majestății sale ca Brancovics să fie administrator. c.) comitele Erdody, din partea cancelariei aulice cu datu din 24 Nov 1815 relațiunea către împăratul. d.) rezoluțiunea împărătească din Viena 11 Dec 1815 către cancelaria aulică ca mitropolitu să se îndrumeze că pe Brancovics...de la administrațiunea dicesei Aradului și se	1-7

	propune altu bărbat carele cunoaște limba românească (Numărul cancelariei 15654/1815) e.) relațiunea din 24 Dec 1815 a mitropolitului Ștefan Stratimirovici contra cancelariei aulice, - că a propus majestății sale pe Iosif Putnicu. f.) rezoluțiunea împărătească din Viena de la 7 Martie 1816 că se va ține sinodu și să candideze numai individi apți din națiunea valachică. Nrul cancelariei aulice 3496/1816. g.) concluzia aulică cu datul din 15 martie 1816 Nr. 3496 cătră mitropolia că în 28 maiu să țină sinodu. h.) Cancelaria aulică cu datul din 12 Aprilie 1816 Nr. 4464 denumesce pe baronul de Siegenthal de comisar regescu. i.) Consiliul locotenențial cu datu din 13 febr. 1816 Nr. 3133 a primit propozițiunea mitropolitului ca în locul lui Brancovics să se desemnese unul din archimandriții Procopiu Balisz și Sinesiu Radivoieovite. k.) împeratul cu rezoluțiunea din 4 Aprilie 1816 datulu în Viena, cu referința la cele de sub l.) denumirea de administrator pe Procopiu Balits (Cancelaria 12 Aprilie 1816 Nr. 4998). l.) relațiunea din 16 Iulie 1819 Nr. 8076 că administratorul Iosif Putnicu să se încropească de episcopu. (Moise Nicoară romanu nelimitatu)	
4.	Relațiunea a vicecomiti comitatensi din comitatulu Timișului datu din congregațiunea din 3 Sept 1822 sub Nr. 2385 cu referință la cultura poporului și clerului romanu. (Partea I-a sunt considerațiuni istorice și statistice, - partea II-a de la & 10 începându e o părere favorabilă a congregațiunii în interesulu biserice și poporului român).	1-11
5.	O petițiune din 4/16 Sept 1835 a preoților români...cu 11 preoți români să aibă drepturile politice - ca și cei catolici - la alegerea magistraturei.	
6.	Petițiunea din 20 Sept./3 Oct. 1838 a preoților cătră mitropolitu Ștefan Stratimirovics ca în teologia ce se deschide în Timișoara să se denumească profesori și de națiunea română. (e alăturată adresa și numele preoților care au subscris)	
7.	Decretul de denumire a protopopului Dimitrie Petrovits alias Stoichescu, - ministrul de cultu Mihail Horvath cu datulu din 31 Maiu 1849 Nr. 893 îl denumește de administratorul diecesei Timișoarei. (în limba ungurească în origine)	
8.	Ministru de culte cu datulu din 18 Iunie 1849 nr. 216 provoacă pe Dimitrie Stojkeschu ca să recomande români pentru de a fi denumiți de: consilieri, secretari... (în limba ungurească, în origine) (se alătură însemnările ale acelor români care au fostu recomandate, în origine)	
9.	Decretulu din 18 Iunie 1849 Nr. 217 a ministerului de culte, prin care...1200 fl. plata pentru Stoichescu și o asemnează la Oficiul de sare din Lipova	

	(în origine)	
10.	Stoichescu fiindu judecatu pe mai mulți ani la robie și dusu în temnița din Kufstein, condamnatul cu datulu din 19 Febr. 1854 în însciențarea după o grațiere și i da certificatu de discriere. (în origine)	
11.	Direcțiunea policiilor din Viena cu datu din 26 Febr. 1854 Nr. 2067 de...pentru Stoichescu că se va reține la Lipova (în origine)	
12.	Scrierea din 1 febr. 1839 a protopopului Atanasie din Lugoju contra protopopului Dimitrie Petroviciu (Stoichescu) în Ciacova alăturându un proiectu pentru reducerea clerului mirenescu (De la acela Atanasie e familia Athanasieviciu din Lugoju) (4 dosare)	
13.	O petițiune către împăratulu că în comune se va pune preoți români și în protopopiate protopopi români (nu are datu și subscrierea - dar în combinare cu...de sub Nr. 8 se vede și e scrisoarea lui Stoichescu)	
14.	Instrucțiunea din 1810 a majestății sale contra episcopului Vasile Moga	
15.	Fragmente din istoria bisericească (se vede că e destinată pentru teologi, 8 cola sunt pasage de interesu cu referinția la episcopiele române, denumite de sârbi)	
16.	Regulamentul Mariei Terezia datu în 2 Ianuarie 1777 (acesta a fostu la an 1814 proprietatea lui Georgiu Petroviciu protopopu în Hassiașiu, tata lui Dimitrie Petroviciu)	

At(anasie) Marienescu

(A. E. O .R. Arad, **fond citat**, dosar 78, f. 112-113v., 115-116)

II.

Referat (către episcopul Teoctist Arăpașu)

Interesul manifestat de Înalt Prea Sfințitul Părinte Episcop Teoctist pentru cercetările de istorie a eparhiei Arad, au determinat în ultima vreme urmărirea mai atentă a materialelor arhivistice și bibliografice în acest sens.

Aceste cercetări au dovedit existența unui materail imens, care împreună cu izvoarele istorice existente în posesia episcopiei permit o documentație foarte largă începând cu primele decenii ale secolului al XVIII-lea.

Documentele amintite zugrăvesc multe aspecte ale vieții bisericești, acțiuni pentru îmbunătățirea activității clerului etc., o lumină puternică se proiectează asupra luptei poporului român dusă pentru libertate și unitate națională, strâns legată de ființa unice

organizații naționale a vremii, Biserica ortodoxă. Un alt aspect al acestei probleme complexe este promovarea culturii naționale a limbii române.

Un element pozitiv este participarea largă a preoților la mișcările sociale ale secolului al XVIII-lea și al XIX-lea. Sfera acestor mișcări depășește cunoștințele existente până acum, care se reduceau mai ales la evenimentele în jurul anului 1784.

Perioadele agitate ale revoluției din 1848, sau cea de pregătire a marelui act istoric de la Alba Iulia (1918) sînt edificatoare pentru contribuția clerului și în general al Bisericii ortodoxe în părțile Aradului.

O serie de alte documente vin să corecteze și să întregască cunoștințele existente cu privire la o serie de monumente istorice importante pentru viața și cultura poporului român, ca ex. mînăstirea de la Hodoș-Bodrog, etc.

În ultima vreme s-a evidențiat faptul că valorile artistice existente în eparhia Aradului, atît de puțin studiate până acum, reprezintă o pondere mult mai mare în cadrul evoluției artei românești, decît s-ar fi puitu bănuî înainte.

Cîteva sondaje efectuate la fondurile istorice ale episcopiei și de stat au confirmat pe deplin justetea îndrumării date de Înalt Prea Sfinția Sa pâr. Episcop Teoctist de a deprinde cercetările referitoare la o problemă în mod paralel la toate izvoarele existente întrucît acesta lărgește baza documentară, permite concluzii mai complete și mai competente.

Desigur, cu timpul se vor putea lua în considerare importante fonduri istorice ridicate de la Arad și cari conțin documente de o importanță capitală (București, Cluj, etc.).

Țelul final al acestor cercetări pare să fie cel puțin o schiță istorică sau chiar o monografie a eparhiei.

Munca asiduă a unor cercetători valoroși din secolele și mai ales din deceniile trecute, nu s-a putut încorona printr-o lucrare unitară, științifică chiar și sumară în acest sens.

Interesul manifestat de Înalt Prea Sfinția Sa părintele Episcop Teoctist pentru cercetările istorice constituie un imbold în munca S. S. lor Ioan Iancu, Traian Magoș, Dr. Simion Șiclovan care au primit sarcină de a lucra în acest sens.

Munca depusă de pr. Iancu Ioan, la arhiva episcopiei și biblioteca centrală raională Arad, a pâr. Magoș Traian la arhivele statului și a pr. Șiclovan Simion de acum este încununată de succes, scoțând la iveală multe date necunoscute până acum.

Orientarea justă cu privire la studierea istoriei catedralei din Ataf, monument istoric și artistic important va da ca rod o monografie importantă care va constitui în unele privințe și o cvintesență a istoriei eparhiei.

De pe urma progresului obținut de S. S. lor Iancu I., Magoș T., Dr. Șiclovan S., ar fi nimerit să se elaboreze o tematică cuprinzând unele teme care ar trebui atacate în primul rând, dând un caracter mai organizat și eficace muncii. Aceste studii mai mici ar fi baza de plecare pentru unele planuri mai cuprinzătoare. Ele s-ar putea publica în extenso sau în rezumat în revistele bisericești. De aceea ne luîm permisiunea de a propune unele teme mai interesante din care conducerea eparhiei ar putea selecționa cele mai urgente și mai importante:

Temele propuse (titluri provizorii)
(Se ține cont de cărțile apărute în trecut)

1. Contribuții noi cu privire la mînăstirea Hodoș-Bodrog
2. Desvoltarea picturii bisericești în părțile Aradului
3. Aspecte din lupta românilor arădeni pentru libertate și unitate națională 1829-1847 (Această temă se poate împărți în mai multe părți)
4. Legăturile eparhiei Aradului cu biserica ortodoxă din Moldova și Țara Românească
5. Literatura bisericească provenită din Țara Românească și Moldova din eparhia Aradului
6. Contribuția românilor arădeni la lupta pentru libertate națională 1849-1853
(Ajutorul pentru acțiunea lui Avram Iancu, tratativele cu generalul Magheru, etc. date cu totul necunoscute referitoare la participarea unui număr însemnat de preoți la acțiune)
7. Preoții din eparhia Aradului participanți la mișcările populare din secolul al XVIII-lea
8. Idem privind jumătatea secolului al XIX-lea
9. Contribuția preoților la lupta pentru introducerea limbii române în administrația și viața culturală în părțile Aradului. 1861-1873
10. Contribuția eparhiei la constituirea unei asociații culturale a românilor arădeni
11. Eparhia Aradului în timpul revoluției din 1848
12. Aspecte noi din viața clerului din secolul al XVIII-lea
13. Idem secolul al XIX-lea (două părți: 1800-1848, 1850-1900)
14. Contribuții cu privire la istoria mînăstirii Sf. Simion Stîlpcul din Arad-Gai
15. Monografii ale unor parohii fruntașe: Pecica, etc.
16. Figuri de preoți înaintași: prot. Ioan Rațiu, prot. Maxim Caracioni, arhim. Patrachie Popescu (date noi), etc.

Arad, 25 aprilie 1966

(O copie a documentului am primit-o de la părintele Ioan Iancu din Arad)

V.

Contribuții istoriografice la cunoașterea manuscriselor și cărților vechi românești păstrate odinioară în bisericile arădene

Circulația manuscriselor și cărților vechi de cult este, fără îndoială, unul dintre cele mai interesante și, în același timp, tentante capitole ale istoriei Bisericii, culturii și literaturii românești în epoca medievală. Deși abordat de mulți cercetători, începând chiar de la sfârșitul secolului al XIX-lea, acest capitol, nu include aspecte dintre cele mai ușoare, mai ales că pentru părțile arădene, încă nu există publicate inventare ale tuturor manuscriselor, cărților vechi și însemnărilor de pe acestea.

În cadrul acestui demers vedem că se pot distinge două aspecte importante: primul, cel referitor la circulația, tematica și ponderea manuscriselor și cărților tipărite care au existat odinioară în spațiul geografic arădean; al doilea, fiind cel al valorificării însemnărilor manuscrise de pe filele cărților³⁴⁵, în special al celor de cult aflate în folosința preoților și cântăreților de strănă care au activat în bisericile arădene.

Însemnările de pe manuscrise și cărțile de cult, se constituie în adevărate cronici locale, prin intermediul cărora, oameni simpli sau cărturari (preoți și învățători) ne-au lăsat mărturii ale trecerii lor prin lume, despre momente importante din viața lor sau a comunității, despre evenimentele istorice locale sau epocale, despre calamități sau fenomene naturale, care au avut loc în cursul secolelor XVII-XX. Ele reprezintă surse de informare de o particularitate ce caracterizează cartea tipărită sau chiar manuscrisă. Ele deși nu pot fi încadrate în rândul acelor izvoare narative ori documentare, în sensul restrâns al cuvântului,

³⁴⁵ Nicolae Iorga, încă în 1921, în studiul intitulat, **Istoria țării prin cei mici** (mai nou în vol. „Despre cronici și cronicari”, pp. 213-237), atrăgea atenția asupra valorilor de izvor a însemnărilor unor oameni cu o poziție socială modestă și, uneori cerea o instrucție așisderea. De multe ori, în însemnarea acestor mărunți: consumatori de evenimente, istoricul găsește nu mai puțin prețioase informații decât în scrierea unui mare cronicar. Un model de valorificare a acestor însemnări manuscrise ne oferă Valeriu Leu, **Istoria Banatului în însemnările manuscrise pe cărțile vechi**, în „Banatica”, 12, II, 1993, pp. 115-175; Idem, **Imaginea „neamțului” în însemnările de pe cărțile vechi românești din Banat**, în „Banatica”, 12, II, 1993, pp. 177-182; Idem (în colaborare cu Carmen Albert) **Banatul în memorialistica „măruntă” sau istoria ignorată**, Reșița, 1995, 157 p.

deși în unele cazuri conțin elemente care le apropie și de unele și de altele. Spre deosebire de izvoarele narrative, acestea nu au ca scop o prezentare a întâmplărilor într-o înlanțuire succesivă, ci mai degrabă sunt consemnări întâmplătoare ale unor evenimente singulare. Ele se deosebesc și de documente, în sensul strict al noțiunii. Nu sunt redactate după rigorile documentelor nici ca formă, nici în privința conținutului, cu toate că sub raport informațional pot conține știri care, de exemplu, le apropie de actele de vânzare și cumpărare.

Valorificarea fondului de manuscrise, cărți românești și străine, inclusiv a circulației lor, a însemnărilor făcute pe foile îngălbenite ale exemplarelor care au circulat în parohiile aflate sub jurisdicția Episcopiei arădene, a fost începută la sfârșitul secolului al XIX-lea de către istoricul și clericul Vasile Mangra³⁴⁶. În aceeași perioadă, preotul și profesorul Ioan Petranu de la Institutul pedagogic-teologic din Arad, confirma a fi un pasionat cercetător al trecutului nostru cultural, semnala existența unor cărți românești vechi în zona Aradului. În anul 1898, protopopul Constantin Gurban îi pune la dispoziție un exemplar din *Cartea românească de învățătură* a lui Varlaam (1643) este descoperită de acesta în biserica de lemn a parohiei Iercoșeni. Un alt exemplar din aceeași carte a descoperit Ioan Petranu în biserica parohiei Cuvin, iar un *Ceaslov* tipărit la Buzău în 1715 în vechiul locaș de cult din Galșa. Din păcate nu menționează în care parohie din comitatul Aradului a găsit o *Psaltire* tipărită la Bălgrad în anul 1651. În studiul publicat în „Tribuna poporului” în care menționează cele trei cărți, făcea un apel la autoritățile bisericești să adune și să conserve toate manuscrisele și cărțile bisericești ce se aflau pe la parohii „în biblioteca consistorială, sau mai bine în cea seminarială, unde cei ce se interesează de asemenea lucruri să le poată studia”³⁴⁷.

Un indiciu că și învățătorul învățătorul Damaschin Medrea avea preocupări în această direcție, ar putea fi scrisoarea pe care în 1897 o trimitea „Gazetei Transilvaniei” prin care semnala prezența în biserica de lemn din Ilteu a unui exemplar de *Psaltire* tipărită la Bălgrad în anul 1651 „din porunca denpreună cu cheltuiala a măriei sale George Rakoczi, Craiul Ardealului”³⁴⁸.

Exemplul lui Vasile Mangra a fost urmat îndeaproape și de alți cercetători. Între aceștia se detașează istoricii perioadei interbelice, Gheorghe Ciuhandu³⁴⁹, Nicolae Firu³⁵⁰, Vasile Frențiu³⁵¹, Titus L. Roșu³⁵² și Ștefan Lupșa³⁵³.

³⁴⁶ Rolul diiacilor din Moldova în cultura românilor din Transilvania în secolul XVII, în „Familia”, Oradea, 1892; Cercetări literare-istorice, București, 1896.

³⁴⁷ I. Petranu, O carte veche, în „Tribuna poporului”, anul II, nr. 71 din 15/27 aprilie 1898, p. 347.

³⁴⁸ O carte românească veche, în „Tribuna poporului”, anul I, nr. 30 din 14/26 februarie 1897, p. 138.

³⁴⁹ Dieci și manuscrise românești din Bihor, în „Tribuna”, Oradea, I (1919), nr. 48-50; Vechi urme de cultură românească în Bihor. I. Liturghierul - manuscris în Bihor, în „Cele Trei Crișuri”, anul I (1920), nr. 7-20; anul II (1921), nr. 1-8; Cărțile de afurisenie sau de blestem din Ardeal, Sibiu, 1930 (extras din „R. T.”); Rânduiala Sfintei mărturisiri la români. Însemnări

Din perioada următoare, deși nu se referă direct la ținuturile care fac parte din aria geografică a demersului nostru, amintim studiile datorate istoricilor Barbu Teodorescu³⁵⁴, Mircea Păcurariu³⁵⁵, Nicolae Mladin³⁵⁶ și Octavian Șchiau³⁵⁷, în care sunt consacrate capitole referitoare circulația cărților vechi românești în Transilvania.

Mai târziu, multe studii despre manuscrise și cărți vechi folosite odinioară în bisericile de la nord și sud de râul Mureș, le datorăm istoricilor: Nicolae Bocșan³⁵⁸, Rodica Colta³⁵⁹, Gheorghe Cotoșman³⁶⁰, Ioana Cristache-Panait³⁶¹,

rituale. Cu două anexe: ritualul sârbesc (1524) și românesc (1681), Cernăuți, 1933; **Ce ni spune o „Pravilă” de la Arad**, în „Hotarul”, anul III, nr. 2-3, februarie-martie 1936, pp. 25-27; **Un vechi Molitvelnic** manuscris din Bihor, în legătură cu alte Molitvelnice, în „B. O. R.”, anul LIX (1941), nr. 9-10, pp. 536-576. Mai multe amănunte despre activitatea lui Gheorghe Ciuhandu în această direcție vezi capitolul pe care i l-am închinat în această carte.

³⁵⁰ **Urme vechi de cultură românească în Bihor. Cercetări istorice**, Oradea, 1922, 63 p.

³⁵¹ **Relațiile Bisericii române cu Moldova și Muntenia, ca factor de promovare a culturii românești și bisericești**, în „L. R.”, an. XX, 1938, nr. 19

³⁵² **Însemnări și inscripții bihorene**, vol. I, Beiuș, 1941.

³⁵³ **Istoria Eparhiei Aradului**, 3 vol., Arad, 1958.

³⁵⁴ **Cartea veche românească 1508-1830**, în „M. O.”, anul XI (1959), nr. 9-12, pp. 589-602; **Circulația vechii cărți de București. Contribuții la un Catalog cumulativ „B. O. R.”**, anul LXXX, 1961, nr. 1-2, pp. 169-194; **Circulația vechii cărți bisericești de București, 1508-1830**, în „G. B.”, anul XX (1961), nr. 9-10, pp. 879-921.

³⁵⁵ **Legăturile Bisericii Ortodoxe din Transilvania cu Țara Românească și Moldova în secolele XVI-XVIII**, Sibiu, 1968, 204 p

³⁵⁶ **Biserica Ortodoxă Română una și aceeași în toate timpurile**, Sibiu, 1968, pp. 72-79.

³⁵⁷ **Cărturari și cărți în spațiul românesc medieval**, Cluj-Napoca, 1978, 158 p.

³⁵⁸ **Carte și cititori la începutul secolului al XIX-lea**, în „Studii U. B-B. Series Historia”, 21, 1976; **Contribuții la bibliografia literaturii române din Banat în epoca Luminilor**, în „Banatica”, IV (1977), pp. 483-494.

³⁵⁹ **Cărți vechi din secolul al XVII-lea în Țara Zărandului**, în „Ziridava”, VIII, 1977, pp. 567-582; **Cartea veche românească în părțile Aradului - expresie a unității naționale**, în „Ziridava”, IX, 1978, pp. 465-477; **Circulația tipăriturilor vechi românești în secolul al XVIII-lea în comitatele Arad și Zărand**, în „Ziridava”, X, 1978, pp. 679-690; **Însemnări de pe cărți vechi românești - documente ale veacurilor trecute arădene**, în „Ziridava”, XI, 1979, pp. 1059-1079; **Vechi tipărituri românești în județul Arad**, în „Ziridava”, XII, 1980, pp. 715-758; **Circulația tipăriturilor rămnicene pe teritoriul județului Arad**, în „Valori bibliofile din Patrimoniul Cultural Național. Cercetări și valorificare”, I, Râmnicu Vâlcea, 1980; (în colaborare cu Rodica Rădulescu) **Valori bibliofile românești din colecții arădene**, Arad, 1981, 24 p.; **Un manuscris transilvănean după Cartea românească de învățătură (1643) executat de copistul Varlaam Moldoveanu**, în „Ziridava”, XIV, 1982, pp. 411-424; **Colecția de carte străină veche a Liceului „Ioan Slavici” din Arad**, în „Ziridava”, XV-XVI, 1987, pp. 449-484; **Biblioteca familiei Mocioni din castelele de la Căpâlnaș și Bulci**, în „Ziridava”, XVIII, 1993, pp. 365-384; **Manuscrisele românești din județul Arad. Tipologii și individualizări**, în „Ziridava”, XIX-XX, 1996, pp. 319-338.

³⁶⁰ **Inscripții și însemnări din bisericile Mitropoliei Banatului**, în „M. B.”, anul XV (1964), nr. 9-10, pp. 592-606.

³⁶¹ **Cărți vechi cu însemnări din bisericile Mitropoliei Banatului**, în „M. B.”, anul XIX (1969), nr. 4-6, pp. 264-271; **Tipăritura bucureșteană din al XVIII-lea veac în satele transilvane**, în „Materiale de istorie și muzeografie”, București, IX, 1972; **Circulația cărților bisericești tipărite la Vâlcea și în alte tipografii din părțile noastre în Transilvania secolului al XVIII-lea**, în „M. O.”, anul XXIX (1977), nr. 10-12; **Cartea veche românească în Eparhia Aradului**, în vol. „Episcopia Aradului. Istorie, viață culturală, monumente de artă”, pp. 109-128; **Circulația cărții vechi bucureștene în Transilvania**, București, 1998, 190 p.

Lucian Emandi³⁶², Costin Feneșan³⁶³, Titus Furdui³⁶⁴, Cătălin Ionuț³⁶⁵, Ioan Iufu³⁶⁶, Valeriu Leu³⁶⁷, Gheorghe Lițiu³⁶⁸, Constantin Mălinaș³⁶⁹, Marin Mălinaș³⁷⁰, Virgil Molin³⁷¹, Ion B. Mureșianu³⁷², Atanasie Popa³⁷³, Ioan Popovici³⁷⁴, Chiril Pistru³⁷⁵, Rodica Rădulescu³⁷⁶, Gabriel Ștrempel³⁷⁷, Viorel Țigu³⁷⁸ și Pavel Vesa³⁷⁹.

³⁶² O importantă colecție de manuscrise arădene, în „Comunicări și referate”, Arad, 1974, pp. 51-58; (în colaborare cu Eugen Gluck) Scrierile vechi ale mănăstirii Hodoș-Bodrog, în „R. A.”, anul LXVII, vol. LII, nr. 2, 1990, pp. 192-203.

³⁶³ Un copist bănățean din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, în „Banatica”, I, 1972, pp. 349-351; Circulația cărților românești din secolul al XVII-lea în Banat, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia – Fasciculus I”, Cluj, 1972, pp. 17-31.

³⁶⁴ Aspecte istoriografice privitoare la tipărițiile românești din fondul prețios de la Biblioteca județeană Arad, în „Ziridava”, V, 1975, pp. 133-153; Tipăriții românești vechi, nou intrate în „Fondul prețios” al Bibliotecii județene Arad, în „Ziridava”, IX, 1978, pp. 477-486; O „tipăritură” românească veche „arădană” în Biblioteca Academiei R. S. România - Filiala Cluj-Napoca, în „Ziridava”, X, 1978, pp. 691-698.

³⁶⁵ Colecția de incunabile a Bibliotecii județene Arad, în „Ziridava”, VI, 1976, pp. 473-481;

³⁶⁶ Mănăstirea Hodoș-Bodrog un centru de cultură slăvonă din Banat, în „M. B.”, anul XIII (1963), nr. 5-8, pp. 229-261.

³⁶⁷ Banatul între arhaic și modern. Mentalități în Veacul Luminilor, Reșița, 1993; Cartea și lumea rurală în Banat 1700-1830, Reșița, 1996; Cartea veche românească din bisericile eparhiei Cransebeșului 1648-1800, Reșița, 1996.

³⁶⁸ Contribuții la studiul circulației cărților bisericești, în „M. B.”, anul XVIII (1968), nr. 7-9, pp. 461-472; Un manuscris inedit cu predică în versuri din 1854, în „B.O.R.”, anul LXXXVIII (1970), nr. 1-2, pp. 106-112.

³⁶⁹ Catalog de carte veche românească 1643-1830, Oradea, 1993.

³⁷⁰ Manuscrise liturgice din Bihor, în „B. O. R.” anul XCIII (1975), nr. 9-10, pp. 1129-1138.

³⁷¹ Tiparnița de la Râmnic, mijloc de luptă ortodoxă împotriva catolicismului din Transilvania (1705-1800), în „M. O.”, anul XII (1960), nr. 7-8, pp. 458-471; Legături cultural-religioase între Banatul timișan și cel al Olteniei în secolul al XVIII-lea, în „M. B.”, anul XVIII (1963), nr. 1-2, pp. 55-62; Copiști moldoveni în Banat la începutul secolului al XVIII-lea, în „M. B.”, anul XIV (1964), nr. 4-6, pp. 210-221; Aria de răspândire a cărților de la Râmnic în Banat în secolul al XVIII-lea, în „M. O.”, anul XIV (1964), nr. 11-12, pp. 859-869.

³⁷² Din trecutul slovei bănățene, Timișoara, 1940; Circulația cărții de Râmnic în Banat. Două tipăriții rămase necunoscute, în „M. B.”, anul XXI (1971), nr. 7-9, pp. 443-449; Importanța însemnărilor de pe tipărițiile bisericești din secolul XVIII aflate în biblioteca Arhiepiscopiei Timișoarei și Caransebeșului, în „M. B.”, anul XXVII (1978), nr. 1-3, pp. 68-73; Cartea veche bisericească din Banat, Timișoara, 1985.

³⁷³ Cărturar bihorean din secolul al XVII-lea: Vasile Sturze Moldoveanu, în „M. M. S.”, anul XLII (1966), nr. 1-2, p. 54-79; Copiști moldoveni din Transilvania în secolele XVII și XVIII, în „M. M. S.”, anul XLV (1969), nr. 7-9, pp. 458-467; Manuscrise românești în Colecția eparhială de obiecte vechi bisericești din Timișoara, în „M. B.”, anul XXII (1972), nr. 4-6, pp. 237-243; Copiști și manuscrise în Bihor în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, în „Crisia”, IX, 1979, pp. 323-336.

³⁷⁴ Contribuții referitoare la circulația cărții vechi românești pe teritoriul județului Arad, în „Valori bibliofile din Patrimoniul Cultural Național”, II, București, 1983.

³⁷⁵ Manuscrisele slave în Biblioteca Episcopiei Aradului, în „M. B.”, anul XXII (1972), nr. 1-3, pp. 83-94; 101 manuscrise slave în Transilvania sec. XII-XVII, în „B. O. R.”, anul XCVI (1978), nr. 1-2; 3-4.

³⁷⁶ Manuscrise latine din județul Arad (I), în „Ziridava”, XII (1980), pp. 759-786; Un copist arădean necunoscut: Diacul Ioan din Budești, în „Valori bibliofile din patrimoniul cultural național. Cercetare și valorificare”, II, București, 1983.

³⁷⁷ Copiști de manuscrise românești până la 1800, vol. I, București, 1959; Catalogul manuscriselor românești, vol. I-IV, București, 1978-1992.

³⁷⁸ Însemnări de pe tipărițiile vechi, în „M. B.”, anul XXVIII (1978), nr. 1-3, pp. 74-94.

Cele mai importante și bogate contribuții la cunoașterea manuscriselor și tipăriturilor vechi românești din ținuturile vestice ale țării, le datorăm istoricului **Florian Dudaș**. În *Cazania lui Varlaam în vestul Transilvaniei* (Timișoara, 1979), autorul cercetează atent exemplarele existente și despre care a avut informații că au circulat în această parte de țară. Totalizând 72 exemplare din numărul mult mai mare de odinioară, dispărute pentru totdeauna sau ajunse în colecții particulare, prezintă următoarea repartitie în ordine numerică: Bihor 24, Banat 16, Zarand 15, Arad 9 și Sătmăr 8 exemplare, menționând că în restul Transilvaniei sunt cunoscute alte 125 exemplare³⁸⁰. Însemnările manuscrise și catalogarea științifică a exemplarelor din *Cazanie*, tipărite și copii (5 exemplare), oferă un material valoros pus la îndemâna cercetătorilor istorici.

O interesantă contribuție adusă la cunoașterea activității culturale desfășurată încă din secolul al XV-lea în „teritoriul reprezentat de autohtoniile trainice ale Aradului, Zarandului și Bihorului”, o face în *Manuscrisele românești din bisericile Bihorului* (vol. I-II, Oradea, 1985-1986). Prezintă 240 manuscrise în limba română, ce se păstrează în diferite biblioteci, două datând din secolul al XVI-lea, alte 15 din secolul al XVII-lea, 135 din prima jumătate a secolului al XVIII-lea și 49 din cea de-a doua jumătate a aceluiași secol. Repertoriază un număr de 80 copiiști, în marea lor majoritate din părțile menționate, sau veniți din Țara Românească și Moldova, confirmând și sub această formă permanența și intensitatea legăturilor existente între românii de pe ambele versante ale Carpaților. De-a lungul timpului, Fl. Dudaș aduce și alte contribuții interesante la cunoașterea fenomenului cultural din această parte de țară³⁸¹.

³⁷⁹ Contribuții la cunoașterea bibliotecilor ecleziastice arădene în secolele XVIII-XX, în „Aradul cultural”, iunie, 2001, pp. 129-143

³⁸⁰ Pentru circulația cărții în această zonă vezi: *Cazania lui Varlaam în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1983.

³⁸¹ Carte veche românească în Bihor, Oradea, 1977; Contribuții privind cartea românească în epoca Luminilor, Oradea, 1979; Vechile tipărituri românești din Bisericile Bihorului, Oradea, 1979; *Cazania lui Varlaam în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1983; *Manuscrisele românești medievale din Crișana*, Timișoara, 1986; *Vechi cărți românești călătore*, București, 1987; *Memoria vechilor cărți românești*, Oradea, 1990; *Însemnări pe bătrâne cărți de cult*, București, 1992; *Vasile Sturze Moldoveanul, peregrinul transilvan*, Oradea, 1993; *Românii din Oradea în epoca Luminilor*, vol. I, Oradea, 1996; *Catastrofe naturale în Transilvania, în lumina însemnărilor scrise pe cărțile românești vechi, între anii 1500 și 1900*, Oradea, 1999; *Cărturari și artiști din Muntenia și Moldova peregrini în Crișana (sec. XIV-XVIII)*, Timișoara, 2003.

VI.

Istoriografia locașurilor de cult

Nici producțiile istoriografice referitoare la locașurile de cult arădene nu au lipsit de-a lungul timpului. În general, despre ele s-a scris mult, predominând mai ales studiile cu referire la arhitectură și pictură. Din generația istoricilor primei jumătăți a secolului al XX-lea, amintim studiile datorate lui Coriolan Petranu (1893-1945), ce are vocația unui deschizător de drumuri în domeniul cercetării științifice a bisericilor de lemn, nu numai din părțile arădene ci din întreaga Transilvanie³⁸². Problema o pune pentru prima dată în discuție în cadrul programului de lucru al Seminarului și catedrei de istoria artei de la Universitatea din Cluj. A elaborat un plan amănunțit cu privire la necesitatea cercetării științifice a monumentelor de artă de pe întreg teritoriul Transilvaniei. Activitatea de cercetare a bisericilor de lemn a lui C. Petranu pornea și din necesitatea de a atrage atenția asupra bisericilor de lemn pentru că ele nu erau apreciate cu toate că reprezentau un valoros tezaur istoric și artistic, considerând că „cercetarea lor trebuia începută urgent”³⁸³. Lui îi datorăm un prim repertoriu al bisericilor de lemn din județul Arad, operă realizată cu sprijinul Comisiei Monumentelor Istorice, secția pentru Transilvania. În anul 1925, se ivește un bun prilej pentru cercetarea bisericilor arădene. Comisia de supraveghere a Palatului cultural din Arad a hotărât transportarea și amplasarea în Arad a unei biserici de lemn din județ și care să fie un monument tipic de arhitectură și pictură națională veche³⁸⁴. Comisia neputându-se pune de acord asupra celui mai reprezentativ și artistic monument, a fost consultat istoricul de artă Coriolan Petranu³⁸⁵. Pentru a-

³⁸² Studiarea sistematică a bisericilor de lemn din întreaga Transilvanie a fost finalizată în volumul intitulat: **Bisericile de lemn ale românilor ardeleni**, Sibiu, 1934.

³⁸³ Coriolan Petranu, **Necesități, îndrumări, idealuri și realizări în istoriografia artei românești din Transilvania**, București, 1941, p. 4.

³⁸⁴ Vezi scrisorile din 19 decembrie 1925 și din 5 ianuarie 1926 ale lui Lazăr Nichi, pe atunci directorul Palatului cultural din Arad, către „Consiliul comunal” și Consistoriul eparhial din Arad, cf. Elena Rodica Colta, **Coriolan Petranu - corespondență. Scrisori din țară**, în „Studii și comunicări”, Arad, 4-5, 1999, pp. 377-378.

³⁸⁵ Pentru activitatea sa științifică vezi: Nicolae Sabău, Marius Porumb, **Coriolan Petranu (1893-1945) - cercetător al artei transilvane**, în „A. T.”, Cluj-Napoca, V, 1995, pp. 5-11; Eva Cordoș, **Coriolan Petranu - Bibliografie selectivă**, în *Ibidem*, pp. 13-14; George Manea, **Coriolan Petranu și arta populară din Transilvania**, în „R. M.”, anul VII, 1970, nr. 2, pp. 108-110; Idem, **Coriolan Petranu (1893-1945) - cercetător al artei populare din Transilvania**, în „Ziridava”, XI, 1979, pp. 987-995.

și forma o părere obiectivă în această privință, în vara anului 1925 a vizitat toate bisericile de lemn din județul Arad³⁸⁶. Rodul cercetărilor de teren sunt fructificate în *Bisericile de lemn din județul Arad* (Sibiu, 1927), lucrare apreciată de Nicolae Iorga, Constantin Moisil și Iosif Strzygowski³⁸⁷. În anul 1931, la cererea episcopului Roman Ciorogariu al Oradiei³⁸⁸, cercetează și bisericile de lemn din părțile bihorene, pe care le publică în cartea, *Monumentele istorice ale județului Bihor. I. Bisericile de lemn* (Sibiu 1931). Studiile lui C. Petranu, cu caracter de repertoriu, sunt primele din bibliografia istorică românească a problemei, bazate pe o cercetare de teren și observații concrete, prezintă, paralele între bisericile de lemn din părțile arădene și cele bihorene, subliniind, din punct de vedere artistic, asemănările sau particularitățile specifice fiecărui grup de biserici, combătând totodată tezele unor cercetători străini, care consideră arhitectura bisericilor de lemn din Transilvania ca o consecință a influențelor străine³⁸⁹. Lucrările reprezintă și o introducere la atât de necesarul repertoriu al monumentelor artistice din Transilvania. El nu și-a propus o analiză exhaustivă a bisericilor de lemn a secolelor XVIII și XIX, o soluționare definitivă a acestei realități, dimpotrivă a urmărit doar atenționarea asupra existenței lor în timp. Fără cercetările lui Coriolan Petranu nu am fi avut imaginea frumoasei biserici de la Căpruța, a celei de la Groși (com. Vârfurile) sau a celei de la Săliște (fostă Sâc), pe a cărei grindă era însemnat anul 1816. Nu am fi cunoscut nici pe cele de la Poenari, Tălagiu și Tăgădău, ultima demolată în anul 1923 și vândută unui antreprenor din Ineu.

Problematica bisericilor de lemn s-a impus și prin demersurile cercetătorilor, Ioana Cristache-Panait³⁹⁰, Horia Medeleanu³⁹¹, Longhin I.

³⁸⁶ C. Petranu, *Bisericile de lemn din județul Arad*, Sibiu, 1927, p. 1. Cheltuielile de deplasare pentru cercetarea monumentelor ecleziastice a fost suportată de primarul Ioan Robu al Aradului, cf. Idem, *Necesități, îndrumări, idealuri și realizări în istoriografia artei românești din Transilvania*, p. 14.

³⁸⁷ Idem, *Memoriu asupra activității științifice și culturale desfășurate între anii 1925-1926*, f. a.

³⁸⁸ Episcopul Roman Ciorogariu s-a bucurat și de sprijinul lui Alexandru Lapedatu și Ioan Lupaș, cf. Ioan Opreș, *Protejarea mărturiilor cultural-artistice din Transilvania și Banat după Marea Unire*, București, 1988, p. 52, nota 69. Cheltuielile financiare au fost suportate de episcopie și prefectul Maiorescu, cf. C. Petranu, *Necesități, îndrumări, idealuri și realizări în istoria artei românești din Transilvania*, p. 14.

³⁸⁹ vezi: C. Petranu, *Noi cercetări și aprecieri asupra arhitecturii în lemn din Ardeal*, București, 1936.

³⁹⁰ *Bisericile de lemn ale Banatului*, în „M. B.”, anul XXI (1971), nr.10-12, pp. 550-564 (studiu publicat împreună cu Florica Dimitriu); *Prezența zugravului Nicolae de la Lupșa Mare în pictura bisericilor de lemn de pe Valea Mureșului de Jos*, în „M. B.”, anul XXVII (1977), nr.1-3, pp.157-160; *Tipuri sociale și aspecte de critică socială în pictura monumentelor de lemn din centrul și vestul țării*, în „M. I. A.”, I, 1984; *Bisericile de lemn din Eparhia Aradului*, în vol. „Episcopia Aradului. Istorie. Viață culturală. Monumente de artă”, pp. 243-262; *Arhitectura de lemn din Țara Zarandului*, în „S. C. I. A.”, tom. 33, 1992; *Zugravul zărăndean Iosif și epoca sa*, în „S. C. I. A.”, tom. 40, 1993, pp. 69-83; *Bisericile de lemn din centrul și nordul județului Arad*, în „R. M. I.”, anul LXIV, 1995, nr. 1-2, pp. 45-66.

³⁹¹ (în colaborare cu George Manea) *Un remarcabil monument de arhitectură populară de pe Valea Mureșului de Jos*, în „B. M. I.”, anul XLII, 1973, nr. 1, pp. 68-71; *Valori de artă*

Oprișă³⁹², Ioan Godea³⁹³ și Nicolae Săcară³⁹⁴. Ei abordează o metodă structurală ce redă imaginea de ansamblu asupra monumentelor eclesiastice vernaculare, mai puțin cel datorat lui Horia Medeleanu (în colaborare cu George Manea) în care se ocupă doar de biserica de lemn din Troaș. În tratarea sistematică a temei, autorii se opresc îndeaproape la datarea istorică, problemele privitoare la tehnica construcției, elementele de elevație, arhitectura și pictura bisericilor.

Dacă bisericile de lemn sunt destul de bine reprezentate în istoriografie, nu același lucru putem spune despre cele de zid. Cu prilejul restaurării din 1928-1930 a bisericii „*Adormirea Maicii Domnului*” din Lipova, istoricul Ioachim Miloia întreprinde serioase cercetări, publicate în studiul intitulat, *Biserica română din Lipova (Banat)*³⁹⁵. Făcând ample investigații în istoria vieții religioase din zonă, menționează existența în timp și a altor biserici ortodoxe pe teritoriul așezării sau în împrejurimi³⁹⁶. În aceeași perioadă, istoricul de artă I. D. Ștefănescu, atrage atenția asupra bisericii de la Lipova în studiul, *La peintures religieuses en Valachie et en Transylvanie depuis les origines jusqu’ au XIX e siècle* (Paris, 1932, pp.285-286), fiind singura lucrare de sinteză ce o amintește³⁹⁷. Deși era un monument cunoscut, după 1930, biserica nu este analizată în lucrările lui Virgil Vătășianu și Grigorie Ionescu, tocmai din cauza caracterului său hibrid, rezultat al pseudo-restaurării efectuate în anii 1928-1930.

Despre biserica de la Lipova au mai publicat Victor Vlăduceanu (*Mănăstiri bănățene*, Timișoara, 1947)³⁹⁸, Viorel Țigu, Costin Feneșan și Adriana Buzilă (*Biserica ortodoxă română din Lipova*)³⁹⁹, ultimul studiu cu referire specială mai ales asupra arhitecturii și picturii locașului de cult. Asupra arhitecturii acestui monument eclesiastic stăruie și Eugenia Greceanu în studiul intitulat, *Un tip singular al arhitecturii feudale românești, biserica „Adormirea Maicii Domnului” din Lipova, județul Arad*⁴⁰⁰ în care face și analogii cu monumente eclesiastice similare din mediul ortodox sârbesc.

veche românească, Arad, 1986, (se ocupă și de biserica de lemn de la Seliștea de Mureș, pp. 16-20).

³⁹² Biserici de lemn monumente istorice din Arhiepiscopia Timișoarei și Caransebeșului, în „M. B.”, anul XV (1965), nr. 1-3, pp. 184-193.

³⁹³ Biserici de lemn din România (nord-vestul Transilvaniei), București, 1996.

³⁹⁴ Aspecte monumentale ale arhitecturii populare din Banat, în „M. B.”, anul XXXII (1982), nr. 7-9, pp. 468-484.

³⁹⁵ „An. B.”, anul I, 1928, nr. 1, ianuarie-decembrie, pp. 26-42.

³⁹⁶ Despre această biserică a mai publicat și Ion Stoia Udrea, *Biserica greco-ortodoxă română din Lipova*, Timișoara, 1930.

³⁹⁷ I. D. Ștefănescu o amintește și în *Arta veche a Banatului*, Timișoara, 1981, pp. 41-42.

³⁹⁸ A mai publicat: *Vechiu monument istorico-religios: Mănăstirea Bodrog*, Timișoara, 104 p.

³⁹⁹ „Banatica”, I, Reșița, 1971, pp. 353-371

⁴⁰⁰ „Muzeul Național”, III, 1976, București, pp. 279-289

Dacă reprezentările din secolul al XIV-lea a Sfinților Teodosie și Pahomie de la Lipova⁴⁰¹ nu a născut controverse, în schimb, pictura din interiorul bisericii, datată ca fiind din secolul al XVIII-lea, a generat „disputa” dintre Viorel Țigu (*Generalități asupra stratului II de frescă de la biserica ortodoxă română din Lipova*)⁴⁰² și Horia Medeleanu (*Noi precizări în legătură cu Nedelcu Popovici și pictura murală de la Lipova*)⁴⁰³; *Perspectivă nouă asupra picturii din biserica română Lipova, jud. Arad*)⁴⁰⁴, fiecare susținându-și punctul său de vedere asupra echipei de meșteri zugrăvi ce au executat-o.

În anul 1986, istoricul de artă Horia Medeleanu, prin *Valori de artă veche românească* (Arad, 1986, 100 p. + 86 ilustrații alb negru și color) ne pune în față o documentată monografie a mănăstirii „Sf. Simion Stâlpnicul” din Arad-Gai, ctitorie din 1760-1762 a episcopului Sinesie Jivanovici al Aradului (1752-1768), dar și a bogatei colecții de icoane provenite în cea mai mare parte de la bisericile din cuprinsul județului Arad. După descrierea monumentului monahal și a bisericii de lemn, adusă în 1985 de la Seliștea de Mureș, un capitol aparte, intitulat *Schiță asupra artei vechi românești din părțile Aradului*, autorul pune în discuție monumentele care au înfruntat toate vicisitudinile vremii, mănăstirea de la Hodoș-Bodrog⁴⁰⁵ ce datează dinaintea de 1177 cu biserica de tip triconic, „probabil de la sfârșitul secolului al XIV-lea”, biserica veche din Hălmagiu atribuită voievodului Moga (sec. XIV), biserica ortodoxă din Lipova, despre care tradiția „susține că ea a fost ridicată în veacul al XIV-lea, cu sprijinul lui Basarab” al Țării Românești. Trebuie să precizăm că dacă suntem de acord că biserica are începuturi în secolul al XIV-lea, nu susținem cea de-a doua afirmație cum că ar fi fost construită cu ajutor din Țara Românească. Această ipoteză, destul de hazardată, o găsim și la alți istorici bănățeni (Victor Vlăduceanu), fără însă a menționa și sursa informației, bazându-se doar pe tradiția locală. Partea a doua a *Schiței*, este consacrată descrierii amănunțite a unui număr de 70 de icoane aflate în colecția mănăstirii. Numai motive pecuniare au determinat ca ilustrul critic și istoric de artă să-și continue publicarea cercetărilor începute în acest domeniu.

⁴⁰¹ Vezi Vasile Drăguț, *Pictura murală din Transilvania (sec. XIV-XV)*, București, 1970, p. 66.

⁴⁰² „M. B.”, anul XXI, 1971, nr. 7-9, p. 452.

⁴⁰³ „M. B.”, anul XXX, 1980, nr. 4-6, p. 361.

⁴⁰⁴ „R. M. M. M. I. A.”, anul L, 1981, nr. 1, p. 83.

⁴⁰⁵ Despre mănăstirea de la Hodoș-Bodrog vezi: Despre viața monahală din părțile Aradului vezi: Policarp Morușca, *Mănăstirea Bodrog*, Arad, 1927. Vezi și Olivier Velescu, Adrian Corvatescu, *Un monument din vestul țării: mănăstirea Bezdin*, în „B. M. I.”, anul XLI, 1972, nr. 1, pp. 49-58; Micea Păcurariu, *Mănăstirile Bisericii Ortodoxe Române din Transilvania și Banat în secolul al XVIII-lea*, în „B. O. R.”, anul XCIII (1975), nr. 1-2, pp. 208-213; Eugen Arădeanul, Lucian Emandi, Teodor Bodogae, *Mănăstirea Hodoș-Bodrog*, Arad, 1980; Un bun serviciu istoriografiei ecleziastice, în special monasteriologiei, îl constituie *Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș* (Cluj-Napoca, 2000, 286 p. + 3 hărți), avându-i ca autori pe Adrian Andrei Rusu (coordonator), Nicolae Sabău, Ileana Burnichioiu, Ioan Vasile Leb și Maria Mako Lupescu.

Horia Medeleanu și-a extins cercetările și asupra activității pictorilor Nedelcu Popovici și Stefan Tenetchi care împodobesc iconostasele și interioarele multor biserici de mir arădene⁴⁰⁶. În urma cercetărilor de arhivă, în anul 1983, publică studiul intitulat, *Catedrala Aradului în veacul al XVIII-lea*⁴⁰⁷, în care recurge la documente inedite din arhiva parohiei Arad-Centru și Arhivele Naționale, Direcția Județeană Arad.

În 1973-1975, un colectiv de arheologi condus de regretatul Radu Popa⁴⁰⁸, din care au făcut parte Dan Căpățână și Victor Eskenazy⁴⁰⁹, a întreprins cercetări arheologice la vechea biserică și în alte câteva locuri unde tradiția locală menționa existența în vechime a unor biserici, lămurind începuturile cunoscutului monument ecleziastic medieval. Rezultatele au fost publicate de Dan Căpățână în *Cercetări arheologice la Hălmagiu și Vârfurile (Jud. Arad)*⁴¹⁰. Despre pictura bisericii hălmăgene au publicat Irina Mardare⁴¹¹ și Ecaterina Cincheza-Buculei⁴¹², singurele studii care și-au propus prezentarea amănunțită a ansamblului mural⁴¹³. Ele se dovedesc a fi cele mai bune cunoașcătoare ale monumentului. Bisericile Hălmagiului au făcut obiectul studiilor și unor nespecialiști, Gheorghe Târcuș⁴¹⁴, Florian Dudaș⁴¹⁵ și Vasile Buta⁴¹⁶.

Cu toate că la biserica medievală de la Dezna, încă în anul 1977 au fost efectuate cercetări arheologice, rezultatele lor au fost publicate doar parțial de Eugenia Greceanu și Luminița Munteanu-Trucă în studiul *O construcție*

⁴⁰⁶ Artă și conștiință românească în Banat în veacul al XVIII-lea, în „An. B. E. A.”, 1984, pp. 299-303; Documente referitoare la pictorul bănățean Ștefan Tenetchi, în „S. C. I. A. Seria artă plastică”, tom 30, 1983, pp. 72-81; Pictorul Ștefan Tenetchi. Viața și opera, în „Ziridava”, XV-XVI, 1987, pp. 357-378; Testamentul pictorului Ștefan Tenetchi (? - 1798), în „Studii și comunicări”, Arad, VI, 1997, pp. 207-213. De același: Aradul în secolul al XVIII-lea pe baza conscripției străzilor din anul 1783, în „Ziridava”, XIV, 1982, pp. 157-178; Un monument readus la viață. Biserica de lemn din Groșeni, în „Aradul cultural”, iunie 2001, pp. 67-75.

⁴⁰⁷ „M. B.”, anul XXXIII, 1983, nr. 7-8, pp. 447-459. Pentru catedrala arădeană în secolul al XIX-lea, bogate informații cuprinde și studiul lui Gheorghe Lițiu, *Începuturile Catedralei din Arad*, în „M. B.”, anul XVII (1968), nr. 1-3, pp. 84-94).

⁴⁰⁸ A mai publicat: *Vechile biserici de zid din Eparhia Aradului și pictura lor*, în vol. „Episcopia Aradului Istorie. Viață culturală. Monumente de artă”, pp. 223-242.

⁴⁰⁹ Vezi: Victor Eskenasy, *Hălmagiu, un sat medieval din Țara Crișului Alb (secolele XIV-XV)*, în „Ziridava”, V, 1975. Pentru Hălmagiu a se vedea și Elena Rodica Colta, *Orașul Hălmagiu la mijlocul veacului al XVIII-lea. date oferite de conscripția fiscală din anul 1785*, în „Ziridava”, XVIII, 1993.

⁴¹⁰ „R. M. M. I. A.”, anul XLV, 2, 1976, pp. 76-80

⁴¹¹ L'ensemble de peintures murales de Hălmagiu (XIV-XV e siècles). Recherches préliminaires en vue de la restauration, în vol. „Colloque sur la conservation et la restauration des peintures murales. Suceava. Roumanie. juillet 1977”, București, 1980, pp. 107-112.

⁴¹² L'ensemble de peintures murales de Hălmagiu (XV siècles) Iconographie et fondateurs, în „R. E. S. E. E.”, tom. XXII, 1984, nr. 1 (Extras).

⁴¹³ Vezi și Monica Breazu, *Studii epigrafice*, în vol. „Pagini de veche artă românească, V/1. Repertoriul picturilor murale medievale din România (sec. XIV-1450)”, București, 1985, pp. 63-70.

⁴¹⁴ Biserica voievodală din Hălmagiu, în „M. B.”, anul XXX (1980), nr. 7-9, pp. 7-9.

⁴¹⁵ Vechile biserici de piatră de la Hălmagiu și ctitorii lor, în „M. B.”, anul XXXVII (1987), nr. 2, pp. 40-50.

⁴¹⁶ Bisericile din Hălmagiu, în „A.B.”, an. VI (XLV), Serie nouă, nr. 10-12, 1995, pp. 93-102.

*medievală din familia ctitoriilor cneziale românești (Dezna, jud. Arad)*⁴¹⁷. În acest fel suntem lipsiți de o informare mai clară asupra ceea ce a însemnat, originile și evoluția vechiul monument bisericesc de la Dezna.

Alte studii și articole parțiale vin să întregească istoriografia locașurilor de cult arădene. În anul 1928, Florian Roxin publică articolul, *Biserica ortodoxă română din Buteni* („Bis. și Șc.”, anul LII, nr. 28 din 1928, pp. 5-6), mărturie despre istoricul zidirii noii biserici din sediul acestui protopopiat. Date istorice despre biserica zidită între 1801-1809 în parohia Cuvin, găsim în studiul intitulat, *Biserica din Cuvin* („M. B.” anul XXI, 1971, nr. 4-6, pp. 306-310) al preotului Traian Magoș.

Pentru cunoașterea trecutului schitului de la Feredeu, amintim studiul P. S. Episcop dr. Timotei Sevcicu, *Un aspect al vieții bisericești în părțile Aradului: istoria schitului Sfântul Gheorghe de la Feredeu*, publicat în „Biserica și Școala” (anul II, serie nouă, nr. 5 din 1993, p. 1, 4) și lucrarea, *Monografia mănăstirii Feredeu* (Timișoara, 2002, 179 p), datorată lui Vasile Cucu (Fratele Ciprian), licențiat al Facultății de Teologie Ortodoxă din cadrul Universității „Aurel Vlaicu” din Arad. Folosind o bogată bibliografie edită și inedită, reușește să ofere cercetătorului o imagine asupra începuturilor, evoluției, stingerii și reluării de mai târziu a vieții monahale în așezământul ecleziastic dintre Șiria și Covăsânț.

Biserici arădene sunt menționate și în unele lucrări de sinteză, în special celor dedicate artei bisericești și datorate istoricilor de artă Virgil Vătășianu⁴¹⁸, Vasile Drăguț⁴¹⁹ și Marius Porumb⁴²⁰, studii asupra cărora nu vom mai stăruir.

Dacă majoritatea studiilor amintite se ocupă mai ales de arhitectura și pictura bisericilor arădene, cele în care aflăm mai multe informații istorice sunt puține. Istoricul Silviu Dragomir publică în 1908-1909 conscripția episcopului Sinesie Jivanovici din 1755⁴²¹, în care sunt cuprinse date despre starea bisericilor, materialul de construcție, hramul, dacă este sfințită sau nu de episcop, numele preoților și domnul de pământ. Documentul ne ajută la datarea unor biserici, la clarificarea unor aspecte importante legate de aceste edificii

⁴¹⁷ „Ziridava”, XII, 1980, pp. 181-188.

⁴¹⁸ *Istoria artei feudale în țările române*, vol. I, București, 1956.

⁴¹⁹ *Dicționar enciclopedic de artă medievală românească*, București, 1976; *Pictura românească în imagini*, București, 1976; *Arta românească. Preistorie. Antichitate. Ev mediu. Renaștere. Baroc*, București, 1982; *Arta creștină în România, secolul al XV-lea*, vol. IV, București, 1985.

⁴²⁰ *Pictura românească din Transilvania (sec. XIV-XVII)*, Cluj-Napoca, 1981; *Dicționar de pictură veche românească din Transilvania (sec. XIII-XVIII)*, București, 1998; *Un veac de pictură românească din Transilvania. Secolul XVIII*, București, 2003.

⁴²¹ *Statistici sârbești din dieceza Caransebeșului și a Aradului în veacul XVIII*, în „F. D.”, anul XXIII, nr. 51-52 din 1908; nr. 5, 6, 9, 10 din 1909; Conscripția a fost publicată pentru prima dată în limba sârbă în *Srpska Mitropolija Karlovacica*, Carloveț, 1902 (partea a II-a), pp. 72-94, citată după Gh. Ciuhandu, *Schite din trecutul românilor arădani din veacul XVIII*, Arad, 1934, p. 55, nota 1. Se pare că Ciuhandu nu cunoștea întreprinderea lui Silviu Dragomir din „Foaia Diecezană” de la Caransebeș. Despre conscripția lui Sinesie Jivanovici vezi și P. Vesa, *Un document de la mijlocul secolului al XVIII-lea despre viața ecleziastică din părțile arădene. Conscripția episcopului Sinesie Jivanovici*, în „Aradul cultural”, decembrie 1999, pp. 97-100.

religioase, cum ar fi materialul de construcție, starea lor de conservare, hramul și dacă sunt sau nu sfințite. Conscriptia lui Sinesie și alte date despre bisericile arădene, cuprinde și monumentală monografie, *Istoria Eparhiei Aradului* (vol. I-II, Arad, 1958), datorată istoricului și preotului Ștefan Lupșa, de care am mai amintit pe parcursul demersului nostru, din păcate, lucrare rămasă încă nepublicată⁴²².

Gheorghe Lanevschi, în *Repertoriul monumentelor religioase de pe cursul inferior al Mureșului* („Ziridava”, XI, 1979, pp. 999-1015), introduce în circuitul valorilor istorice și artistice, pe lângă monumentele ecleziastice catolice și pe cele ortodoxe de la Șoimoș (*Bunavestire*), Lipova (*Adormirea Maicii Domnului*) și Arad (*Sf. Petru și Pavel* și *Sf. Ioan Botezătorul*), prezentând date istorice și artistice despre fiecare biserică amintită și o scurtă bibliografie la fiecare locaș de cult.

În anul 2000, cercetătorii Adrian Andrei Rusu și George Pascu Hurezan, publică *Biserici medievale din județul Arad* (Arad, 2000, 218 p. + 32 ilustrații color), în care tratează problematica locașurilor de cult arădene din evul mediu și până la începutul epocii moderne, încercând și o repertoriere atât a bisericilor de mir cât și a celor mănăstirești din această perioadă.

Istoriografia bisericilor arădene se completează prin cercetările personale pe care le-am publicat în mai multe studii apărute în revistele „Mitropolia Banatului”⁴²³ și „Altarul Banatului”⁴²⁴ din Timișoara și în cărțile: *Biserici de lemn de odinioară din județul Arad* (Arad, 1997) și *Bisericile de mir arădene între tradiție și modernitate* (Arad, 2000)⁴²⁵. Primul demers, este o încercare de „inventariere” a bisericilor de lemn existente odinioară pe teritoriul de astăzi al județului Arad, dispărute între timp, iar cel de-al doilea, este o tratare a problematicei bisericilor de mir arădene, cuprinzând acțiunile premergătoare edificării unei biserici, despre ctitori, hramul bisericilor, numărul lor în secolele XVIII-XX, motivele dispariției bisericilor și un „registru” al bisericilor dispărute și existente, edificate din lemn, piatră sau cărămidă în ținuturile arădene⁴²⁶.

⁴²² O copie dactilografiată a lucrării se păstrează în Biblioteca Episcopiei ortodoxe române Arad.

⁴²³ *Biserici de lemn de odinioară din protopopiatul Lipova*, în „M. B.”, anul XXXVII (1987), nr. 1, pp. 36-45; *Biserici de lemn de odinioară din protopopiatul Arad*, în „M. B.”, anul XXXIX (1989), nr. 3, pp. 84-90.

⁴²⁴ *Biserici de lemn de odinioară din ținutul Inelui*, în „A. B.”, serie nouă, anul VII (XLV), nr. 1-3, 1996, pp. 95-112; *Biserici de lemn de odinioară din protopopiatul Sebiș*, în „A. B.”, serie nouă, anul VII (XLV), nr. 7-9, 1996, pp. 103-114.

⁴²⁵ Despre bisericile ortodoxe din orașul Arad, vezi studiul nostru, *Viata religioasă. Biserica Ortodoxă Română*, în vol. „Arad, monografia orașului”, Arad, 1999, pp. 229-240.

⁴²⁶ Vezi recenzia Elenei Dana Prioteasa la Pavel Vesa, *Bisericile de mir arădene între tradiție și modernitate*, Editura Mirador, Arad, 2000, 220 p., apărută în „Ars Transsilvaniae”, VIII-IX, Cluj-Napoca, 1998-1999, pp. 373-374.

VII.

Cronici și monografii locale

În decursul timpului, au existat preoți și învățători care au lăsat însemnări asupra vieții lor sau cronica unor evenimente la care au fost martori. Amintim contribuțiile datorate preoților, Petru Moldovan (1814-1868) de la Hălmagiu⁴²⁷, Partenie Gruescu (1813-1872) de la Căpâlnaș⁴²⁸, Constantin Popovici de la Comlăuș, George Lupșa (1845-1920) de la Dieci și învățătorului Iosif Țiucra (1819-1877) de la Bârsa. Încercările erau mai vechi. Episcopul Sinesie Jivanovici al Aradului (1751-1768), prin circulară din 15 noiembrie 1751, în care fixa atribuțiile preoților, impunea obligativitatea parohilor de a introduce și o „cronică” a parohiei în care să fie menționate toate evenimentele mai importante pentru a fi cunoscute de urmași⁴²⁹. Din păcate, în afară de însemnările de pe filele cărților bisericești, nu avem informații despre vreo „cronică parohială” din acea perioadă.

Interesul pentru cunoașterea trecutului parohiei sau a satului în care au activat au fost mereu în atenția unor clerici de mir sau învățători. Cele mai multe producții privind istoria vieții rurale arădene, fiind dată, cum era și firesc, de această elită intelectuală a satelor⁴³⁰. O primă cronică pe care o cunoaștem este cea datorată învățătorului Iosif Țiucra din Bârsa, manuscris intitulat *Merturia timpului. Întemplerile din lumea largă în catu am pututu vedea și audi, precum și despre ai miei cei mai dinainte și cei de față până la finea anului 1874, culese și prescurtate în Bersa. Prin Învețiatorulu Iosifu Țiucra*⁴³¹.

⁴²⁷ În anul 1848, publicat de Nicolae Boeșan, Valeriu Leu, în vol. *Revoluția de la 1848 din Transilvania în memorialistică*, Cluj-Napoca, 2000, pp. 95-115.

⁴²⁸ Descrierea etnografică și topografică a comunității și circumstările ei din Sintești, o monografie a comunei natale, scrisă în 1859. Manuscrisul este publicat de Ion B. Mureșanu în *Monografia unui sat bănățean din anul 1859*, în „R. I. S. B-C.”, anul XIII, 1944, nr. 1-2, pp. 115-126 și nr. 3-4, pp. 293-308. Vezi și Carmen Albert, *Cercetarea monografică în Banat (1859-1948)*, 2002, pp. 18-19.

⁴²⁹ Șt. Lupșa, *Istoria Eparhiei Aradului*, vol. I, f. 421. Din păcate nu am putut verifica sursa istoricului Ștefan Lupșa.

⁴³⁰ Pentru întocmirea unei monografii parohiale cele mai bune indicații ni le furnizează studiul părintelui prof. dr. Mircea Păcurariu, *Monografiile parohiale. Scurte îndrumări pentru preoți*, publicat în „M. A.”, an. XX (1975), nr. 6-8, pp. 416-438. Vezi și Idem, *Monografiile parohiale*, în „T. R.”, anul 152, nr. 1-4 din 1-15 ianuarie 2004, p. 3.

⁴³¹ Lucrarea manuscrisă se află în posesia dr. Pavel Covaciu din Arad. O copie xerografiată se află și în posesia noastră.

Lucrarea este o adevărată cronică a satului, pentru că, după un capitol consacrat familiei Țiucreștilor, începând cu popa Pătruț, atestat în 1718, autorul consemnează cu migală și talent principalele evenimente din viața satului Bârsa, începând cu anul 1846 și sfârșind în 8 martie 1874, „era la 10 ore” când, socotindu-și împlinită menirea, își încheie lucrarea, neuitând să adauge, după obiceiul vremii: „Să fie afurisitu de Dumniedieu cine va strica această carte”.

Din 1885, datează *Cronica despre episcopii Aradului și parochia sa Comlăuș*, scrisă de preotul Constantin Popovici. Manuscrisul are 5 pagini în folio, scris în limba română cu caractere latine. Nu cunoaștem unde se păstrează, el este semnalat, în 1968, de istoricul Gheorghe Lițiu⁴³².

Cu timpul, se conștientizează ideea că fără istoria locală, fără monografiile parohiale, nu se va putea ajunge la o sinteză istorică temeinică a eparhiei. Ideea unor astfel de monografii nu era nouă. Încă în anul 1864, Ioan Moldovan, fost notar comunal, în cadrul Adunării generale a *Asociației naționale arădene pentru cultura poporului român*, a înaintat un plan pentru elaborarea unor monografii comunale românești. Pentru că planul nu s-a realizat, redacția ziarului „Tribuna poporului” a reluat ideea în 1897, când, odată cu îndemnul pentru elaborarea unor astfel de lucrări prezintă și un plan ce avea să cuprindă două părți. Partea I avea să includă: 1. Originea și fizionomia română a poporului din comuna respectivă; 2. Limba și graiul vorbit; 3. Doinele și cântecele bătrânești din sat; 4. Dansurile poporului; 5. Costumele și îmbrăcămintea; 6. Datini și obiceiuri la nuntă, botez, înmormântări și șezători; 7. Alimentația oamenilor; 8. Religia; 9. Creșterea și educația copiilor; partea a II avea să cuprindă: 1. Originea comunei - documente, tradiții; 2. Întinderea comunei; 3. Străzile comunei și denumirea lor; 4. Biserica și școala; 5. Alte așezăminte culturale; 6. Industriași, meseriași și negustori; 7. Arhitectura comunei și 8. Economia⁴³³. Nu cunoaștem să se fi întreprins ceva în această direcție.

Între cele două inițiative surprindem dispoziția episcopului Ioan Mețianu din 1890, adresată tuturor oficiilor parohiale prin care se ordona o „anchetă” ce avea la bază un chestionar cu 70 de întrebări, fiecare cu mai multe subpuncte, grupate în cinci capitole, și anume: starea religios-morală, viața casnică-familială, starea culturală, viața socială, starea și dezvoltarea economică⁴³⁴.

Ideea unor astfel de monografii a fost reluată de arhimandritul Vasile Mangra, în calitate sa de membru al direcțiunii *Asociației naționale arădene*. Cu prilejul Adunării generale din anul 1899, a propus concentrarea forțelor intelectualilor, de a colecționa materiale pentru „publicarea unor lucrări în care

⁴³² Începuturile Catedralei din Arad, în „M. B.”, anul XVIII (1968), nr. 1-3, nota 2 p. 84

⁴³³ Magazin de bogății naționale, în „Tribuna poporului”, anul I, nr. 45 din 8/20 martie 1897, pp. 213-214.

⁴³⁴ Adnecsu la cerculariulu consistorialu dto 1-13 octomvrie 1890, Nru 2086, în „Bis. și Șc.”, anul XIII, nr. 42 din 1890, pp. 332-335.

să se cuprindă istoricul fiecărei comune din comitatul nostru și din cele învecinate locuite de români”⁴³⁵. După numai un an, într-un articol publicat în revista „Biserica și Școala”, a insistat asupra necesității și oportunității promovării unor astfel de lucrări cu caracter monografic despre sate, sugerând celor doritori să lucreze pe acest teren un plan de investigare și de grupare a materialului factual, mai riguros și mai apropiat de cerințele unei monografii sociologice de tip gustian, decât cel după care fuseseră întocmite unele monografii din alte ținuturi. Acest plan „acoperea” cu material factual trei cadre („istoria comunei”, „geografia comunei”, „poporațiunea comunei”) și două manifestări, economice („starea sau condițiunile sociale ale poporului”) și spirituale („starea culturală a poporului”, „datini și obiceiuri naționale și religioase”, „literatura populară”)⁴³⁶.

Probabil că sub impulsul celor propuse de V. Mangra, învățătorul Petru Vancu din Măderat a publicat și el un îndemn pentru redactarea unor monografii ale comunelor. În voziunea sa fiecare monografie trebuia să cuprindă „toate întâmplările și lucrurile însemnate [...] tradițiile ce sunt despre felurite locuri din hotar, cari tradiții de multe ori asemănate cu datele istorice ne spun curatul adevăr. Nu este comună în care să nu fie atare loc, despre care bătrânii satului să nu știe povești că acolo a fost atare mănăstire, ori cetate, că într-alt loc sunt gropi cu oase multe de pe vremea uriașilor, etc.”⁴³⁷.

Numai cercetări sistematice pe întreaga arie de jurisdicție a diecezei arădene puteau conduce la acoperirea golurilor existente în informația istorică și spori astfel șansele unor construcții istoriografice de ansamblu. Considerând arhivele parohiale ca fiind „un izvor bogat pentru istoria bisericească în genere și pentru istoria eparhiei noastre în special”, preotul Moise Popovici (1865-1948)⁴³⁸ din Seghiște (Bihor), în ședința din 1904 a Sinodului eparhial propune ca toți preoții, pe baza documentelor din arhivă, a manuscriselor, cărților vechi și însemnărilor de pe ele, să scrie monografia parohiei în care își desfășurau activitatea sacerdotală. Lucrările urmau a fi adunate la Consistoriul eparhial unde o comisie să le aprecieze iar cele mai bune să fie tipărite și distribuite parohiilor din cuprinsul eparhiei. Datele oferite de aceste monografii puteau oferi informații prețioase pentru o viitoare sinteză istorică. Sinodul eparhial

⁴³⁵ Cf. Ioan Bolovan, *Asociația națională arădeană pentru cultura poporului român 1863-1918. Contribuții monografice*, Cluj-Napoca, 1994, p. 111.

⁴³⁶ V. Mangra, *Satele noastre. Invitație la monografiere*, în „Bis. și Șc.”, anul XXIII, nr. 1 din 1 ianuarie 1900, p. 5.

⁴³⁷ Petru Vancu, *Monografiile comunelor*, în „Tribuna poporului”, anul IV, nr. 9 din 15/27 ianuarie 1900, p. 3.

⁴³⁸ Despre viața și activitatea sa vezi: M. Păcurariu, *Dicționarul teologilor români*, pp. 393-394.

considerând potrivită propunerea lui Moise Popovici și transpune problema spre studiu Consistoarelor eparhiale de la Arad și Oradea⁴³⁹.

Sinodul eparhial din 1905 consideră că „a desvălui trecutul, a aduna material istoric: documente, inscripțiuni vechi, pentru a construi istoria bisericeii din dieceza Aradului, este una dintre cele mai esențiale probleme ce ni se impun”. La 15/28 mai 1906 episcopul Ioan Ignăție Papp trimite o circulară tuturor oficiilor „protoprezviterale și parohiale” prin care se cerea fiecărui paroh „a compune cronica bisericeii”, sub titlul, *Cronica bisericeii parohiale din comuna...* în care să prezinte date despre biserică (hram, material de construcție, o descriere a picturii, anul edificării și sfințirii bisericii și prin cine) dacă a existat și un alt locaș de cult (anul construcției, materialul, hramul), ce cărți existau în strană și însemnările manuscrise, antimise, protocoale de circulare, matricole bisericești (botezați, cununați, decedați), șirul preoților și al învățătorilor cu anii de funcționare, date despre școală, numărul caselor, ale familiilor și enoariașilor, despre averea bisericească și fundațiuni. Manuscrisele trebuiau adunate la protopopiate până la 1/14 septembrie, iar la Consistoriul eparhial trebuiau să ajungă până la 1/14 noiembrie 1907⁴⁴⁰. Aceste cronici în manuscris sunt forme a căror istorie nu se lasă prea lesne urmărită, deși tributare diletantismului, cercetarea și publicarea lor cu un studiu comparativ ar fi obiectul unei interesante lucrări⁴⁴¹.

În articolul *Cronice din parohii*, publicat în „Biserica și Școala” din anul 1906⁴⁴², Petru Popa, pe atunci proaspăt absolvent al Institutului Teologic din Arad⁴⁴³, pleda ca fiecare preot „să fie îndatorat” a ține o „cronică” în care să

⁴³⁹ Protocol despre ședințele Sinodului eparhial din dieceza română greco-orientală a Aradului ținute în sesiunea ordinară a anului 1904, Arad, 1904, p. 14-15, 34.

⁴⁴⁰ A. N. D. J. Arad, Fond oficiul parohial ortodox român Arad-Centru, dosar 33 (1906-1908), Circulara nr. 2463 din 1905, f.4-4 v.

⁴⁴¹ În Arhiva Episcopiei se păstrează mai multe manuscrise cu *Cronica bisericeii parohiale...* din unele parohii arădene. Toate sunt expresia îndrumărilor primite prin circulara amintită, însă nu toate se ridică la un anumit nivel, ele sunt inegale ca valoare. Dintre ele se remarcă: *Cronica bisericeii parohiale Dieci*, scrisă de preotul George Lupșa (1845-1920), care în cele 50 de file ale manuscrisului prezintă o frescă a parohiei și enoriașilor în secolele XVIII și XIX; mai amintim cele datorate lui Dronca Valeriu, *Cronica bisericeii parohiale din comuna Berindia*, *protopresbiteratul Buteni*; Micluția Terențiu, *Cronica bisericeii parohiale din comuna Cuiedi*; Augustin Mihulin, *Cronica bisericeii parohiale ortodoxe române din comuna Sebiș*; Alesandru Nica, *Cronica bisericeii parohiale gr. ort. din Almaș*; Oprea Lazăr, *Cronica bisericeii parohiale din comuna Chisindia*; Ioan Popovici, *Cronica bisericeii parohiale din comuna Bârsa*; Stefan Stan, *Cronica bisericeii parohiale din comuna Văsoaia*; Ioan Biro, *Cronica bisericeii parohiale din comuna Iarcoș*. Publicarea lor, ne-ar da o imagine a lumii rurale arădene de la începutul secolului al XX-lea așa cum se constituie ea în lumina acestor documente memorialistice. Exemplul unui asemenea demers este cel al istoricului bănățean Valeriu Leu, *Modernizare și imobilism. Sate și oameni din Banat la începutul veacului XX în documente memorialistice*, Reșița, 1998, 124 p.

⁴⁴² „Bis. și Șc.”, anul XXX, nr. 12 din 19 martie/1 aprilie 1906, p. 5; nr. 13 din 26 martie/8 aprilie 1906, p. 5-6.

⁴⁴³ A absolvit studiile teologice în anul școlar 1904-1905, cf. T. Botiș, *op. cit.*, p. 719. A funcționat ca preot în parohia Oșorhei (Bihor) și a publicat volumul *Cuvântări* (Oșorhei, 111 p.). A fost un permanent colaborator la revistele „Biserica și Școala” (Arad) și „Legea Românească” (Oradea).

menționeze orice eveniment din cele mai de seamă și mai variate din viața socială, economică, pastorală, culturală, națională și bisericească din parohia sa. În perspectiva lui Petru Popa, informațiile cuprinse în aceste „cronici” puteau furniza un prețios material care să reflecte „viața noastră bisericească din dieceză”.

Probabil sub impulsul circulației episcopului Ioan Papp, din inițiativa lui Sever Secula, în revista „Biserica și Școala” (anul XXI, nr. 23 din 3/16 iunie 1907, pp. 5-6) a fost publicat apelul pentru *Monografiile comunelor. Concurs cu premii*, o inițiativă a Comitetului central al „Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiu”. Se propunea un premiu celor care „s-au hotărât să facă descrierea amănunțită (monografia) comunelor din comitatul Sibiu”, inițiativă prezentată preoților și învățătorilor arădeni. Ca modele pentru viitoare monografii comunale fiind recomandate lucrările lui R. Simu despre Orlat, a lui I. Muntean despre Gura Râului și cea a lui Petru Vancu despre Măderat.

În contextul împlinirii în 1912 a unui secol de la înființarea Preparandiei arădene, Roman Ciorogariu vedea ca pe lângă „scrierea monografiei Institutului pedagogic teologic din Arad, precum și a apostolului românismului Moise Nicoară” și extinderea cercetărilor asupra școlilor confesionale” și „să se impună și o scurtă istorie a comunelor”⁴⁴⁴.

În anul 1911, preotul Moise Popovici din Seghiște a reluat problema monografiilor parohiale, în viziunea sa, atât de necesare pentru scrierea sintezei istorice a episcopiei. El dă exemplul celorlalte „biserici surori” care aveau deja asemenea lucrări istoriografice, pe când „noi întârziem încă a scoate la lumină istoria diecezei noastre”⁴⁴⁵.

Istoria locală preocupă nu numai pe preoți ci și pe învățători, ca o expresie a atașamentului față de locul de origine, dar și pentru că, în definitiv, fără ea nu se putea ajunge la o sinteză temeinică. În părțile Aradului, învățătorul Petru Vancu (1865-1925)⁴⁴⁶ din Măderat, încă în anul 1903, considera cercetarea istorică drept un „atestat al trecutului” insistând asupra faptului că trebuie „să avem barem în lumină palidă o icoană din viața noastră”. Era conștient că monografiile „nu se fac șezând la masă ci culegând tradiții [...] după aceea

⁴⁴⁴ (Roman R. Ciorogariu), *Istoria școalelor noastre*, în „Bis. și Șc.”, anul XXXII, nr. 21 din 25 mai/7 iunie 1908, p. 1.

⁴⁴⁵ **Material pentru istoria diecezei noastre**, în „Bis. și Șc.”, anul XXXV, nr. 36 din 4/17 septembrie 1911, p.4-5. În partea a doua a acestui studiu a publicat o monografie a parohiei Câmpanii de Jos cu filialele Câmpanii de Sus și Sighiștel. A mai publicat: **Date pentru istoria bisericească** („Bis. și Șc.”, anul XXX, nr. 21 din 21 mai/3 iunie 1906, p.2-3) în care face referiri la biserica de lemn din Mierag, la însemnări de pe filele cărților de cult; **Un antimis din 1692** („Bis. și Șc.”, anul XXX, nr. 25 din 18 iunie/1 iulie 1906, p. 2-3)

⁴⁴⁶ Petru Vancu (1865-1925), s-a născut la 21 iunie 1865, a absolvit Preparandia din Arad (1884) și a funcționat învățător în Măderat (1884-1925). A fost un permanent colaborator al ziarelor arădene. Cel mai mult a colaborat la „Tribuna poporului”. A murit în anul 1925 la Măderat.

răscolind praful din arhivele comitatelor și ale feudalilor, unde a bună seamă se vor afla documente privitoare la ființa și trecutul vieții noastre naționale”⁴⁴⁷.

Ca răspuns la apelul lui Ioan Darius și Iuliu Vuia de a alcătui – primul, *Albumul învățătorilor*, celălalt, *Istoria școalelor*, încă în 1895 înregistrează prima încercare de a prezenta *Istoria Școalei din Măderat*⁴⁴⁸. Studiul este publicat și în „Arhiva Societății științifice și literare din Iași” (anul X, 1899) sub titlul, *Istoria Școlii gr. or. din Măderat (Cott. Arad-Ungaria)*⁴⁴⁹. Un alt studiu, păstrat în manuscris, valoros ca informație și documentare istorică este, *Țara Crișurilor*, în care tratează istoria școlii române din Ungaria până la înființarea Preparandiei din Arad (1812). Intenția lui Petru Vancu era să publice un studiu de mari dimensiuni asupra Istoriei școlii române din Ungaria⁴⁵⁰.

Între 1891-1895 elaborează studiul intitulat *Românii din Ungaria și ținutul lor*⁴⁵¹, „însoțită de hărțile comitatelor ungurene dintre Carpați, Tisa și Dunăre”. Studiul, deși are un caracter geografic, etnografic și statistic, vrea să argumenteze că „nu numai în Arad locuiesc români, ci și în Ungaria și încă tot așa de mult ca în Ardealul de astăzi”. Demersul lui P. Vancu este bogat în date și interesat prin statistica locuitorilor comitatelor și a fiecărei comune în parte.

Din 1900 începe a lucra la *Monografia comunei Măderat*, tipărită abia în anul 1905 în „Tiparul Tipografiei diecesane gr.-orientale române” din Arad. În ce privește metoda de investigație, autorul precizează: „Informațiunile, după cum se va vedea în text, le-am luat parte din scrisorile vechi, parte de la bătrânii comunei și parte mai mare din cercetările mele proprii, făcute aproape 19 ani de funcționare în această comună”. Monografia era considerată de Nicolae Iorga, „deplină, metodică și limpede”, iar pentru viitoarele monografii, „poate fi privită ca model”⁴⁵². Unii istorici o considerau cu mult superioară altor monografii sătești apărute până atunci⁴⁵³.

Importanța studiilor de istorie locală pentru o sinteză istorică a eparhiei arădene a fost înțeleasă și de unele instituții culturale și școlare, intrând în sfera de preocupare deosebită a cercurilor românești din această perioadă. În acest scop, „Reuniunea învățătorilor români” lansează un apel către învățători, iar

⁴⁴⁷ **Din viața noastră**, în „Tribuna poporului”, anul VII, nr. 25 din 21 iunie 1903.

⁴⁴⁸ „Tribuna”, anul XII, Sibiu, 23 august 1895.

⁴⁴⁹ În 1908-1909 publică acest material fragmentar și în „Reuniunea învățătorilor români” (Arad) al cărei redactor era în acea perioadă.

⁴⁵⁰ Manuscrisul se păstrează la urmașii lui Petru Vancu, cf. Melente Nica, **Petru Vancu (1865-1925)**, în „Anuarul Liceului Pedagogic Arad pe anul școlar 1972-1973”, Arad, 1973, p. 232.

⁴⁵¹ „Buletinul Societății geografice române”, București, 1896.

⁴⁵² Cf. Nicolae Iorga, **O luptă literară**, (Ediție de Valeriu Râpeanu și Sanda Râpeanu, Studiu introductiv, note și comentarii de Valeriu Râpeanu) vol. II, București, 1979, p. 303.

⁴⁵³ Ne referim la **Monografia comunei Orlat** (învățător Romul Simu); **Monografia economică-culturală a comunei Gura Râului** (preot Ioachim Munteanu) și **Monografia comunei Rehău** (preot Nicolae Cărpinișan), apărute la Sibiu în 1897. Pentru amănunte vezi Andrei Negru, **Din istoria cercetării sociale românești**. Institutul Social Banat-Crișana, Cluj-Napoca, 1999, pp. 18-24.

„Asociația Națională” din Arad deschide un concurs, lucrarea lui Petru Vancu fiind foarte apreciată. Intenția era să stimuleze intelectualitatea satelor în direcția unor astfel de cercetări, pentru că „n-ar trebui să rămână o singură comună românească fără astfel de monografie”⁴⁵⁴.

În anul 1928, cel care a dat câteva studii de pătrunzătoare analiză a artei medievale și moderne bănățene, Ioachim Miloia (1897-1940), pe atunci director al Muzeului Bănățean din Timișoara, lansa un „Apel” către preoți, profesori, învățători „precum și tuturor intelectualilor cari știu aprecia însemnătatea istoriei trecutului românesc” din ținuturile de la sudul Mureșului pentru a cerceta arhivele parohiilor, primăriilor, școlilor și să răspundă la *Chestionarul istorico-arheologic* trimis spre orientare⁴⁵⁵. În anul 1935, preotul și istoricul Niculae M. Popescu, arăta, pe bună dreptate, că „nu se va putea scrie niciodată pe deplin o istorie a poporului românesc până nu se va cunoaște istoria satelor”⁴⁵⁶.

În părțile arădene, probabil și sub influența demersurilor întreprinsă în direcția cercetărilor istoriei satelor, s-au înregistrat și unele încercări de monografii locale, cum sunt cele datorate lui Cornel Leucuția (*Din trecutul comunei Șimand*)⁴⁵⁷, Iancu Ștefănuț (*Monografia comunei Mândruloc*)⁴⁵⁸ și Moise Colarov (*Monografia circumscripției Pârneava a cercului Arad. Viața și obiceiurile românilor din Circumscripția III*, Arad, 1928). Din această perioadă datează mai multe manuscrise de cronici sau monografii locale, *Monografia satului Baia, județul Arad*, datorată lui Ana I. Manolache⁴⁵⁹, lucrare rămasă în manuscris⁴⁶⁰ și, *Cronica parohiei Zimbru* (1933) a preotului Valer Cristea⁴⁶¹. În anul 1928, preotul Ioan Bogdan din Dieci începea *Cronica Parohiei Dieci*⁴⁶²; cu informații despre trecutul satului, o parte preluate din manuscrisul lui George Lupșa. Urmașii săi la altar, preoții Ioan Iancu, Gheorghe Cavalu și Ioan Dașcău, menționează în cronică evenimentele mai importante desfășurate în parohie în cursul fiecărui an calendaristic. Despre o *Cronică* în manuscris, din 1913, a

⁴⁵⁴ Vezi la M. Nica, *op.cit.*, p. 233.

⁴⁵⁵ *Chestionarul* a fost descoperit de noi în arhiva neinventariată a școlii din parohia Lalașinț, protopopiatul Lipova. Cuprindea opt părți (I. Comuna; II. Biserica; III. Școala; IV. Asociații culturale și Reuniuni de cântări; V. Antichități; VI. Etnografia; VII. Fotografii – biserica, școala, părți din sat, preoți, învățători, primari, locuitori; VIII. Date despre comună în afara celor cuprinse în chestiona), fiecare cu mai multe puncte.

⁴⁵⁶ Niculae M. Popescu, *Preoție veche românească*, în „B. O. R.”, anul LIII (1935), nr. 7-8, p. 330.

⁴⁵⁷ „Bis. și Șc.”, anul XLIII, nr. 7 din 1919, pp. 2-3.

⁴⁵⁸ „Bis. și Șc.”, anul XLV, 1921, nr. 47, pp. 1-2; nr. 48-49, p. 2; nr. 52, p. 3; anul XLVI, 1922, nr. 1, pp. 5-6; nr. 5, pp. 3-4; nr. 7, pp. 2-3.

⁴⁵⁹ Se află în posesia prof. Viorel Nistor din Arad. Prin intermediul lui Lazăr Faur, secretarul Primăriei comunei Petriș (jud. Arad), am intrat în posesia unei copii xerografiate a unui exemplar din *Monografia comunei Roșia Nouă, județul Arad*. (16 pagini format 10/15) redactată de Petru Volungan (funcționar C. F. R.), tipărită în perioada interbelică (foaia de titlu lipsește).

⁴⁶⁰ Din această lucrare a publicat numai *Slujitorii altarului în Baia*, în „Școala vremii”, anul VIII, nr. 1, ianuarie 1937, pp. 18-21.

⁴⁶¹ Se păstrează în fondul de documente al A. N. D. J. Arad.

⁴⁶² Manuscrisul se păstrează în Biblioteca Parohiei ortodoxe române Dieci.

satului Benești, datorată unui învățător local, amintește Florian Dudaș⁴⁶³, fără a da și alte informații. Tot din această zonă, istoricul Ioan Godea, semnalează o *Cronică a satului Mocirla (Lunca Teuzului)*, scrisă în deceniul al treilea al secolului al XX-lea de învățătorul Romulus Ile⁴⁶⁴. Preotul Gheorghe Cereanț, în 1932 redacta *Cronica parohiei Almaș*⁴⁶⁵, iar cam în aceeași perioadă, preotul Ioan Ardelean, termina *Cronica parohiei Micălaca Veche* (17 file)⁴⁶⁶. Avem informații și despre alte monografii parohiale datorate unor preoți sau învățători, din păcate însă nu am putut da de urma lor⁴⁶⁷.

În perioada interbelică, la fel ca în multe orașe din țară, și în Arad s-a format un mic nucleu cu preocupări istorice, grupat în jurul revistei „Hotarul”⁴⁶⁸, unde s-au putut întâlni iubirea de trecut, curiozitatea științifică și studiile de istorie locală, adesea de bună calitate și întotdeauna utile. Redactorii și colaboratorii revistei, participau la ceea ce s-a numit în epocă „localism creator”⁴⁶⁹, iar în planul care ne interesează aici la o considerabilă vitalitate a istoriografiei noastre. Revista „Hotarul”, în istoria căreia pot fi identificate două perioade, 1933-1936 și 1937-1940, reprezintă principala publicație culturală a Aradului interbelic. A apărut în luna mai a anului 1933 sub îngrijirea unui comitet de redacție alcătuit din membrii ai „Ateneului popular arădean”⁴⁷⁰, Alexandru Negură, Eduard I. Găvănescu, Alexandru Constantinescu, Tiberiu Vuia, Isaia Tolan, Gheorghe Ciuhandu, Marcel Olinescu, Octavian Lupaș, Traian Mager, unii dintre ei cu preocupări de cercetare a istoriei locale. Pe lângă poezie, proză, cercetări de istorie literară, cronici și recenzii, revista a excelat în contribuția care a adus-o cu privire la cercetarea trecutului Aradului. Studiile de istorie locală se caracterizează prin bogăția informațiilor de arhivă. Eduard I.

⁴⁶³ Vechile pravile românești descoperite în vestul Transilvaniei, în „B. O. R.”, anul XCVI (1978), nr. 7-8, p. 798; Idem, *Tipărituri românești din secolul al XVII-lea identificate în părțile Zărandului*, în „M. B.”, anul XXV (1975), nr. 1-3, p. 72.

⁴⁶⁴ A funcționat la școala din Mocirla între 1926-1929. Cf. Ioan Coste, Ioan Godea, *Lunca Teuzului - Mocirla*, București, 1990, pp. 26, 105, 106.

⁴⁶⁵ Se păstrează în Arhiva Parohiei ortodoxe române Almaș.

⁴⁶⁶ Manuscrisul preotului Ioan Ardelean se păstrează în Biblioteca parohiei Arad-Micălaca Veche. Tatăl preotului din Micălaca, preotul Iosif Ioan Ardelean, a tipărit *Monografia comunei Chitighaz* (Arad, 1893).

⁴⁶⁷ Este vorba de George Dârlea, *Monografia comunei Almaș* (1906); Cornel Lazăr, *Cronica bisericii din Hălmagiu* (1907); Ignăție Dihor, *Cronica parohială Toc*; Lazăr Miloi, Traian Miloș, *Cronica parohiei Sâmbăteni*; Ilie Moțiu, *Cronica parohiei Chesinț*. Despre o monografie a satului și a bisericii din Honțisor, datorată preotului Simion Mercea, amintește istoricul Ioan Godea în studiul intitulat, *Biserica de lemn din Honțisor*, publicat în „Aradul cultural”, nr. 1-2, 2002, p. 52.

⁴⁶⁸ Despre revistă vezi: Nae Antonescu, *Revista „Hotarul” din Arad (1933-1940)*, în „Ziridava” XIII, 1980, pp. 599-604.

⁴⁶⁹ Alexandru Zub, *Istorie și istorici în România interbelică*, Iași, 1989, p. 184.

⁴⁷⁰ „Ateneul popular arădean” a luat ființă din inițiativa gazetarilor locali, la 16 septembrie 1931, urmând să facă mai bine cunoscută istoria de fapte românești în ținuturile Crișanei și Aradului. A inaugurat, în octombrie 1931 un ciclu de conferințe care tratau despre locul și rolul Aradului și al personalităților sale politice și culturale în lupta pentru drepturi și libertăți naționale, pentru desăvârșirea unității românilor. Vezi Eduard I. Găvănescu, *Ioan Popovici-Desseanu, viața și activitatea sa*, („Biblioteca Ateneului popular”, nr. 1), Arad, 1932, p. 2.

Găvănescu tipărește un interesant studiu, în mai multe foiletoane, despre *Târguri arădene*. Alți cercetători, Octavian Lupaș, Isaia Tolan, Gheorghe Ciuhandu, scriau în rubrica *Figuri arădene*. În anul 1937 lui Moise Nicoară i se închină un număr de revistă cu prilejul împlinirii a trei sferuri de veac de la moarte⁴⁷¹. Remarcabile, încă de pe atunci, sunt studiile Corneliiei Bodea despre mișcarea culturală din prima jumătate a secolului al XIX-lea⁴⁷². Isaia Tolan, a intenționat să scrie o monografie istorică a Aradului, din care ne-a lăsat doar câteva schițe, unele tipărite în publicațiile vremii, altele au rămas în manuscris. O selecție din toate acestea a fost cuprinsă în cartea, Isaia Tolan, *File din istoria Aradului* (București, 1999), culegere de texte îngrijită de Horia Medeleanu și Călin Tolan.

În anul 1933 și-a început activitatea „Institutul Social Banat-Crișana - secția culturală din Arad”, având ca scop cercetarea realităților sociale din Banat și Crișana, elaborarea de monografii pentru localitățile județului Arad⁴⁷³. Încă din primul an, Institutul și-a propus, „ca program minim de activitate” între altele, tipărirea *Monografiei familiei Mocioni* a lui Teodor Botiș, *Colecționarea materialului folkloristic din jud. Arad*, de Nestor Covaci, *Cadrul istoric al comunei Sâmbăteni*, după metoda monografică a Institutului Social Român, și *Activitatea artistică a comunei Sâmbăteni*, studii datorate lui Octavian Lupaș⁴⁷⁴. Institutul a patronat și editarea monografiei ținutului Hălmagiu scrisă de Traian Mager⁴⁷⁵, (*Aspecte din Munții Apuseni. Ținutul Hălmagiului. Monografie*, vol. I-IV, Arad, 1937-1939). Metoda de investigație se orienta după cercetările sociologice ale profesorului Dimitrie Gusti. A strâns o voluminoasă arhivă pe care a încercat să o publice sub forma unor studii și articole în „Tribuna nouă” și „Românul” din Arad, dar mai ales în revista „Hotarul”, unde a inițiat un serial despre trecutul și prezentul Țării Hălmagiului. Cercetând trecutul acestei zone, Traian Mager a pus la dispoziția publicului, nu numai o operă de valoare prin conținutul ei istoric, geografic și social, mult apreciată și la scară națională, ci și un exemplu demn de urmat. Evenimentele care au urmat anului 1939, l-au împiedicat a publica și ultimul volum despre viața sufletească a oamenilor din

⁴⁷¹ „Hotarul”, anul IV, nr. 5, 1937.

⁴⁷² Acum o sută de ani, în „Hotarul”, anul IV, nr. 9-10-11, 1937; an. V, nr. 5, 6-7-8, 1938.

⁴⁷³ A. N. D. J. Arad, Fond „Astra” - despărțământul cultural Arad, dos. 276/1934, f. 1; dos. 300/1936, f. 2; Fond Prefectura Județului Arad, Acte administrative, dos. 11 790/1933, f. 1.

⁴⁷⁴ Victor Cațavei, Documentele secției culturale din Arad a Institutului Social Banat-Crișana, în „Ziridava”, XVIII (1993), pp.358-359. Pentru activitatea Institutului Social Banat-Crișana, vezi: A. Negru, op. cit., pp. 114-128; Carmen Cornelia Bălan, Institutul Social Banat-Crișana (1932-1946). Recuperarea culturală și sociologică a moștenirii Institutului Social Banat-Crișana, Timișoara, 2001; C. Albert, op. cit., pp. 67-164.

⁴⁷⁵ A. N. D. J. Arad, Fond Roman Ciorogariu, dos. 16, f. 130; Pentru cercetări monografice în ținutul Hălmagiului, a primit din partea Institutului suma de 1 500 lei, cf. V. Cațavei, op. cit., p. 361; Pentru viața și activitatea sa vezi: Ed. I. Găvănescu, Profesorul Traian Mager, în „Catedra. Culegere de studii”, Arad, iulie, 1972, pp. 119-126; Marin Nedelcu, Traian Mager (1887-1950), în „Ziridava”, XI, 1979, pp. 727-740.

Țara Hălmagiului. În primăvara anului 1939, el depunea la Academia Română unele dintre izvoarele mai importante ale arhivei sale.

Caracterizată de Nicolae Iorga ca „o adevărată comoară pentru cercetători în mai multe direcții”, lucrarea lui Petru Țiucra-Prbeagul, *Pietre rămase. Contribuție la Monografia județului Arad* (București, 1936), se înscrie între principalele lucrări de referință mai ales pentru zona Nădlacului și a împrejurimilor. Des citată de istoricii arădeni, ea rămâne un model pentru oricine dorește să întocmească o monografie de localitate.

Ideea unor cronici parohiale nu este abandonată nici în perioada interbelică. Revista „Biserica și Școala”, în articolul de fond intitulat, *Cronica parohiei*⁴⁷⁶, reia problema, care în viziunea semnatarului, „trebuie să frământă pe toți preoții veacului nostru”, trasând în mare și planul unei astfel de lucrări istorice.

Impulsionat probabil de ce s-a scris până atunci despre ținuturile arădene și de apelul deja amintit, în anul 1939, diaconul Aurel Tripon, pe atunci directorul Tipografiei Diecezane din Arad, prin intermediul unui fluturaș expediat tuturor parohiilor, aducea la cunoștința preoților că lucra la *Monografia județului Arad*, ce avea să cuprindă „biografia pe scurt a satelor din județ”. El se adresa preoților pentru al „ajuta să completez acest capitol comunicându-mi tot cece știți despre satul pe care-l păstoriți. Așa de exemplu: istoricul satului, câta populație are, câte numere de case, de ce religie e populația, extinderea hotarului în jug. cat., cât pământ arabil, fânață, pădure, livezi, vii etc. are; În era românească în ce direcție a progresat; s-a zidit biserică, școală sau Casă Culturală, în ce societăți religioase, culturale sau economice este reîncadrată populația ?”⁴⁷⁷. Cu toată buna intenție, proiectul lui Aurel Tripon nu s-a realizat⁴⁷⁸. O monografie a județului Arad a apărut numai în anul 1978, *Aradul, permanentă în istoria patriei* (Arad, 1978, 842 p.), datorat unui colectiv de istorici arădeni⁴⁷⁹. Lucrarea este deficitară din mai multe puncte de vedere. Scrisă într-o epocă în care și istoriografia românească traversa o perioadă

⁴⁷⁶ Anul LXIII, nr. 35 din 27 august 1939, pp. 289-290. Articolul este nesemnat, dar aparține preotului prof. dr. Ilarion V. Felea.

⁴⁷⁷ Document descoperit de noi în A. P. O. R. Dieci, neinventariat.

⁴⁷⁸ Redactarea unei monografii a județului Arad a fost pusă pentru prima dată în 1924, făcându-se primul pas concret spre realizare, când primăria municipiului Arad a creat un fond ce în cele din urmă nu a mai fost alimentat, suma inițială fiind prea mică pentru începerea cercetărilor. Până în 1932 nu s-a mai întreprins nimic. La 29 ianuarie 1932, comisiunea interimară a municipiului decide să instituie un concurs pentru cea mai bună lucrare monografică ce s-ar întocmi asupra județului Arad, urmând ca sarcina redactării precum și cheltuiala de tipărire să o suporte tot primăria. Decizia n-a putut să rezolve o problemă atât de complexă. Pentru amănunte vezi: Corneliu Radu, *Monografia românească a județului Arad*, în „Hotarul”, anul V, nr. 1-2, 1938, pp. 21-26.

⁴⁷⁹ Aurel Ardelean, Mircea Barbu, Doru Bogdan, Andrei Caciora, Victor Cațavei, Eugen Glück, Otto Greffner, T. Hegyi, Geza Kovách, Eduard Ivanof, George Manea, D. Nica, Vasile Popeangă, Doina Radu, Rodica Rădulescu, Alexandru Roz, Nicolae Roșuț, Mircea Timbus, Gheorghe Toduță, I. Ujj.

dificilă, suferă din cauza unei anumite direcții impuse de regimul comunist. Cu toate acestea, se remarcă părțile dedicate istoriei vechi, medii și moderne din istoria părților arădene supuse demersului istoriografic amintit.

În 1941, preotul Aurel Mușet⁴⁸⁰, în articolul *Cronicele parohiale*⁴⁸¹, a pus din nou în discuție problema monografiilor parohiale. „A culege aceste date și a le intercala în datele pe care le mai poate furniza tradiția – înseamnă a readuce în fața prezentului istoria trecutului, care deatătea ori răscolește în străfundul sufletelor noastre sentimente de pietate și admirație. Intelectualii satului au un rol deosebit de însemnat în alcătuirea acestor cronici. Fiecare sat ar trebui să-și aibă o schiță monografică și această schiță ar fi cu atât mai interesantă, cu cât ar reuși să reprezinte satul, din cele mai vechi timpuri, sub toate aspectele lui și până în timpurile de față. Preoții ar trebui să aibă o deosebită dragoste și râvnă, să caute să afle cât mai multe date în legătură cu faptele care ar putea fi trecute în paginile așa ziselor *Cronici parohiale*. Care sunt cele mai vechi urme, despre existența satului, care a fost felul de viață a locuitorilor, fapte și oameni din viața satului, dezvoltarea socială, morală, economică și materială a satului, școli și biserici, obiceiuri și datini și alte mărturii de felul acestora, vor face parte din lucrurile care urmează a fi dezvoltate pe larg în cuprinsul fiecărei cronici de felul acesta [...] preoții să aștearnă rânduri după rânduri, în cronica parohială, pe care cei ce vor veni vor avea obligația s-o continue, pentruca astfel cât mai complectă și precisă să treacă din mână în mână și din generație în generație”.

În anul 1943, istoricul Gheorghe Cotoșman, pe atunci profesor la Academia Teologică din Caransebeș, în colaborare cu Consiliul eparhial al Episcopiei Timișoarei, preocupat de cercetarea istoriei parohiilor de la sudul Mureșului, a trimis în trei rânduri (iunie 1943, mai 1944, iulie 1944), chestionare tuturor parohiilor⁴⁸². În primul chestionar, cel din iunie 1943, se cereau date „despre toponimia, toponomastica și onomastica” localităților; în cel de-al doilea date despre biserică și școală, iar în cel de-al treilea, se cereau informații mai ample despre parohie, biserică, școală, antimise, matricole, preoți, învățători, lista membrilor adunării parohiale și probleme de etnografie.

Din perioada de după 1948, cunoaștem mai multe manuscrise de monografii locale datorate unor preoți⁴⁸³, cadre didactice⁴⁸⁴, ingineri⁴⁸⁵. Dacă

⁴⁸⁰ Aurel Mușet s-a născut la 23 septembrie 1907 în Vărzarii de Sus (Bihor). A funcționat ca preot în Girișul de Criș, protopop de Ceica, consilier referent la Episcopia Oradiei, apoi preot în Olosig. A fost un permanent colaborator la „Noua Gazetă de Vest” și „Legea Românească”. A publicat: **Cele două acorduri dintre Statul român și Vatican** (1932).

⁴⁸¹ „Legea Românească”, anul XXI, nr. 9 din 1 mai 1941, pp. 70-71.

⁴⁸² Cele trei chestionare le-am descoperit în arhiva parohiei Lalașint din protopopiatul Lipova. Răspunsurile la aceste chestionare pot aduce informații prețioase despre trecutul parohiilor ortodoxe de la sud de râul Mureș. Pentru complexitatea chestionarelor le vom reproduce în anexă.

⁴⁸³ Gheorghe Căvăjdan, **Monografia istorică a parohiei Arad-Micălaca-Veche** (1956); Vasile Frențiu, **Monografia comunei Bocsig** (manuscris păstrat în biblioteca Episcopiei Aradului), Teodor Baba, **Istoria vieții bisericești a românilor din Țara Zărandului, zona Ineu-Buteni** (1978); Constantin Ilica, **Monografia localităților din zona Sebiș-Moneasa, județul Arad** (1984).

unele lucrări au rămas în faza de manuscris, unii autori, nu cu puține eforturi materiale, au reușit să tipărească rodul muncii lor⁴⁸⁶. Pornite de la cazuri zonale, fie că au avut în vedere realitățile instituționale, fie că s-au referit la evoluția comunităților dintr-o anumită unitate geografică bine individualizată, dovedesc utilitatea traseului de la particular la general în planul cunoașterii istorice.

⁴⁸⁴ **Însemnări monografice despre comuna Șeitin, județul Arad** (1979) datorat învățătorului Ștefan Bozian din Șeitin, manuscris aflat în păstrarea familiei. Cea din urmă lucrare menționată, cu toate că suferă de un anumit dirijism al mentalității epocii în care a fost redactată, cuprinde informații prețioase despre trecutul îndepărtat sau recent al localității. Un cercetător cu probitate științifică, învățătorului Ștefan Bozian i se datorează multe dintre descoperirile arheologice de pe teritoriul localității Șeitin. A publicat: Mihai Blăjan, Ștefan Bozian, Constantin Șiclovan, **Descoperiri arheologice în comuna Șeitin, județul Arad**, în „Apulum”, Alba Iulia, XIV (1976), pp. 423-431;

⁴⁸⁵ Traian Moca, **Monografia comunei Pilul-Mare, județul Arad. La 700 de ani de la atestarea documentară 1283-1983** (1986). Se păstrează în A. N. D. J. Arad.

⁴⁸⁶ Ioan Motorca, **Monografia așezărilor Moroda-Iermata Jud. Arad** (Arad, f. a.); **Cercetări și date monografice la comuna Seleuș cu satele aparținătoare, Seleuș, Cighirel, Moroda, Iermata** (Arad, 1982); Ioan Costea, Ioan Godea, **Lunca Teuzului. Mocirla. Pagini monografice** (București, 1990); Teodor Voștinăru, **Monografia comunei Șiria** (Arad, 1996); Alexandru Roz, Geza Kovach, **Dictionarul istoric al localităților din județul Arad** (Arad, 1997); Ioan Nagy, **Șomoșcheș - vatră de suflet și dor. Monografie** (Arad, 1998); Ștefan Costea, Dumitru D. Costea, Șeitin. **O așezare milenară românească de pe Mureșul Inferior** (Arad, 1998); Pavel Vesa, **Din istoria comunei Dieci (jud. Arad). Contribuții monografice** (Arad, 1999); **Arad - monografia orașului de la începuturi până în 1989** (Arad, 1999), datorată unui colectiv de istorici arădeni; Vasile I. Buta, **Hălmagiu pe treptele timpului. Monografie** (1999); Delia Miculescu, **Taina izvoarelor. Bata. Folclor, istorie, tradiții** (Arad, 2000); Vasile Motocea, Sânicolaul Mic. **Așezarea cu cinci cimitire** (Arad, 2000); Iosif Dohangie Cojan, **Monografia comunei Săvârșin**, (Arad, 2000); Ioan Nagy, Maria Pășcălu, Romulus Hațegan, **Studii și cercetări monografice: Curtici vatră din câmpie** (Arad, 2000); Florin Pârvu, **Șepreuș - vatră de inimă și suflet. Monografie** (Arad, 2001); Victor Bleahu, **Monografia orașului Lipova din județul Arad** (Timișoara, 2001); Geza Kovach, Augustin Mureșan, Gheorghe Lazea, **Mișca. Studii monografice**, Arad, 2004, 153 p.

Anexe

I.

Circulara nr. 2436 din 1905 a episcopului Ioan Ignăție Papp

Circular

cătră toate oficiile protoprezviterale și parohiale de sub jurisdicțiunea
Consistoriului din Arad

În general este cunoscut, că istoria este oglinda trecutului, din carea se pot, lua povețe și învățături.

Precum Statele și popoarale, așa și biserica își are istoria ei, unde sunt induse toate momentele și fazele, prin care a trecut.

Deși biserica noastră își are trecutul ei măreț, totuși multe documente și dovezi, ce privesc dieceza Aradului, relativ la trecutul, organizarea hierarhică și desvoltarea ei în cursul timpului; apoi luptele, ce le-au ținut întru apărarea și conservarea credinței și a legii strămoșești, vor fi rămas necunoscute și neexploatate.

A desveli trecutul, a aduna materialul istoric: documente, inscripțiuni și însemnări vechi, pentru a construi istoria bisericeii din dieceza Aradului, este una dintre cele mai esențiale probleme ce ni se impun.

În vederea acestora, Ven. Sinod eparhial sub Nr. 55 din 1904 și 50 din 1905, a dispus a se culege date relativ la monografia comunelor noastre bisericești.

Deci, pe baza acestora, dispunem următoarele:

1. Fiecare preot este îndatorat a compune cronica bisericeii la carea servește, sub titlul „Cronica bisericeii parohiale din comuna N.N.”, în care va expune: hramul bisericeii, materialul din care e edificată (lemn, cărămidă, piatră), este zugrăvită sau ba, și în afară de icoanele sfinte îndatinate, se găsesc și altfel de icoane pe părății bisericeii, și dacă da, ce reprezintă ? În care an s-a edificat ? În ce stare se află biserica: bună, mediocră ori slabă ? Cine sunt - sau cine au fost - întemeietorii bisericeii ? Când și prin cine s-a sfințit ? Eventual dacă biserica nu sa sfințit prin Episcop, cine a efectuat actul sfințirii ? Înainte de întemeierea bisericeii de astăzi existat-a în comună altă biserică mai veche ? La care an și prin cine sa întemeiat cea mai veche biserică în comună ? Care sunt datele despre existența ei.

Pe lângă datele istorice preotul va expune aci și tradițiunile rămase din bătrâni, relativ la trecutul bisericeii din respectiva comună.

2. Ce cărți are biserica, înregistrând nu numai cărțile cele sfinte, ci tot felul de cărți ce se vor afla în biserică, transcriind sau decopiind titlul întreg al fiecărei cărți, cu numele autorului sau traducătorului, locul și anul tipăririi, cum se află pe carte cu numerii cirilici; iar la cărțile, cărora le lipsește titlul, va indica pe scurt, în câteva rânduri, materia despre care tractează cartea.

3. Fiecare preot va transcrie și decopia per extensum și întocmai toate inscripțiunile ce se vor găsi: pe antimisul de pe sf. prestol, ori pe alte antimise mai vechi, pe părății și pe clopotele bisericeii, sau pe cutare monument (cruce) din preajma ori

cimitirul bisericeii, precum și toate însemnările ce se vor găsi în cărțile bătrâne sau pe tablile lor; indicând titlul cărții, din care a scos însemnarea și numele proprietarului.

4. Pentru fiecare biserică parohială, preotul va arăta anul, dela care există cele mai vechi matricule ale botezaților, cununaților și răposaților, și de atunci purtat-s'au matriculele fără întrerupere, sau cu întrerupere - în acest caz e a se expune și motivul pentru ce s'a întrerupt continuitatea inducerilor - apoi că din care an și dat până în care an lipsesc ? Pe lângă matricule mai are biserica, oficiul parohial vre-o colecțiune de alte documente, așa: Protocoalele circularilor bătrâne, și dacă da, dela care an, până la care ? Are și avut'a comuna bisericească familii istorice, vrednice de pomenire sau cu diplome nobilitare și dela care domnitor și din care an datează diplomele nobilitare ? Diplomele ce s'ar afla sunt a se induce și copia întocmai. Care sunt numele acelor familii ? Cine au fost din timpurile cele mai vechi preoți în comună ? Aci, afară de nume e a se espune și timpul de când până când a servit fiecare preot. Cine e astăzi preotul, ce școli a absolvit afară de teologie ? Când și prin care episcop s'a hirotonit, de câți ani e și câți ani de serviciu are ?

5. Tot în „Cronica bisericeii” preotul va arăta și istoricul școalei - școalelor - din comuna sa, cu numirile învățătorilor, cari au funcționat până în prezent; materialul din care e zidită școala și starea ei de astăzi.

Apoi va înregistra numărul obligațiilor pentru școala de toate zilele și cea de repetițiune.

6. Cât e numărul caselor și a sufletelor - bărbați și femei - în parohie ? Câți știu ceti și scrie din credincioșii bisericeii ? Câți și cari bărbați ori persoane mai însemnate au eșit și sau distins în cursul timpului din respectiva comună ?

7. Ce realități proprii are biserica și cât are școala ? Cât pământ e pentru dotațiunea preotului și cât pentru dotațiunea învățătorului ? Are biserica vreun fond sau vre-o fundațiune pentru cutare scop filantropic sau cultural, și dacă are, cine și la care an a făcut fundațiunea, din ce constă ea și cât capital reprezintă ?

8. Pentru bisericile din parohiile administrate și cele din filii, unde sunt biserici, preotul ca face „Cronica” separată, indicând la care parohie matră aparține iar filialele, care nu au biserici proprii, precum și moșiile sau pusele, unde credincioșii bisericeii nu au, se vor cuprinde și expune cu numirile lor în „Cronica” bisericilor din parohiile matre.

9. Preotul, care în cursul lucrării sale ar întâmpina greutate, ca de exemplu la descifrarea și decopierea inscripțiunilor slavone ori grecești, și nu ar putea să satisfacă singur îndrumărilor date, pentru explicare și îndreptare să se adreseze către protoprezviterul tractual.

10. Materialul adunat și tractat în chipul acesta în cronicile bisericilor parohiale de către fiecare preot, se va subșterne oficiilor protopopești până la 1/14 Septemvrie 1907, iar protoprezviterii, toate cronicile le vor subșterne acestui Consistor până la 1/14 Noemvrie 1907.

Arad, la 15/28 Maiu 1906

Ioan I. Papp m.p.
Episcopul Aradului

(A. N. D. J. Arad, Fond Oficiul parohial Arad-Centru, dosar 33 (1906-1908, f. 4-4v.)

II.

Circulara nr. 6063 din 1931 a episcopului Grigorie Comșa

Prea Cucernice Părinte

Secția Culturală a Consiliului eparhial s-a ocupat de chestiunea: cum s'ar putea aduna și utiliza - pentru scrierea istoriei eparhiei, care tot mai întârzie - notițele de prin cărțile bisericești vechi și alte inscripții. Răspunsurile ce au intrat la întrebarea: dacă și cine s'ar angaja pe fiecare protopopiat să transcrie și colecționeze aceste notițe - sunt foarte nemulțumitoare. Au primit să facă acest lucru numai 6 preoți, pentru 5 protopopiate: Chișineu /A. Papp/, Gurahonț /M. Miclean/, Lipova /I. Ioaneș/, Birchiș /Iul. Popescu, Timișoara /D. Voniga și Virg. Popovici/, iar din restul protopopiatelor ne-au venit răspunsuri ca aceste:

Dela Arad, că se angajează numai pr. Gh. Gruin din Semlac și numai pentru comuna Sa; - de la Balinț, că s-ar pricepe la lucru numai pr. Al. Popovici; - iar dela protopopiatele Ineu, Buteni, Hălmagiu, Radna, Belinț, Vinga și Comloș, că nu se angajează nimeni, ori pentrucă nu se indentifică cu aceasta chestiune, ori pentrucă nu se află nimeni priceput în cauză, - apoi dela Șiria s-a pus chestiunea de retribuire a celui ce ar face aceasta lucrare. În sfârșit rezultatul este negativ de astădată.

Dar nu ne putem opri aci. De aceea ne-am adresat Secției bis. și Rectorului Academiei teologice, să găsească modalitatea, de a-i familiariza pe studenții în teologie cu cirilicele tipărite și scrise și a predispune, pe cei mai potriviți, pentru lucrări de acest fel.

Dar și până să se realizeze ceva în acest senz, repunem chestiunea în atențiunea P. C. Tale, pentrucă nu ne putem împăca de fel cu gândul de a trece dosarul la arhiv.

De aceea facem un nou apel la bunăvoința și înțelegerea mai bună a tuturor preoților, să ne ajute întru salvarea acelu material istoric.

Dăm în cele ce urmează, unele indicații de urmat pentru cei ce se vor angaja să facă posibilul în cauză:

Inscripțiile cari vor fi de a se culege de prin cărțile mai vechi de 30 de ani, apoi de pe biserici și alte eventuale monumente religioase-culturale, se vor transcrie cu grije, cu litere latine și nu cu cirilice.

Înainte de a începe transcrierea inscripției se va arăta, între semnele parantezei /.../ de pe ce obiect sau de pe care carte se face transcrierea; la cărți se va arăta: Titlul cărții și anul tipăririi /dacă aceste mai există/, titlul se va scrie încă cu un singur cuvânt sau două, de ex. Triod, București, 17..., iar la cărțile cari sunt în proprietate particulară, se va arăta numele stăpânului.

Toate notițele, dintr-o singură carte, se vor copia colectiv, iar unde vor fi cuvinte indescifrabile, se va lăsa loc gol, punctat /...../, iar unde descifrarea va fi nesigură, se va pune după locul respectiv semnul /?/.

Toate notițele se vor scrie pe format de 1/4 a unei coale regulate, lăsându-se spațiu de un deget între inscripțiunile singurateice; și să fie scrise legibil, dar numai pe o singură pagină.

Fiecare filă de aceasta va trebui să aibă o margine goală, la latura stângă, de 2 degete lățime, pentru eventuale notițe ulterioare ce s-ar face acici, și pentruca ele să poată

fi prinse laolaltă; iar deasupra, la colțul drept să fie scris legibil numele comunei bisericești din care vine inscripția.

În vederea scumpetei hârtiei, nu insistăm pentru hârtie prea bună; poate să se scrie și pe hârtii întrebuințate cândva și nefolositoare acum; dar să se păstreze formatul și să se observe cele cerute mai sus.

O deosebită grijă să se pună pe numele protopopilor, preoților, învățătorilor și altor persoane cu rosturi în comună. Am dori adecă să avem și numai singure numele preoților și învățătorilor slujitori în cursul vremurilor, în comune, chiar și dacă nu s-ar face pomenire de ceva lucru mare săvârșit de dânșii; dar să nu se piardă din vedere a se arăta anul când s-ar fi scris acolo numele unuia sau altuia. Și mai bine ar fi dacă s-ar putea constata durata serviciului, dela anul... până la anul...

Nume de acest fel vor trebui să fie transcrise în notițe la sfârșit; ordonând acele nume după starea lor și în ordine hronologică, începând cu preoții, urmând cu învățătorii și alte persoane oficiale bisericești și persoane culturale locale.

Numele episcopilor și ale altor persoane mai marcante, cari trec peste sfera vieții comunelor, să fie trecute în notițe numai dacă se amintește despre dânșii și un oarecare fapt sau împrejurare.

În cazurile de inscripții și notițe ce s-ar părea că au o vechime mai mare sau o importanță mai deosebită, acele vor trebui semnalate aici, direct dela oficiul parohial, pentru a se lua măsuri speciale.

În privința ajutării preoților cari s-ar angaja la transcrierea notițelor și inscripțiilor din parohiile străine, avem de dat următorul sfat: Preotul locului, care va cere ajutorul vre-unui coleg, să-și însemne toate locurile cu inscripții din cărțile bisericești etc., așezând la locul respectiv vre-o bucătică de hârtie sau altceva.

Cărțile de acest fel ar putea fi trimise, pe rând sau deodată la mâna preotului descifrator, și credem că timpul de iarnă care se apropie, ar fi potrivit pentru asemenea muncă.

Munca aceasta o recomandăm fiecărui preot pentru parohia sa, mai ales pentru că făcând chiar și numai exerciții de descifrări de acest fel, va fi un câștig moral și cultural pentru preot și biserică.

Și mai presus de toate să se știe că dreptul preoților de azi, de a li se păstra numele pentru posteritate, se răscumpără, între altele și prin străduința lor pioasă de a scoate numele înaintașilor lor din primejdia peririi.

Aceasta e și o problemă de recunoștință morală, pe lângă una culturală, de a ne salva ce putem din mărunțișurile cari pot forma o frumoasă pagină de istorie bisericească și culturală.

Acest apel - căci e mai mult apel, decât ordin - se va ceti în proxima întrunire preoțească pe protopopiat.

La 31 Decembrie a.c. ni-se va arăta: ce hotărâre nouă se va fi luat = cine se va fi pus pe lucru ?

Iar filele ca notițe cari se vor culege, vor fi trimise aici, pe calea oficiului protopopesc, pe 1 April din anul viitor.

Arad, din ședința Consiliului eparhial dela 30 Decembrie 1931.

Grigorie
Episcop

(A. P. O. R. Dieci, dosar nr. 3, nen.)

III. Cronica parohiei (fragment)

„[...] Având în vedere că lucrarea noastră, oricât de puțin pretențioasă, este chemată să reziste veacurilor, trebuie să avem grija ca hârtia, scrisul și legatul cronicii să nu lase de dorit. Ca o carte să nu se lase măcinată ușor de dintele vremii se cere să fie lagată, din hârtie calitate cea mai bună și scrisă cu tuș. Așa dar cele dintâi griji la redactarea unei cronici privesc materialul ei formal: să fie legată în pânză bună sau mai bine în piele, să aibă foile din hârtie velină și să fie scrisă cu tuș.

Urmează conținutul: Ce scriem în cronică ? Începem cu mediul geografic și cu istoricul satului; căutăm prin arhive, la primărie, la județ, la cartea funduară, prin muzee și biblioteci tot felul de informații privitoare la trecutul satului și la locuitorii lui: ocupațiuni, port, caractere, etc. Nu vom trece cu vederea nici informațiile totdeauna foarte interesante pe cari ni le pot da bătrânii satelor.

După ce am căutat începutul și am făcut istoria satului, facem istoria parohiei, resp. a parohiilor și apoi a edificiului bisericii: de când datează, cine a înființat-o, sum s-a dezvoltat, a prosperat sau s-a ruinat. Care-i starea actuală și perspectivele pentru viitor, cultura morală și sanitară a poporului; sentimentul lui religios și național, ctitorii, binefăcătorii bisericii, averea ei: clădiri, pământuri, donații, obiceiuri, viții și virtuți. Cari au fost și sunt preoții și învățătorii satului: biografia și activitatea lor. Cine a vizitat parohia: vizite canonice. Minoritari și sectari sunt în parohie ? Câți și de când ? Lupta cu ei. Apoi: școala, zidirea și începutul ei; Casa culturală, monumente, așezăminte, etc. etc.

Toate acestea și altele pot forma capitole aparte pe care le vei dezvolta după cum dispui de informații.

După ce am ajuns cu redactarea cronicii „la zi”, mai departe lucrul merge ușor: însemnezi din caz în caz evenimentele mai însemnate din viața parohiei, în analogie cu cele înșirate mai înainte. Urmașul Sfinției Tale, prin aceasta va avea o sarcină mai ușoară, căci începutul e greu.

Am avut ocaziunea să văd în mâna unui preot de sat o astfel de cronică și am rămas înbcântat atât de răbdarea cu care a scris-o caligrafic, cât și de istețimea cu care a compus-o și a împodobit-o. Nu au lipsit din cuprinsul ei mai ales fotografiile cu vechea și noua biserică, cu cea dintâi lovitură dev târnăcop și cu punerea pietri fundamentale; episcopul, protopopul, preotul cu epitropii și consilierii parohiali, cărăușii, zidarii, etc. etc. O astfel de cronică, dacă se va păstra, peste câteva sute de ani va avea valoarea unui tezaur. [...]”.

(Ilarion V. Felea)

(„Biserica și Școala”, anul LXIII, nr. 35 din 27 august 1939, p. 29.)

IV.

Traian Mager către episcopul Andrei Magieru

Arad, 14 Nov. 1939

Prea Sfințite Părinte

Pe fila anexată expun situația în care se află studiul monografic întreprins de subsemnatul asupra regiunii Hălmagiului.

Nevoit să compun cadrul istoric al acestei lucrări, am văzut cu durere că mă pot servi numai de izvoare străine, maghiare, germane, latine, cari tratează cu indiferență, dacă nu răstălmăcesc, faptele privitoare la neamul nostru. Noi n-am avut cronicari, cari să creze permanente pentru justificarea dominațiunii românești. Pentru aceasta am făcut eu istoria regiunii Hălmagiului; în vol. IV, făcându-mă însumi cronicarul acestei regiuni, pentru evenimentele Unirii. Importanța acestor lucrări nu o pot înțelege oamenii zilei cari dețin autoritatea și astfel ar putea sprijini atari manifestări. Într-o convorbire avută cu actualul prefect al județului, cu multă bunăvoință acesta m-a sfătuit să nu mai cheltuiesc energie și mai ales bani în astfel de întreprinderi, ale căror rost nu le înțelege. Actualul președinte al despărțământului Arad al „Astrei”, Dr. Iustin Marșieu, fost prefect județean, precum și actualul primar, Generalul Alexandru Vlad, m-au tratat totdeauna cu dușmănie, punându-mi piedici, ca să nu pot publica această lucrare. Pe când era prefect și i-am expus proiectul acestui studiu, Dr. Iustin Marșieu m-a repezit repede: „Nici un ban pentru astfel de lucrări”. Generalul Vlad, când m-am adresat să aboneze această lucrare, trimițându-i gratuit „Cultul Eroilor în Munții Apuseni”, în care schițam o epocă din istoria Zărandului ce avea să intre în Monografia Țin. Hălmagiului, mi-a trimis prin mandat poștal 35 lei, prețul acelei broșuri, precum și o scrisoare recomandată, în care refuză abonamentul. Înțeleg supărarea dlor Marșieu și Vlad. Ei știu că voi ajunge să tratez și evenimentele contemporane și se temeau că nu le voi releva îndeajuns faptele lor, fiind de credința că numai dânsii merită a fi scoși în evidență.

Biserica este singura instituție, care privește peste veacuri, capabilă, deci, de a sprijini o acțiune, care urmărește crearea de permanente, de aceea mă adresez Prea Sfinției Voastre.

Veneratul Consiliu Eparhial prin deciziunea Nr. 2 683 din 2 Maiu 1938 a recomandat oficiilor parohiale să procure această lucrare. S-au distribuit în acest fel aproape una sută ex. cele trei vol. apărute atunci făcându-se posibilă tipărirea vol. IV pentru care fapt, rămân mult îndatorat Ven. Consiliu.

Socotesc utile următoarele intervenții pentru terminarea acestei lucrări:

Să se pună în discuția comitetului „Astrei”, desp. Arad, chestiunea editării. Editarea se poate sprijini, fie acordându-se o subvenție, fie abonându-se un număr de exemplare.

Să se recomande Societății „Concordia” a cumpăra câte un ex. pe seama bibliotecilor înființate de această societate.

Primăria să procure câte un ex. pe seama bibliotecilor școalelor primare din Arad, - conform Ord. Rezidenției Ținutului Timiș, Nr. 1 797/1938.

Inspectoratul școlar jud. să stăruiască pentru cumpărarea lucrării de către comitetele școlare, conform Ord. Inspectoratului Regional, Nr. 21 569/1938, publicat în Buletinul Școlar, Nr. 57 din 20 Nov. 1938.

Să se mijlocească o subvenție de Lei 25,000 pentru tipărirea vol. V, din fondul cultural al Rezidenției, în care senz se află înaintată o cerere a noastră, înregistrată acolo la 14 Aug. 1939 sub Nr. 32 871.

Domnul Prefect al jud. Arad, să recomande Comitetului Școlar Județean, a procura un număr de exemplare pe seama bibliotecilor școlare din regiunea Hălmagului.

D. Prefect să stăruiască în conferința pretorilor, ca aceștia să distribuie lucrarea, primăriilor, conform Ord. Rezidenției Nr. 1 797/938.

Bucurându-ne de acest sprijin, chiar și numai în parte, lucrarea va putea fi dusă la bun sfârșit.

Al Prea Sfinției Voastre, devotat,

Traian Mager

Prea Sfinției Sale, Episcop Dr. Andreiu Magieru, Arad.

MONOGRAFIA ȚINUTULUI HĂLMAGIU

Pentru ce am ales acest subiect ?

Ținutul Hălmagului, una dintre porțile naturale ale Munților Apuseni, este o bine definită unitate geografică și istorică, interesantă din punct de vedere antropogeografic și istoric deopotrivă.

Are o populație de 100 % românească, luptând eroic pentru existență și din pricina degradării solului prin exploatarea rapidă a pădurilor.

Ce s-a realizat până în prezent ?

1./ Subsemnatul am lucrat cadrul istoric și am colectat material pentru manifestările economice și spirituale, inclusiv, limba.

2./ Compozitorul Emil Monția a colectat folclorul muzical.

3./ Prof. Maria Veștemeanu a executat măsurările bio-antropologice.

4./ Tot în domeniul biologie a lucrat și medicul Dr. Pavel Iva.

5./ Prof. pictor Marcel Olinescu a studiat arta poporală.

6./ Au adunat și adună material intelectualii localnici: Dr. Leonida Pap, preș. judecătoreiei de ocol; inginerul agronom Sinesie Crișan; medicul veterinar Dr. E. Schutz; funcționarii de la Ocolul Silvic.

8./ S-au executat prin diverși specialiști: diagrame, hărți și peste 1 000 documente fotografice.

9./ Subsemnatul am explorat întreagă bibliografie română, maghiară, germană, latină, privitoare la această regiune, toate problemele fiind tratate și statistic.

10./ Pentru a porni publicarea monografiei, neputând dobândi sprijinul instituțiilor menite a patrona aceste manifestări, am tipărit cadrul istoric în 4 volume /total 56 coale de tipar/, pe cheltuială proprie de peste două sute mii lei.

Pentru continuarea lucrării.

Socotesc că Asociațiunea „Astra”, regionala bănățeană și despărțământul Arad, ar putea desăvârși această lucrare, unica inițiativă în jud. Arad. Regionala bănățeană a „Astrei” dispune de mari fonduri pentru efemeridele „Dacia”, „Luceafărul” și alte

publicațiuni. Asemenea și despărțământul Arad al „Astrei” se bucură de sprijinul material al statului.

Aceste instituțiuni prin prestigiul ce li-l împrumută scopul urmărit de statute vor putea schiziona colaboratori noi, iar printr-un infim ajutor bănesc vor putea și publica lucrarea într-un ritm mai accelerat.

Sunt dispus a lucra mai departe sub auspiciile „Astrei”.

Arad, 7 Noemvrie, 1939.

Pentru comitetul de redacție a Monografiei Ținutului Hălmagiu
Prof. Traian Mager

(Cele două documente, aflate în posesia noastră, le-am primit de la regretatul preot Ștefan Crișan din Lipova).

V.

Chestionarul Nr. 2479 C. din 1943 al Consiliul Eparhial Ortodox Român Timișoara în colaborare cu Gheorghe Cotoșman

CHESTIONAR

Despre toponimia, toponomastica și onomastica din banat despre numrile de locuri, comune, orașe, râuri, nume personale, de familie, etc.

1. Numele oficial de azi al comunei sau orașului, precum și cel dinainte de 1918. Acolo unde la un notariat sau parohie aparțin mai multe sate sau filii răspunsurile se vor da la fiecare at ori filie în parte.

2. Numele comunei sau orașului așa cum îl pronunță sătenii băștinași.

3. Județul și plasa la care aparține comuna azi și în trecut.

4. Așezarea topografică a comunei: la șes, la deal, vale, munte.

5. Numirile diferitelor părți din interiorul comunei sau orașului, așa cum le pronunță sătenii sau cetățenii băștinași. La orașe se vor arăta cartierele vechi, tradiționale.

6. Toponimia hotarului sau numele (numirile) diferitelor părți ale hotarului comunei (orașului) pe categorii:

a.) Numirile locurilor (țarinei) cultivabile și pășunile: la șes, pe văi, pe dealuri.

b.) Numele dealurilor și văilor.

c.) Numele munților.

d.) Numele stânilor, peșterilor.

e.) Numele pădurilor, cu specificarea pomilor, precum și poienile.

f.) Numele râurilor și a singuraticelor păraie, mici și mari.

g.) Alte eventuale numiri specifice aici.

Toate numirile părților comunei și ale hotarului să se scrie exact așa cum le pronunță, cei mai bătrâni săteni țărani băștinași.

Numirile să fie scrise fără greșală, ortografic și citeț; în felul de exprimare al bănățeanului.

Scurte note explicative a acestor numiri; de ce și pentru ce se numesc așa ?

Să se însemneze și numele bărbaților cari dau relații, etatea, starea și ocupațiunea lor.

7. Numele de familie din comună (la orașe ale băștinașilor).

8. Numele de botez obișnuite în comună (ale băștinașilor).

9. Poreclele date diferitelor familii. Acestea adeseori exprimă numele familiilor dispărute. Să se arate și numele de familie dispărute.

10. Să se arate dacă există vreo legătură între toponimie, toponomastică și numele de familie și poreclă.

11. Numărul locuitorilor după ultimul recensământ, pe naționalități și religie.

12. Numele locul cimitirelor din comună. Unde sunt așezate cimitirele vechi. Există vreo dovadă: cruci vechi, cu inscripțiile de pe ele.

13. Unde a fost așezat satul cel vechi ? De ce s-a mutat de acolo ?

14. Se văd sau se știe ceva despre cetăți vechi din sat sau în apropierea comunei. S-a scris ceva despre ele, când și unde ? S-au făcut cercetări, și ce s-a aflat ? Ce spun sătenii despre aceste urme ale trecutului ? Sunt cetăți dacice, romane, turcești ?

15. Unde a fost zidită biserica veche. Este însemnat cu ceva locul bisericii vechi ? Cam de când a fost părăsită.

16. Actualele biserici – după confesiuni – când au fost zidite ? Inscriptiile vechi (exact copiate) din biserica noastră.

17. Cum pronunță sătenii cuvintele: cimitir, dinte, deget, miere, mere, cine, vine, cioară, șoarec, deal, vale, vârf, țarină, cioc, „unde te duci”, Timiș, Timișoara, Mehadia, Cerna (ghintye, ghejet, nyere, cinge, vinye, șioară, etc.) și alte abateri fonetice.

VI.

Chestionarul Nr 1986 C. din 1944 a Episcopiei Ortodoxe române a Timișarei în colaborare cu Gheorghe Cotoșman

CHESTIONAR

1. Scurt istoric al bisericii. Dimensiunile clădirii în interior și exterior. Stilul arhitecturii. Icoanele de pe iconostas și de pe pereții bisericii.

2. Inscriptiile din biserică: de pe pereți, vase, cruci, prapori, etc., exact și citeț scrise.

3. Când încep matricolele parohiale și alte registre parohiale vechi.

4. Tablou despre numărul botezaților, morților și cununaților, din 10 în 10 ani, de la începerea matricolelor până azi.

5. Seria preoților slujitori, anii păstoririi lor, după matricole. Scurte date biografice despre preoții cunoscuți și merituoși. Biografia și realizările actualilor preoți. Fotografia lor.

6. Scurte date istorice despre trecutul școalei confsional și de stat din comună. Seria învățătorilor.

7. Tablou despre numărul elevilor de la școala primară, înscriși și frecvențați, după religie și naționalitate, pe ultimii 5 ani, eventual și pe câțiva ani mai vechi.

8. Fotografia bisericii, dinlăuntru și dinafară și a școalei confesionale și a casei parohiale.

9. Tablou despre numărul sectanților din comună, pe categorii, anul înființării și conducătorii lor din ultimul timp.

10. Cărțile vechi bisericești (titlul și anul tipăririi lor) cu inscripțiile de pe ele.

11. Lista membrilor consiliului și adunării parohiale de pe anul 1942 ori 1943.

12. Averele mobilă și imobilă a bisericii (a parohiei).

13. Seria primarilor comunali până azi.

14. Crucile din comună, icoanele și inscripțiile de pe ele.

15. Cari familii au cripte în cimitir.

16. Alte eventuale date, care interesează trecutul bisericii și parohiei.

VIII.

Chestionar din 10 iulie 1944 al preotului Gheorghe Cotoșman

1. **Biserica veche** înaintea celei de azi, unde, când și din ce material a fost construită. Istoricul ei. Cine au fost ctitorii, antreprenorii, sculptorul și pictorul. Cine și când a sfințit-o. Schiță sau fotografia ei. Ce a rămas de la biserica veche (icoane, inscripții). Cripta a fost sub altar.

2. **Actuala biserică:** din ce este construită, pardosită, acoperită. Unde, când. Ctitorii, antreprenorii, sculptorul și pictorul. Din ce este iconostasul. Sculptat și aurit. Pe ce sunt pictate. Ordinea și inscripțiile de pe ele, exact copiate și descifrabil. Ce formă are bolta. Câte cupole. Tablourile de pe pereți și boltă, inscripțiile. Pictura din ulei ? Schița bazei bisericii. Cripta cu inscripție.

3. Ce **restaurări**, reparații mari s-au făcut bisericii, picturii în cursul vremii, și cât au costat. Cine le-a executat și după ce plan. Sfinții au față uscată, ori plină, naturală. Sfințirea.

4. **Antimisul** vechi și nou, de când, de la care episcop. **Clopotele** vechi și noi, numărul, greutatea, inscripțiile de pe ele, exact copiate. Descrierea clopotelor luate de unguri și inscripțiile.

5. Cruci, candelă, vase sfinte, potire, sfeșnice, prapori, - materialul, execuția și inscripțiile de pe ele.

6. Vizitații canonice arhieresti, cine, când. Programul.

7. Tabloul **nominal** al epitropilor și cântăreților de strănă, din trecut și azi, **anii** în care au slujit.

8. Casa **parohială**, casa **culturală**: locul, data, materialul din care s-au zidit, sau cumpărat. Actul de cumpărare. Din ce fonduri. Fotografia.

9. Corul, fanfara, alte societăți religioase, culturale: cine, când, cu câți membrii le-a înființat. Conducătorii. Activitatea. Fotografia.

10. Numărul familiilor, al persoanelor cununate, al persoanelor numai la ofițerul stării civile și al concubinilor. Cauzele scăderii populației. Situația la minoritari.

11. Numărul caslor, al străzilor. Ocupațiunea locuitorilor comunei.

12. Monumentul eroilor, cine, unde, când l-a ridicat. Inscripțiile de pe ele. Numele eroilor români morți în ambele războaie mondiale, separat.

13. Ce spun bătrânii satului: **Românii sunt băştinaşi** în comună sau imigraţi. Când, de unde au venit, câţi, cari familii ? Cine şi pe ce moşie i-a colonizat, cât lot li s-a atribuit. Ce mari proprietari au fost în comună până la 1918. Acum unde sunt. Soarta moşiei lor.

14. **Reforma agrară**: cum s-a aplicat în comună. Câţi săteni Români şi străini, au fost împroprietăriţi în comună, cu cât pământ. Parohia noastră cu cât a fost împroprietărită. Dar a celorlalte confesiuni din comună. Cât pământ a avut parohia noastră înainte de împroprietărire: de când, de la cine; - parohia celorlalte confesiuni. Acestea ce averi posed. De la cine.

15. S-a petrecut ceva în comună în revoluţia de la 1848 şi 1919. Amintiri. Ceva despre ocupaţia armatei sârbeşti din 1918-1919. Durata ocupaţiei. Când şi cum a intrat armata franceză, română, desrobitoare de fraţi, la 1919. Impresii, amintiri. Numele membrilor gărzii naţionale.

16. Ce **deputaţi**, şi în care circumscripţie lectorală, a ales comuna pentru parlamentul ungar şi român.

17. Ce personalităţi marcante au vizitat comuna. Când.

18. Evenimente mai vechi şi mai noi din viaţa comunei, demne de a fi transmise posterităţii. Care dintre credincioşi: primari comunali, epitropi, cântăreţi, etc., s-au distins pe teren bisericesc, cultural şi naţional. **Poeţi ţărani**, scriitori. Unde şi ce au scris. Cereţile biografia.

19. Sunt în uz cuvintele: lanăş, bogdaproste, progade, minton, baş, tăman, coleşă, mămăligă, covăsăt, nana, doda, seca, etc. Duc femeile greuţi pe cap.

20. Ceva despre portul ţărănesc din comună, vechi şi nou. Numirea diferitelor părţi ale costumului femeisec şi bărbătesc. Îmbrăcămintea de vară şi de iarnă. Vreo 2-3 fotografii reprezentând portul vechi şi nou din comună. E cunoscut şpenţerul (spencer).

21. Aşezarea satului, dispoziţia străzilor. Casele, forma, împărţirea, materialul din care sunt zidite şi acoperite. Vreo vedere din sat, sau gospodărie model.

22. Tabloul despre intelectualii români **născuţi în comună**, cuprinzând: originea (ţărănească), părinţii, numele, titlul, funcţiunea şi localitatea unde funcţionează (ca învăţător, preot, medic, avocat, profesor, judecător, notar, etc.) şi studenţii. Ce-au realizat în interesul comunei.

23. Celelalte neamuri din comună: când, de unde au venit. Cine i-a adus. Ce instituţii bisericeşti, culturale, etc., au. Cu ce mijloace le-au înfiinţat.

24. Dacă sunt **uniţi**: de când, cauza unirii, împrejurările, cine i-a ajutat să se organizeze în parohie. Raporturile cu ei. De când au parohie şi biserică.

25. Dacă parohia a fost mixtă **româno-sârbească**, să se arate: când, în ce împrejurări s-a produs despărţirea ierarhică şi împărţirea averii comune. Cuprinsul sentinţei. În cazul că biserica **veche** a rămas la sârbi, să se dea despre ea aceleaşi relaţiuni ca şi cele cerute la punctele 1-4. Totdat ă, pe baza matriculelor vechi, rămase la sârbi, să se facă **seria preoţilor vechi** şi conspectul botezaţilor, etc., din 10 în 10 ani. Istoricul şcolii **rămase** la sârbi.

26. Istoricul **amănunţit** al şcolii române, **confesionale** şi de **stat**. De când se pomeneşte în comună şcoală, în ce loc, cu câte clase şi puteri didactice. Evoluţia şcolii. Cauza înfiinţării şcolii de stat sub unguri. Situaţia şcolii până la 1918. Consecinţele legii aponyiene. **Seria tuturor** învăţătorilor cunoscuţi din trecut şi până azi, confesionali şi de stat, separat. Anii în care au servit.

27. De la **școală**: ce fel de registre vechi sunt, și, pe baza lor, numărul elevilor înscriși și frecvenți, după religie și naționalitate, începând cu anul în care încep registrele, apoi la anii 1900, 1910, 1919, 1925, 1935, 1940-1944.

28. De la preoții celorlalte confesiuni din comună cereți istoricul pe scurt al parohiei, bisericii și școalei lor, precum și seria preoților și învățătorilor lor confesionali, cu anii serviți.

29. **Lista membrilor** adunării parohiale, scriind numele **caligrafic** și după **alfabet**, completând toate rubricile din listă; ocupația, vârsta, numărul casei. Lista membrilor Consiliului parohial.

30. Din **cimitir**: inscripțiile de pe câteva cripte, exact copiate. Unde nu sunt cripte: cari familii au cruci de marmoră, - câteva inscripții de pe cruci. Cari preoți și alte personalități sunt înmormântați în cimitirul comunei.

31. De la **Primărie**: Ce acte vechi sunt privitor la trecutul comunei. Când încep registrele de tot felul. Cari proprietari au unelte agricole mecanice și motorizate. Numărul animalelor mari, după categorii, în anul 1940 sau în alt an, și al stupilor. Seria notarilor vegi până azi, cu anii serviți și fotografia Primăriei. Numele sectanților. Când și cine le-a zidit casa de rugăciune.

32. **Toate fotografiile** cerute în chestionarul Sf. Episcopiei, pentru procurarea cărora azi nu trebuie cruțată nici o jertfă.

33. Cum sunt numiți românii din comună: **Frătuți** ori **Bufani**. Dar ei pe care români îi numesc așa ?

VIII.

Plan de monografie parohială

A. **Prefață**. Motivele care au dus la întocmirea monografiei; vor fi prezentate sumar – dacă există alte monografii ale parohiei respective, fie tipărite, fie în manuscris. Se va sublinia aportul adus de noua monografie la o mai bună cunoaștere a localității respective. Tot în prefață se vor aduce mulțumiri instituțiilor care au sprijinit alcătuirea monografiei sau au oferit diverse informații și material documentar.

B. **Introducere**. Prezentarea generală – geografică, istorică, culturală și economică – a regiunii sau a județului în care se găsește parohia respectivă.

C. **Tratarea**.

I. Probleme de **geografie**: așezarea parohiei (satului sau comunei), cătunele sale, satele învecinate, căi de acces, râuri, formele de relief, solul, subsolul, flora, fauna, clima.

II. Probleme de **toponimie**: numele localității (cu etimologia lui), dacă a avut alte denumiri în trecut; nume de munți, dealuri, câmpii sau văi în hotarul satului, cu semnificația lor.

III. Probleme de **demografie** și **sociologie**: locuitorii satului, etnia și confesiunea. Date statistice în diferite perioade istorice. Raportul procentual pe etnii și confesiuni în trecut și astăzi.

Ocupația locuitorilor în trecut și astăzi, situația lor economică, socială și culturală; dezastrul economic adus prin „colectivizare” și urmările lui. Viața de azi a localității.

IV. Probleme de **istorie**.

1. Istoria satului (comunei). Mărturii arheologice, documentare, literare, stilistice sau de alt gen care atestă existența localității respective într-o anumită perioadă istorică. Dacă se cunosc fapte notabile din istoria localității. Tradiții locale asupra originii satului.

2. Istoria parohiei (sau parohiilor) ortodoxe. Știri despre existența unor biserici mai vechi, schituri sau mănăstiri în vatra sau hotarul satului, cu date (dacă se cunosc) despre ctitorii lor. Dacă până în 1948 parohia a fost „unită” sau cu credincioși de ambele confesiuni se va relata cum s-a ajuns la această situație.

3. Biserica actuală. a.) istoricul zidirii ei: anii în care s-a construit, numele ctitorilor și binefăcătorilor, numele preotului (sau preoților) care au păstorit atunci, dacă sunt cunoscute numele meșterilor (sau preoților) care au lucrat la construirea ei. Data sfințirii și numele ierarhului care a săvârșit acest act.

b.) Arhitectura: planul, dimensiunile, materialul de construcție etc.

c.) Pictura: când și cine a realizat-o, descrierea scenelor mai semnificative, cu aprecieri asupra picturii.

d.) Obiecte vechi de cult cu valoare istorică și artistică: iconostas, strane, tetrapoade, chivoturi, icoane pe lemn sau pe sticlă, antimise (cu numele ierarhului care le-a sfințit), discuri, potire, cruci, sfeșnice, cădelnițe, veșminte liturgice, epitafe, prapuri, clopote, toace: descrierea lor, proveniența (donații, cumpărare), inscripții sau însemnări existente pe obiectele respective. Dacă există obiecte liturgice noi, de valoare deosebită, vor fi menționate și acestea.

e.) Manuscrise și cărți vechi de slujbă sau de alt gen, cu indicarea corectă a locului și anului de apariție (sau a copistului în cazul manuscriselor), cu însemnările de pe ele. Vor fi copiate și însemnările care au rămas pe aceste cărți și manuscrise. Dacă unele cărți și manuscrise au fost trimise la Centrul eparhial va fi menționat și acest lucru.

f.) Pomelnice vechi sau alte însemnări de interes istoric care au rămas la parohie (dacă sunt importante, se pot reproduce integral).

g.) Obiecte de valoare istorică și artistică în afara bisericii: cruci de cimitir, mai ales cele sculptate, troițe, case vechi parohiale; descrierea lor, cu reproducerea inscripțiilor de pe ele (dacă există).

4. Șirul preoților, cu indicarea anilor de păstorire și cu scurte date biografice: origine, studii, activitate pastorală desfășurată în parohia respectivă, preocupări culturale sau de altă natură, dacă a făcut detenție politică în perioada comunistă și din ce motive; descendenți din familia preotului respectiv, amintiri despre el în parohie. Dacă a existat și o parohie unită, se va prezenta și aici șirul preoților cu aceleași date.

5. Cântăreți și epitropi mai de seamă, precum și alți credincioși care au sprijinit biserica și parohia respectivă. Date despre corul parohiei dacă a existat.

6. Școala confesională ortodoxă. Date istorice și statistice, contribuția credincioșilor pentru susținerea școlii și a învățătorilor. Clădirea școlii. Manualele didactice folosite. Aportul preoților și învățătorilor confesionali la promovarea învățământului românesc, la cultivarea limbii române și la întărirea conștiinței de unitate națională. Șirul învățătorilor confesionali până la 1918, cu indicarea anilor în care și-au desfășurat activitatea și scurte date biografice (dacă se mai pot reconstitui).

7. Alte activități desfășurate în cadrul parohiei: culturale, economice, filantropice.

8. Oameni de seamă originari din parohie, în trecut și astăzi.

9. Eroii din primul și al doilea război mondial, eroii ai luptei anticomuniste – originari din localitate.

10. Starea religios-morală a credincioșilor în trecut, așa cum rezultă din știrile care au ajuns până la noi: dacă au fost ctitori și binefăcători ai vreunei biserici, credincioși intrați în cinul monahal, tineri care au făcut studii teologice și au devenit preoți; se vor înregistra și aspectele negative: alcoolism, concubinaj etc.

11. Starea de azi a parohiei: numărul credincioșilor, viața lor religios-morală; preoți, cântăreți, epitropi, binefăcători etc.; starea materială, cimitirul.

12. Viața religioasă a celorlalte culte din sat (comună): catolic, reformat, unitarian, evanghelic-kuteran sau neoprotestant (baptiști, adventiști, penticostali etc.). Date istorice și statistice despre adepții acestor culte, cu evidențierea unor aspecte din viața parohiei (comunității) lor. Scurt istoric și descrierea bisericii sau a lăcașului lor de cult. Raporturile preoților și credincioșilor ortodocși cu aceste culte în trecut și astăzi.

V. Probleme de *etnografie și folclor românesc*.

a.) Portul popular (dacă mai există), cu descrierea pieselor sale componente.

b.) Alte produse ale artei populare: țesături, cusături, sculpturi în lemn (case, porți, troițe, cruci), icoane de sticlă etc., lucrate în parohia respectivă sau existente în casele credincioșilor.

c.) Limba (particularități lingvistice).

d.) Datini de Crăciun, Anul Nou, Bobotează, Paști, Rusalii, la sărbătoarea hramului bisericii sau la alte sărbători. Obiceiuri străvechi la botez, nuntă înmormântare etc.

e.) Folclor religios sau laic inedit: colinde, cântece de stea, cântece de dor și jale, doine și strigături, bocete, povestiri, proverbe, zicători, descântece etc.

VI. *Concluzii*

Anexe: a.) Documente inedite, de interes deosebit referitoare la istoria parohiei (dacă există), dar și documente tipărite în publicații greu accesibile astăzi.

b.) Fotografii: bisericile satului, clădirea vechii școli confesionale, troițe, manuscrise, cărți sau obiecte de valoare istorică și cultural-artistică aflate în patrimoniul parohiei.

c.) Hărți ale zonei și ale satului (comunei) respective.

Desigur, acest plan nu poate fi urmat în totalitate, ci el se modifică de la o parohie la alta, în funcție de condițiile politico-sociale, istorice sau de cele de altă natură în care s-a dezvoltat fiecare, dar mai ales în funcție de materialul bibliografic și arhivistic (inedit) găsit pentru fiecare parohie.

(Pr. Prof. dr. Mircea Păcurariu, **Monografiile parohiale**, în „Telegraful Român”, anul 152, nr. 1-4 din 1-15 ianuarie 2004, p. 3)

VIII.

Un istoric la cumpănă de veacuri: Vasile Mangra (1850-1918)

Renașterea istorică începută odată cu sfârșitul secolului al XVIII-lea, reprezentată prin Samuil Micu (1754-1816), Gheorghe Șincai (1745-1806) și Petru Maior (1750-1821), continuată de Andrei Șaguna (1808-1873), cel care a deschis drumul cercetărilor istorice de la Sibiu, continuată de Nicolae Popea (1826-1908) și Ilarion Pușcariu (1842-1922), a avut în părțile arădene pe ilustrul istoric Vasile Mangra (1850-1918)⁴⁸⁷ care s-a ridicat la înălțimea cerințelor unui discurs istoric științific. Activitatea acestora, îl determina pe Vasile Pârvan să

⁴⁸⁷ Pentru viața și opera lui Vasile Mangra vezi: M. Păcurariu, **Dicționarul teologilor români**, p. 266. Pe lângă bibliografia menționată de M. Păcurariu vezi și: Iosif E. Naghiu, **Ierarhi și preoți bănățeni și crișeni la Academia Română (1866-1947)**, în „M. B.”, anul XXIX (1979), nr. 1-3, pp. 72-74; Gh. Lițiu, **Din nou despre cazul Mangra**, în „Familia”, Oradea, anul 23 (123), nr. 10 (266), 1987, pp. 9-10; Idem, **Un mare nedreptățit - Mitropolitul Vasile Mangra al Ardealului**, în „T. R.”, nr. 13-16 din 1996, p. 4; Gh. Lițiu, E. Gluck, **O controversă finală - împrejurările morții**, în „Familia”, anul 23 (123), nr. 10 (266), 1987, pp. 9-10; Constantin Mălinaș, **Drumul spre Academie**, în „Familia”, anul 23 (123), nr. 10 (266), 1987, pp. 8-9; Dumitru Chiriliă, **O personalitate controversată din trecutul Bihorului - Vasile Mangra**, în „Familia”, anul 23 (123), nr. 10 (266), 1987, pp. 8-9; M. Păcurariu, **Existență zbuciumată, sub semnul tragisului**, în „Familia”, anul 23 (123), nr. 10 (266), 1987, pp. 8-9; Pavel Vesa, **Un istoric la cumpănă de veacuri: Vasile Mangra (1850-1918)**, în „Arca”, Arad, anul X, nr. 4, 5, 6 (109, 110, 111), 1999, pp. 107-121; Marius Eppel, **O corespondență între doi istorici: Vasile Mangra și Grigorie Musceleanu**, în „Arca”, nr. 10, 11, 12 (115, 116, 117), 1999, pp. 154-158; Idem, **Procesul de destituire a profesorului Vasile Mangra de la Institutul teologic din Arad**, în „Arca”, nr. 1, 2, 3 (118, 119, 120), 2000, pp. 185-193; Idem, **Proceduri anticonstituționale în sinodul eparhial arădean**, în „Arca”, nr. 7, 8, 9 (124, 125, 126), 2000, pp. 114-118; Idem, **Scrisorile lui Vasile Mangra din Arhiva Mitropoliei de la Sibiu**, în „Aradul cultural”, decembrie, 2000, pp. 107-109; Idem, **Activitatea istorică și publicistică a lui Vasile mangra între anii 1871-1900**, în vol. „Slujitor al Bisericii și al Neamului. Părintele Prof. Univ. Dr. Mircea Păcurariu, membru corespondent al Academiei Române, la împlinirea vârstei de 70 ani”, Cluj-Napoca, 2002, pp. 510-518; Idem, **Vasile Mangra (1850-1918). Contribuții la cunoașterea vieții și activității lui**, Arad, 2000, 123 p.; Idem, **Alegerea și instalarea mitropolitului Vasile Mangra**, în „A. B.”, anul XII (LII), 2002, nr. 10-12, pp. 57-71; anul XIV (LIII), 2003, nr. 1-3, pp. 89-102; Idem, **Vasile Mangra și noul activism politic**, în „Revista Bistriței”, XVII, 2003, pp. 241-246; Idem, **Vasile Mangra – istoric al Mitropoliei Ortodoxe Române din Transilvania**, în vol. „În memoriam: mitropolitul Andrei Șaguna 1873-2003”, Cluj-Napoca, 2003, pp. 348-359; Idem, **Vasile Mangra. Clubul național comitatens din Arad (1895-1904)**, în „Arhiva Someșană. Revistă de istorie și cultură”, Seria a III-a, II, Năsăud, 2003, pp. 377-382; Idem, **Reconstituirea unui adevăr controversat: ultimele clipe ale vieții mitropolitului Vasile Mangra**, în „R. T.”, Serie nouă, anul XIII (85), nr. 4, 2003, pp. 76-83.

afirme că în Biserica de dincoace de Carpați, „din toate timpurile, teologii au reprezentat aproape exclusiv întreaga știință istorică”⁴⁸⁸.

Vasile Mangra s-a afirmat într-o perioadă când întreaga istoriografie românească din Transilvania a evoluat dinspre romantism către pozitivismul critic antrenând și modelând odată cu ea diverse destine intelectuale. Se elimină spiritul enciclopedist din epoca precedentă făcându-și loc spiritul critic în cercetarea istoriei bisericești. Istoriografia bisericească arădeană a înregistrat și ea progrese însemnate prin orizontul deschis de Vasile Mangra, care ca istoric, „a lăsat lucrări temeinice și de înalt patriotism și simțire ortodoxă”⁴⁸⁹.

De formație intelectuală cleric, era firesc să fie preocupat, în primul rând, de istoria ecleziastică. El face parte din acea categorie de teologi care își consacră aproape întreaga activitate pentru cercetarea trecutului Bisericii, deși nu avea pregătire specială în acest domeniu. Venea din afara câmpului istoriografiei, la fel ca alți teologi-istorici din Transilvania (Nicolae Popea, Augustin Bunea, Ilarion Pușcariu). Personalitate reprezentativă a istoriografiei bisericești ardelenе, membru al Academiei Române, om cu o solidă cultură teologică, istorică și filozofică, Vasile Mangra era conștient că un popor care vrea să trăiască în viitor trebuie să-și capete conștiința trecutului său.

Remarcat încă de pe băncile Institutului teologic din Arad, cu aptitudini publicistice, la puțin timp după absolvirea cursurilor, începe să întreprindă serioase cercetări de istorie bisericească. A fost un deschizător de drumuri în cercetarea istorică a parohiilor din ținuturile arădene și bihorene, adunând în peregrinările sale tot ce vitregia vremurilor nu a reușit să distrugă. Adună documente istorice, pe unele le-a publicat, pe altele le-a dat altor istorici pentru a le publica,⁴⁹⁰ iar o parte, încă nepublicate, sunt păstrate în fondul ce-i poartă numele aflat în Biblioteca Mitropoliei ortodoxe române din Sibiu. Vasile Mangra a avut meritul incontestabil în alcătuirea acestei colecții ce conține copii după documente din epoca episcopului Sinesie Jivanovici (1751-1768), atât de importante pentru noi mai ales că acea parte a arhivei diecezane, în parte nu se mai păstrează.

Fondul Mangra își are și el istoria lui. În anul 1916, după alegerea lui Vasile Mangra ca mitropolit al Ardealului, fondul a fost dus la Sibiu unde a rămas până după moartea sa survenită în 1918. În anul 1925, episcopul Roman Ciorogariu de la Oradea, pentru suma de 30.000 lei cumpără întreg fondul⁴⁹¹. În

⁴⁸⁸ Vasile Pârvan, **Studii de Istorie bisericească**, în „Viața românească”, an. II, nr. 4, aprilie 1907, p. 140.

⁴⁸⁹ Antonie Plămădeală, **Transilvania: Teologia și Teologii ei, în istorie și azi**, în vol. „Contribuții transilvănene la Teologia ortodoxă”, Sibiu, 1988, p. 11.

⁴⁹⁰ O parte din documente le împrumută lui Sever Secula care le publică în **Biserica din Leheceeni-Cărpinet. Schiță istorică**, Arad, 1904.

⁴⁹¹ Vezi: Roman R. Ciorogariu, **Zile trăite**, Oradea, 1926, p. 147.

lăzile sosite la Oradea nu se aflau decât cărțile din biblioteca sa⁴⁹², iar documentele și corespondența lui Mangra fuseseră sustrase înainte de a fi expediate din Sibiu. În 1936, episcopul R. Ciorogaru muri „blestemând pe cine i-a sustras documentele plătite”. În 1946 când Ștefan Lupșa se mută la Sibiu, află numai documentele sustrase din lăzile pentru Ciorogariu la cel ce „negase mereu că ar fi la el”⁴⁹³, de corespondență nici urmă⁴⁹⁴.

O mențiune documentară despre lăsamântul lui Vasile Mangra o avem în dialogul epistolar dintre episcopul Roman Ciorogariu și preotul Gheorghe Ciuhandu. Episcopul, la 25 iulie 1929, îi mărturisea preotului arădean despre dorința sa de a înființa la Oradea un muzeu bisericesc în care intenționa să expună manuscrise și cărți din fondul Mangra⁴⁹⁵.

Încă de la începutul cercetărilor sale, Vasile Mangra își îndreaptă atenția spre istoria vieții bisericești din părțile Aradului și Bihorului, fiind cel dintâi care a „tras brazdă adâncă în câmpul istoriei eparhiei Aradului”⁴⁹⁶. Este primul istoric arădean care, pe baza unui bogat material arhivistic adunat din arhivele episcopiei arădene și ale comitatelor Arad și Bihor, dar și pe o vastă bibliografie istoriografică, reușește o primă sinteză istorică, *Episcopia Aradului*⁴⁹⁷, în care schițează critic istoria diecezei. Studiul bine documentat, și-a păstrat multă vreme valoarea adevărului istoric. El relevă ideea „continuității neîntrerupte” a episcopilor de la Arad de-a lungul secolelor XVIII-XIX și ideea caracterului românesc al ierarhiei superioare bisericești de pe Mureșul inferior și cele trei Crișuri încă din secolele XV-XVI. În concepția lui V. Mangra, „caracterul național al unei Biserici nu-l determină originea sau naționalitatea chiriarhilor după vremuri ci naționalitatea poporului din care se alcătuiește”⁴⁹⁸. El își începe demersul său cu secolele IX-X și caută să demonstreze că creștinismul se

⁴⁹² Despre biblioteca sa vezi: Viorel Faur, *Contribuții la istoriicul bibliotecilor românești din Crișana (1830-1940)*, Oradea, 1995, pp. 86-128. Referitor la bibliotecă, în revista „Bis. și Șc.” (anul XLVIII, nr. 21 din 19 mai /1 iunie 1924, p. 7), a apărut următorul anunț: „*Biblioteca fostului Mitropolit Vasile Mangra de vânzare. Moștenitorii pun în vânzare biblioteca care conține 3 000 volume, cea mai mare parte sunt legate și în dulapuri. Sunt cărți istorice, literare, didactice, precum și documente istorice, cărți vechi bisericești și mai multe manuscrise istorice și didactice de o însemnată valoare. Doritorii de-a cumpăra această bibliotecă să se adreseze D-lui Teodor Moga dir. al Tipografiei Românești Oradea-Mare, Strada Francisc Deac Nr. 2, unde pot vedea inventarul și vor putea face și oferta*”.

⁴⁹³ Șt. Lupșa, *Suprimarea Mitropoliei Banatului în urma războiului turco-austriac din 1683-99*, în „M. B.”, anul VIII (1958), nr. 7-8-9, pp. 191, 192.

⁴⁹⁴ Poate că descoperirea corespondenței sale ar duce la eliminarea unor pete negre din activitatea sa de după 1910.

⁴⁹⁵ B. E. O. R. Arad, *Fond Gheorghe Ciuhandu*, dosar 74, f.112-113. Scrisoarea este publicată de P. Vesa, *Dialog epistolar (I): Roman Ciorogariu - Gheorghe Ciuhandu*, în „Cele Trei Crișuri” Serie nouă, anul VII, nr. 11-12 (80-81), noiembrie-decembrie 1996, p. 6.

⁴⁹⁶ Șt. Lupșa, *Istoria Eparhiei Aradului*, vol. I, f. 2.

⁴⁹⁷ „Bis. și Șc.”, anul XXVIII, nr. 12 din 21 martie/3 aprilie 1904, pp. 93-96.

⁴⁹⁸ Concepția despre caracterul național al unei Biserici, o avea clară încă din 1877 când afirmă că „*nu trebuie să confundăm conceptul de Biserică cu cel de naționalitate și viceversa. Noi spoferăm pe biserica națională și nu biserica pe naționalitate [...] Naționalitatea servește însă la mulți mai de palii pentru a siese un sincretism condamnat*”, cf. *Biserica și naționalitatea*, în „Bis. și Șc.”, anul I, nr. 44 din 20 noiembrie/2 decembrie 1877, pp. 349-350.

definitivează la români odată cu apariția lor pe scena istoriei. Inserează pe scurt și viața ecleziastică de pe meleagurile arădene în secolele X-XIV. Combate teza istoriografiei maghiare ce susține, fără temei, caracterul sârbesc al Episcopiei de la Ineu despre care V. Mangra afirma că își are începuturile încă în secolul al XV-lea demonstrându-i caracterul românesc. Datorită nivelului cercetărilor istorice din epocă, dar și utilizării unor izvoare neselectate totdeauna cu destul discernământ critic, face și unele erori. Argumentarea că episcopul Sava I Brancovici al Ineului (1605-1627) a fost mitropolit al Ardealului, ori confundarea Ienopolei din Partium cu cea din Herțegovina, ne îndreptățește să afirmăm de existența unor erori. Cu toate aceste scăpări, studiul are o valoare științifică deosebită pentru istoria vieții ecleziastice din părțile arădene și cele învecinate.

În același an, în mai multe foiletoane din „Biserica și Școala”⁴⁹⁹, publică *Material pentru istoria diecezei Aradului*, în care prezintă, în extenso, actul din 1727 ce cuprinde mărturisirea de credință a protopopului din Peștiș, jurământul lui în fața episcopului Vichentie Ioanovici al Aradului (1726-1731) și o circulară a episcopului către clerul și credincioșii bihoreni. Din vremea episcopului Isaia Antonovici al Aradului (1731-1748) publică un document din 24 mai 1737 semnat de comandantul cetății prin care se întărea posesia moșiei cumpărate de episcop între Șega și Pil. Mai publică o serie de documente din secolul al XVIII-lea predate în anul 1890 Consistoriului eparhial arădean de către protopopul Constantin Gurban⁵⁰⁰.

După separația ierarhică și înființarea Mitropoliei ortodoxe române a Transilvaniei, Mangra era preocupat de soarta mănăstirilor. Atât sârbii⁵⁰¹ cât și românii își revendicau mănăstirea de la Hodoș-Bodrog. În 1877 publică *Agitațiunile serbilor pentru mănăstirea Hodoș-Bodrog*⁵⁰², în care redă în întregime o scrisoare a patriarhului Procopie Ivașcovici al Carlovițului adresată episcopului Ioan Mețianu al Aradului (1875-1898) prin care revendica vechiul locaș monahal de pe malul stâng al Mureșului. Scrisoarea de răspuns al episcopului este publicată în studiul intitulat *Monostirea Hodoșiu*⁵⁰³. În acest context se ocupă și de istoricul mănăstirilor „orientale” ale românilor din

⁴⁹⁹ Anul XXVIII, nr. 14-21 din 1904.

⁵⁰⁰ Documentele primite de la Gurban au fost inventariate de secretarul episcopiei, Ioan Ignăție Papp, cf. A. E. O. R. Arad, **grupa IV, dosar 87/1883**, doc. 5811/1890.

⁵⁰¹ Privitor la poziția Bisericii sârbe față de românii ortodocși a publicat **Pozițiunea ierarhiei sârbești în trecut vis-a-vis de Biserica română**, în „Lumina”, anul III, nr. 33 din 7/19 iulie 1874, pp. 178-179; nr. 35 din 21 iulie/2 august 1874, pp. 186-187.

⁵⁰² „Bis. și Șc.” anul I, nr. 37 din 2/14 octombrie 1877, pp. 290-291; Mai publică: **Erași agitațiunile serbilor pentru monastirea Hodoșiu-Bodrog**, în „Bis. și Șc.”, anul I, nr. 39 din 16/28 octombrie 1877, p. 310; **Cum stăm cu Monastirile ?**, în „Bis. și Șc.”, anul II, nr. 12 din 12/24 februarie 1878, pp. 49-50.

⁵⁰³ „Bis. și Șc.”, anul II, nr. 17 din 23 aprilie/5 mai 1878, pp. 130-132; Destinată ca material documentar în procesul intentat Bisericii sârbe pentru mănăstirile din Banat este și **Contribuții la istoria Bisericii române** (Sibiu, 1917, 60 p.).

Ungaria și Transilvania⁵⁰⁴, amintind de Ahtum și mănăstirea de la Morisena, de trădarea lui Cenad și transformarea locașului monahal într-unul catolic.

În sfera preocupărilor sale intră și figura marelui „bărbat al neamului românesc”, Moise Nicoară. În urma unor cercetări în biblioteca Academiei Române, descoperă un manuscris atribuit lui Moise Nicoară pe care-l publică în „Biserica și Școala”⁵⁰⁵ sub titlul, *Biografia lui Moise Nicoară*. După cum am mai menționat, Vasile Mangra a fost preocupat de publicarea manuscriselor lui Moise Nicoară aflate în biblioteca Academiei, inițiativă apreciată de C. Litzica nu numai ca „o lucrare de dreptate și pietate față de un mare dar nefericit suflet, ci și o lucrare de mult interes și reală valoare”⁵⁰⁶.

A ilustrat și istoria culturală românească prin mai multe studii pe care le-a tratat în lumina unei bogate informații. Este primul istoric din aceste părți care s-a ocupat de adunarea și studierea manuscriselor și tipăriturilor românești din secolele XVII și XVIII. În acest domeniu el a vădit capacitate de a selecta elementul caracteristic. Se părea că nimic nu-i scapă, că orice urmă de istorie culturală merită să-și găsească locul în istoria națională. Aceste urme au fost în bună parte valorificate prin publicare unor studii.

În 1896 publică *Cercetări literar-istorice*, tipărită la București ce cuprinde de fapt două studii publicate anterior, „revăzute și completate” în speranța că „face un mic serviciu istoriei noastre literare” (p. 29). În prima parte, *Psaltirea diaconului Coresi* (tipărită la 1570 în Brașov)⁵⁰⁷ pe baza unei bibliografii de primă mână pentru vremea aceea (Bogdan P. Hașdeu, Timotei Cipariu, V. A. Urechia, George Bariț), Vasile Mangra analizează tipăriturile coresiene cunoscute până atunci, susținând că tipăritura descoperită în parohia Lazuri de lângă Beiuș, era cea mai „veche tipăritură” românească cunoscută după *Tetraevangheliarul* coresian din 1561. Nu era amintită de Cipariu, Hașdeu sau Urechia, numai *Psaltirea slavo-română* din 1577. Mangra compară textul *Psaltirii* din 1570 cu cel al *Psaltirii* din 1577 și cu cel al *Psaltirii* scheiene editată în 1875 de Ion Bianu, demonstrând asemănarea dintre cea din 1570 și cea scheiană. Autorul era mulțumit de „a fi atras atenția bărbaților de știință asupra unei cărți românești de peste 320 de ani, foarte prețioasă pentru istoria limbii și literaturii naționale” (p. 10).

⁵⁰⁴ „Bis. și Șc.”, anul II, nr. 9 din 26 februarie/10 martie 1878, pp. 65-66. În acest an a mai publicat: *O lumină în istoria vechei Mitropolii Ortodoxe a Transilvaniei*, în „Bis. și Șc.”, anul II, nr. 23 din 4/16 iunie 1878, pp. 179-181; nr. 24 din 11/23 iunie 1878, pp. 186-190.

⁵⁰⁵ „Bis. și Șc.”, anul XXXI, nr. 52 din 23 decembrie 1907/5 ianuarie 1908, pp. 3-7; A mai publicat: *Moise Nicoară*, în „Tribuna”, anul XI (1907), Arad, nr. 283, pp. 19-20; anul XII (1908), nr. 1, pp. 2-4; nr. 2, p. 2.

⁵⁰⁶ C. Litzica, în „Convorbiri Literare” din 1907 (41), p. 1166, la C. Bodea, *op.cit.*, p. 5 nota 2.

⁵⁰⁷ Publicat inițial în „Tribuna”, Sibiu, nr. 268, 24 noiembrie 1890.

În partea a doua a lucrării, *Rolul diecilor din Moldova în cultura românească din Transilvania în secolul al XVII-lea*,⁵⁰⁸ sub influența confesionalismului, demonstrează că Biserica română a ajuns „depozitarul cultural național”, enumerând manuscrisele descoperite de el în bisericile din Bihor (Lazuri, Săliște-Săldăbagiu, Roșia) și Arad (Cintei). Scopul autorului nu este de a realiza un studiu de „filologie asupra acestor monumente vechi ale literaturii”, ci acela de a prezenta „numai valoarea și însemnătatea lor pentru limbă și istorie”. Analizând manuscrisele și autorii lor, Mangra subliniază aportul dascălilor și diecilor moldoveni la răspândirea culturii în satele din vestul țării scoțând în evidență și importanța legăturilor culturale dintre românii din aceste ținuturi cu cei din Moldova, „dascălii moldoveni aduc și răspândesc din țara lor cunoștința de carte și scrisoare la frații de dincoace de munți, încă și cărți bisericești, manuscrise, care ei le copiază aici, după trebuințe pe seama bisericilor” (p. 23).

Cele două studii publicate în *Cercetări literar-istorice*, sunt contribuții prețioase la bibliografia românească veche pentru că până atunci nu se cunoștea nimic despre tipăritura de la 1570 și prea puțin despre rolul moldovenilor în cultura românească din părțile Aradului și Bihorului.

În perioada când funcționa ca vicar al Consistoriului eparhial de la Oradea, folosea orice prilej, mai ales vizitele canonice prin parohii, pentru a aduna material istoric pentru cercetările sale. Aduna manuscrise și cărți vechi de cult, multe fiind salvate de la dispariții. În această modalitate a intrat în posesia multor manuscrise și tipărituri românești vechi, între care s-au aflat și două miscelane religioase, unul din 1674, celălalt din 1757. Ele au fost tipărite în *Două manuscrise din secolul XVII-XVIII*⁵⁰⁹, însoțite de un studiu ce se referă la slujba sfințirii bisericii. Cele două manuscrise au fost descoperite în 1901 în biserica din Copăcel (Bihor). Primul manuscris, cel din 1674 este copiat de Popa Petru din Tinăud, iar cel de-al doilea, copiat de Ioan Popovici în 1757 la Copăcel, colegat cu alte manuscrise mai noi. Descrierea celor două manuscrise sunt însoțite de note subsidiare sau chiar în text, publicând toate însemnările ce se constituie și ele în file de istorie locală, chiar dacă sunt foarte lapidare și, nu arareori, foarte lacunare.

În studiul intitulat, *Carte care se chiamă: Răspunsul împotriva Catehismului calvinesc, făcută de părintele Varlaam, Mitropolitul Sucevei și*

⁵⁰⁸ Publicat inițial în „Familia”, Oradea (1892).

⁵⁰⁹ „Bis. și Șc.”, anul XXIX, nr. 31 din 31 iulie/13 august 1905, pp. 261-267; nr. 32 din 7/20 august 1905, pp. 279-281; nr. 33 din 14/27 august 1905, pp. 291-292. A fost publicat și în extras: *Slujba sfințirii bisericii, după două manuscrise din anii 1674 și 1757*, Arad, 1905, XXII + 335 p; *Rânduiala târnosirii cei mari*, tipărită la Carloviț, este un exemplar care a aparținut episcopului Gherasim Raț al Aradului (1835-1850), mai apoi fiului său, Terențiu Raț, protopop de Ineu, apoi de Beiuș, de la care ajunge în posesia lui Vasile Mangra.

*Arhiepiscopul țării Moldovei la 1645*⁵¹⁰, descoperită în Budureasa (Beiuș), analizează pe scurt cele trei părți ale catehismului: Predoslovie, Cuvântul către cetitori și Răspunsul „săborului a două țări”, publicând în parte textul *Predosloviei* adresată de Varlaam ardelenilor⁵¹¹.

Ultimele studii amintite, sunt contribuții aduse la îmbogățirea tezaurului național, la cunoașterea lui, a ariei de răspândire a acestor producții ale spiritualității medievale românești din spațiul intra și extracarpatic⁵¹².

Vasile Mangra a făcut servicii deosebite culturii române prin strângerea și studierea acestor vechi manuscrise și tipărituri românești descoperite în parohii din cuprinsul eparhiei arădene, pe care le-a dăruit Academiei Române⁵¹³. A fost un deschizător de capitol și arie pentru geografia bibliografiei românești vechi devenind, totodată, și primul istoric de seamă din părțile vestice, ale cărei lucrări sunt tot atâtea reze de sprijin la sinteza istorică națională din acel timp. E unul care a continuat, cu stăruință, după Vasile Pop, Timotei Cipariu, Nicolae Densușianu, V. A. Urechia, arheologia cărții românești vechi, înaintea chiar a lui Ion Bianu, care iese în teren cu acel *Apel* pentru cărți vechi, numai în iunie 1898, după ce în 1894 inițiasse planul bibliografiei românești vechi și moderne.

În primul deceniu al secolului nostru, cercetările lui au primit o nouă orientare, simțindu-se dator să răspundă la criticile vehemente cu nuanță confesională, ale lui Augustin Bunea, cel mai erudit istoric greco-catolic, îndreptate împotriva Bisericii ortodoxe și slujitorilor ei. Pe această linie se înscrie lucrarea despre *Mitropolitul Sava II Brancovici (1656-1680)*, apărută la Arad în 1906, fiind prima monografie închinată marelui ierarh ardelean, originar din Ineuul zărandean⁵¹⁴. Apariția cărții este determinată de afirmațiile prelatului

⁵¹⁰ „Bis. și Șc.”, anul XXVII, nr. 21 din 24 mai/6 iunie 1903, pp. 165-166; nr. 22 din 1/14 iunie 1903, pp. 173-174. Cartea a fost donată Academiei Române în 1903, așa după cum reiese din scrisoarea adresată la 22 octombrie 1903 de către V. Mangra lui Ioan Bianu, cf. *Scrisori către Ioan Bianu* (Ediție și note de Marieta Croicu și Petre Croicu), vol. II, București 1975, p. 206.

⁵¹¹ Vasile Mangra menționează că această tipăritură fusese cunoscută și de Samuil Micu și Gheorghe Șincai.

⁵¹² Din acest domeniu a mai publicat: *Din trecutul nostru cultural*, în „Bis. și Șc.”, anul XXXI, nr. 36 din 2/15 septembrie 1907, pp. 3-4; nr. 38 din 9/22 septembrie 1907, pp. 3-4; nr. 38 din 16/29 septembrie 1907, pp. 3-4; nr. 39 din 23 septembrie/6 octombrie 1907, p. 4.; nr. 40 din 30 septembrie/13 octombrie 1907, pp. 4-5; nr. 42, din 14/27 octombrie 1907, pp. 2-3; nr. 43 din 21 octombrie/31 noiembrie 1907, pp. 2-3; nr. 44 din 28 octombrie/10 noiembrie 1907, pp. 3-4; nr. 45 din 4/17 noiembrie 1907, pp. 3-5; nr. 46 din 11/24 noiembrie 1907, pp. 3-5; nr. 47 din 18 noiembrie/1 decembrie 1907, pp. 5-6; nr. 48 din 25 noiembrie/8 decembrie 1907, pp. 3-5; nr. 49 din 2/15 decembrie 1907, pp. 5-6; nr. 50 din 9/22 decembrie 1907, pp. 2-5; nr. 51 din 16/29 decembrie 1907, pp. 4-6; nr. 52 din 23 decembrie 1907/5 ianuarie 1908, pp. 7-8; nr. 53 din 30 decembrie/12 ianuarie 1908, pp. 4-6..

⁵¹³ Pentru cărțile și manuscrisele donate Academiei vezi: C. Mălinaș. *Drumul spre Academie*, „Familia”, Seria a V-a, octombrie 1987, anul 23 (123) nr. 10 (266) p. 8-9; Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. I, București, 1978, pp. 42, 78, 97, 162, 163, 164, 165, 166, 197, 198-199; vol. III, București, 1987, pp. 37-38, 100; vol. IV, București, 1992, pp. 422-436.

⁵¹⁴ Fragmente au fost publicate sub titlul: *Sava Brancovici. Mitropolitul Ardealului. 1656-1680*, în „Tribuna poporului”, anul II, nr. 40 din 28 ianuarie/12 februarie 1898, pp. 191-193; nr. 45 din 7/19 martie 1898, p. 215; nr. 50 din 14/26 martie 1898, p. 239; nr. 55 din 21 martie/2

blăjan cum că Sava II Brancovici nu ar fi avut nici un merit de mare ierarh al Bisericii ortodoxe din Transilvania, descriindu-l ca pe un făcător de rele care nu pentru statornicia credinței, ci pentru fărădelegile sale a fost persecutat și martirizat de către principele Mihai Appafi. Ba mai mult, susține că mitropolitul ar fi fost o „unealtă” în mâna calvinilor și nici decum un bun ortodox⁵¹⁵.

Cartea lui Vasile Mangra este, într-o bună măsură, o pagină de istorie națională a românilor ardeleni din secolul al XVII-lea, depășind strict genul bisericesc cu iz hagiografic. Pentru a restabili adevărul despre mitropolitul Sava II, folosește toate izvoarele cunoscute până atunci asupra subiectului, ca și metoda de a reproduce în anexă documentele la care recurge. Istoric realist, el nu contestă activitatea istorică a lui Augustin Bunea, ci îi reproșează acceptarea de bune a rapoartelor tendențioase maghiaro-calvine din perioada lui Appafi și concluzia greșită la care ajunge utilizând acele documente ce fac referire la mitropolitul Sava. „Nu vreau să trag la îndoială vredniciile și meritele dlui Bunea pe câmpul cercetărilor istorice – scrie Mangra – dar cu regret trebuie să constat, că în espunerea faptelor și evenimentelor istorice îi lipsește cerința de căpetenie unui istoriograf: imparțialitatea și obiectivitatea ceea ce îl face să denatureze adeseori faptele și sub forma investigărilor științifice, să stabilească deducțiuni și concluziuni arbitrare și false”⁵¹⁶.

V. Mangra menționează și de episcopii de la Ineu, Matei-Moise, Sava și Longin, cel din urmă, unchi al mitropolitului. Despre Longhin, citând *Biografia lui Sava Brancovici* a lui Raici publicată în „Speranța” (1869), precizează, că în 1640, din cauza stăruințelor lui Gheorghe Rákoczy pentru calvinizare, părăsește scaunul episcopal stabilindu-se la mănăstirea Comana din Țara Românească⁵¹⁷. Demonstrează, contrar afirmațiilor lui A. Bunea⁵¹⁸, că episcopia Ineului chiar dacă a avut ierarhi de neam sârb „caracterul național al unei biserici particulare nu-l determină naționalitatea chiriarhilor după vremi, ci naționalitatea poporului din care se alcătuiește”⁵¹⁹. El reia teza lui Gheorghe Brancovici potrivit căreia Ineul „a fost înainte chiar Arhiepiscopie și mitropolie, care Mihai Basarab Voevodul a transpus-o în Belgradul Transilvaniei”, susținută de Nicolae Iorga și

aprilie 1898, p. 263; **Activitatea mitropolitului Sava II Brancovici**, în „Bis. și Șc.”, anul XXIX, nr. 1 din 2/15 ianuarie 1905, pp. 7-8; nr. 2 din 9/22 ianuarie 1905, pp. 17-18; nr. 3 din 16/29 ianuarie 1905, pp. 23-23; nr. 4 din 23 ianuarie/5 februarie 1905, p. 34; anul XXX, nr. 44 din 29 octombrie/11 noiembrie 1906, pp. 5-6 nr. 45 din 5/18 noiembrie 1906, pp. 5-6; nr. 46 din 12/25 noiembrie 1906, pp. 4-5; nr. 47 din 19 noiembrie/2 decembrie 1906, pp. 4-5; nr. 48 din 26 noiembrie/9 decembrie 1906, pp. 3-4; nr. 49 din 3/16 decembrie 1906, pp. 4-5; nr. 50 din 10/23 decembrie 1906, pp. 4-5.

⁵¹⁵ Augustin Bunea, **Vechile Episcopii românești ale Vadului, Geoagului și Bălgradului**, Blaj, 1902, pp. 112-131; Idem, **Ierarhia românilor din Ardeal și Ungaria**, Blaj, 1904, pp. 240-268.

⁵¹⁶ V. Mangra, **Mitropolitul Sava II Brancovici (1656-1680)**, Arad, 1906, p. 1.

⁵¹⁷ **Ibidem**, p. 41.

⁵¹⁸ A. Bunea, **Vechile episcopii românești ale Vadului, Geoagiului și Bălgradului**, p. 116.

⁵¹⁹ V. Mangra, **op.cit.**, p. 44.

Augustin Bunea, care mai susțin că înainte de Mihai Viteazul nu a existat nici o mitropolie în Transilvania. Gheorghe Brancovici nu numai că o admite, dar constată că Ineul era o mitropolie mutată în Bălgradul transilvan⁵²⁰.

Bazându-se pe „niște însemnări” de pe o *Evanghelie*, „manuscript vechiu slavon” și pe un exemplar al *Cazaniei lui Varlaam* din 1699, aparținând parohiei Cintei și pe o circulară datată 16 februarie 1783, în care se menționează de „mitropolii” Ioanichie și Isaia Antonovici de la Arad, Mangra concluzionează că „amintirea unei mitropolii a Ienopolei a rămas multă vreme neștersă în conștiința poporului”⁵²¹. El nu se îndepărtează cu nimic de *Cronica sârbă* a lui Gheorghe Brancovici.

Deși lucrarea suferă, într-o oarecare măsură, de pe urma polemicii cu istoricul A. Bunea, totuși, monografia lui V. Mangra rămâne de referință în privința vieții și activității mitropolitului Sava II Brancovici. Este o polemică științifică purtată în jurul adevărului care este bine stabilit în favoarea mitropolitului⁵²². Cartea este apreciată chiar în ședința publică din 13-16 octombrie 1906 a Academiei Române, la care a fost prezent și Nicolae Iorga, „amicul lui Bunea”, care pe lângă cuvintele de apreciere la adresa cărții lui Mangra, a afirmat că „nu admite judecata lui Bunea asupra lui Sava”, dar nu admitea nici tonul lui Mangra întrebuintat față de istoricul blăjan, „fondul sau meritul lucrării îl lasă intact”⁵²³.

Fiind în câmpul polemici dintre Mangra și Bunea, nu putem să nu amintim cartea lui Mangra intitulată *Ierarhia și Mitropolia Bisericii române din Transilvania și Ungaria* (Sibiu, 1908, 127 p.), care dovedește virtuțile unui istoric destul de critic care se vrea detașat de acel șovinism confesional de care sunt stăpâniți unii istorici ardeleni din prima jumătate a secolului nostru. Este un răspuns dat lucrării lui A. Bunea, *Ierarhia românilor din Ardeal și Ungaria* (Blaj, 1904), în care acesta contesta existența unei Mitropolii ortodoxe românești în Transilvania înainte de Mihai Viteazul. Mangra face o scurtă incursiune în istoria vieții creștine la români⁵²⁴, apoi se ocupă de organizarea bisericească a românilor transilvăneni, dovedind că Mitropolia exista cu mult înainte de unirea

⁵²⁰ Ibidem.

⁵²¹ Ibidem, p. 46.

⁵²² Răspunsul lui A. Bunea, deosebit de agresiv, nu a întârziat, vezi cartea sa: *Mitropolitul Sava Brancovici*, Blaj, 1906.

⁵²³ A. N. D. J. Arad, *Fond Roman Ciorogariu*, dosar 17, f. 170-171. Lucrarea lui Vasile Mangra este apreciată și de Atanasie Marian Marienescu, cel care l-a propus și i-a susținut candidatura în Academia română. Întrețin o bogată corespondență recomandându-i o listă de personalități cărora să le expedieze lucrarea Sava II Brancovici.

⁵²⁴ Despre vechimea creștinismului la români a scris și în studiul intitulat, *Câteva trăsături din viața Sfântului martir Nichita Romanul* („Lumina”, 1873, pp. 253-254), afirmând că „istoria dovedește că între coloniștii lui Traian cea mai mare parte deja profesa legea creștină”, afirmație hazardată exprimând însă credința generală a istoricilor români ai epocii. A participat cu aleasă competență la marea dezbatere a timpului său despre originea latină a limbii și a poporului român, continuitatea sa pe vechiul pământ al Daciei, adevăruri istorice contestate de Roesler și adepții săi. În acest sens publicând studiul, *Continuitatea elementului român în Dacia*, („Familia” nr. 28-32 din 1881), apreciat de istoricul bănățean Vasile Maniu în raportul său despre mișcarea istorică și literară publicat în „Analele Academiei Române”.

de la 1600⁵²⁵, alături de episcopiile de Vad și Maramureș. Este adevărat că a făcut și el o serie de greșeli, susținând teze infirmate de cercetările ulterioare.

Confruntându-se cu propaganda catolică și greco-catolică, publică studiul intitulat *Biserica româno-ortodoxă și Biserica romano-papală*⁵²⁶, în care face un mic istoric al stării Bisericii ardeleni înainte și după uniație, luată pentru Ortodoxie a clerului și enoriașilor români din Transilvania și rolul lui Visarion Sarai, Sofronie de la Cioara, a preotului Ioan Morariu (Popa Tunsu) și mișcările religioase din secolul al XVIII-lea. Prigoana la care au fost supuși ortodocșii din Transilvania de către conducătorii catolici ai statului ungar, lăudându-se că luptă „ad extirpandos hereticos schismaticos” ca și habsburgii după unirea de la 1700, o tratează în studiul *Roma și Biserica Românilor*, publicat în mai multe foiletoane din „Biserica și Școala”⁵²⁷. Pentru a arăta netemeinicia actului semnat de Atanasie Anghel⁵²⁸ și cei câțiva protopopi ardeleni, Mangra aduce mărturia unor fruntași ai culturii române din Transilvania, încercând să demonstreze că unirea cu Roma nu a folosit poporului român numai unor cercuri străine de sufletul și aspirațiile românilor, și că toți „oameni mari, ieșiți din sânul Bisericii unite, care au susținut caracterul național al Bisericii și-au apărât cauza națională a poporului nostru, toți au fost persecutați și exilați până la unul”. Combătând unele păreri „uniatiste” care cereau „unirea” tuturor românilor ardeleni într-o Biserică supusă Romei, autorul ține să precizeze că Roma nu apăra interesele naționale românești și că Biserica unică a românilor trebuie să rămână tot cea străbună, adică cea ortodoxă. Studiul este o profundă analiză a prozelitismului catolic pe care l-a avut de suportat de-a lungul secolelor Biserica ortodoxă a românilor din Ungaria și Transilvania. Categoriind „unirea” ca pe o „adevărată tocmeală cu catolicii transilvăneni” și un „act curat politic” din partea românilor ce-au acceptat trecerea la greco-catolicism. În continuare exemplifică faptul că în schimbul „câtorva concesii”, românii trecuți la confesiunea Romei, și-au pierdut independența lor ca „religionari de rit oriental”. În încheiere subliniază faptul că „Biserica ortodoxă este națională și independentă în România”⁵²⁹, cât și în Austro-Ungaria” și că românii resping „deopotrivă orice ingerință și jurisdicție străină în afacerile bisericii și vor respinge mai cu seamă impunerea jurisdicțiunii unui șef drept divin și cu pretențiunea de reprezentând infailibil a toată Biserica”.

⁵²⁵ Vezi și **Vechea mitropolie ortodoxă**, în „Bis. și Șc.”, anul XXXVIII, nr. 9 din 2/15 martie 1914, pp. 65-66.

⁵²⁶ „Lumina”, 1875, pp. 49-50, 53-54, 65-66, 105-106.

⁵²⁷ Anul VII nr. 20 din 15/27 mai 1883, pp. 171-172; nr. 21 din 22 mai/3 iunie 1883, pp. 180-181; nr. 22 din 29 mai/16 iunie 1882, pp. 187-189; nr. 23 din 5/17 iunie 1883, pp. 197-199; nr. 24 din 12/24 iunie 1883, pp. 203-204; nr. 25 din 19 iunie/1 iulie 1883, pp. 211-214.

⁵²⁸ Vezi și V. Mangra, **Acte memorabile pentru istoria Bisericii române**, în „Bis. și Șc.”, anul III, nr. 28, pp. 218-219.

⁵²⁹ Referitor la Biserica din afara arcului carpat, prin condeiul lui Vasile Mangra (**Starea Bisericii în România**, în „Speranța”, 1871, nr. 23 pp. 182-184), românii de dincoace de Carpați i-au cunoscut de situația reală, luând atitudine determinată de „**legăturile de sânge și de credință**” față de starea necorespunzătoare în care se afla Biserica „**fraților noștri de peste Carpați**”.

Această incursiune în opera istorică a lui Vasile Mangra ne poate ușura considerațiile unei posibile concepții istorice. Istoric reprezentativ al istoriografiei tradiționale ardeleni de la finea secolului al XIX-lea și începutul celui următor, el s-a integrat în constelația cărturărească transilvăneană care a participat cu dăruire la pregătirea și realizarea statului unitar român.

În activitatea sa științifică, alături de multă lumină, stăruie, firesc și umbre datorate epocii pe care a traversat-o și concepției istorice. Vasile Mangra nu este o excepție, el se integrează alături de alți istorici ardeleni, care pe lângă grăunțele de aur semănat, a risipit și multe idei, evident, unele în dezacord cu spiritul științific. Dar opera lui așa cum a fost creată, la o examinare atentă, critică, își dovedește rezistența în confruntarea cu timpul. Opera lui poartă amprenta istoriografiei ardeleni tradiționale, cu calități dar și cu limite. El însuși mărturisește că a scris în spiritul unor iluștrii înaintași ai Școlii ardeleni. „Convingerea mea este că istoria Bisericii române din Transilvania se poate construi numai pe temelia bine așezată de S. Clain și P. Maior”⁵³⁰.

Teolog și istoric, om cu o temeinică cultură, dar împovărat de tendințe confesionale datorate structurii sale intelectuale, Vasile Mangra a fost un om al timpului său, un istoric înclinat spre explicația istorică dominat de ideea factorilor istorici determinanți în care cel religios este copleșit de serfa factorilor prioritari de natură materială. Se desprinde din opera sa istoriografică încrederea pe care a nutrit-o în triumful ideii naționale și în capacitatea românilor de a fi creatorii propriei lor deveniri istorice. Toate preocupările i-au fost răsplătite în anul 1909 prin alegerea ca membru al Academiei Române.

⁵³⁰ V. Mangra, *Mitropolitul Sava II Brancovici*, p. IV.

IX.

Gheorghe Ciuhandu (1875-1947), istoric al Episcopiei Aradului

Teolog și istoric înzestrat cu calități intelectuale remarcabile, Gheorghe Ciuhandu a slujit Biserica și cultura română deopotrivă. Incontestabil, este istoricul cu cea mai bogată contribuție adusă la cunoașterea istoriei vieții bisericești din Transilvania, în general, și în special a părților arădene, crișene și bănățene. Dimensiunea contribuției sale în plan istoriografic, în raport cu evoluția domeniului în perioada interbelică, se oglindește în cele peste 60 de cărți și broșuri și mai multe sute de studii, articole și comunicări științifice, publicate în periodice din Arad, Sibiu, Oradea, București, Cernăuți, impunându-se prin diversitatea problemelor abordate și prin bogăția informațiilor pe care o cuprinde.

Pregătirea intelectuală deosebită, preocupările de teologie și drept canonic, istorie bisericească și istoria culturii românești, l-au promovat în rândul marilor personalități ale Bisericii și Neamului românesc, câștigându-și un loc binemeritat în *Enciclopedia istoriografiei românești* (p. 99) și *Dicționarul teologilor români* (pp. 106-107)⁵³¹.

⁵³¹ Pentru viața și activitatea sa vezi: M. Păcurariu, *Dicționarul teologilor români*, pp. 106-107. Pe lângă bibliografia menționată de M. Păcurariu vezi și: Ed. I. Găvănescu, *Părintele Gh. Ciuhandu*, în „Aradul”, anul I, nr. 48 din 4 octombrie 1931, p. 2; Idem, *Două distincții*, în „Hotarul”, an. III, 1936, iunie, nr. 6; Idem, *Un neobosit cercetător istoric: părintele Gheorghe Ciuhandu*, în „Bis. și Șc.”, anul LXIII, nr. 38 din 17 septembrie 1939, pp. 312-313; Idem, *Înmormântarea Părintelui Dr. Gheorghe Ciuhandu*, în „Bis. și Șc.”, anul LXXI, nr. 20 din 11 mai 1947, pp. 142-144; Idem, *Părintele Dr. Gheorghe Ciuhandu. Viața și opera sa*, în „M. A.”, anul XII (1967), nr. 8-9, pp. 726-731; Idem, *Protopopul dr. Gheorghe Ciuhandu (1875-1947)*, în „M. B.”, anul XXV (1975), nr. 4-6, pp. 226-231; Gh. Lițiu, *O lacrimă pentru părintele Dr. Gheorghe Ciuhandu*, în „Bis. și Șc.”, anul LXXI, nr. 20 din 11 mai 1947, pp. 145-146; Idem, *La 30 de ani de la moartea Protopopului Stavrofor Dr. Gheorghe Ciuhandu*, în „M. A.”, anul XXII (1977), nr. 10-12, pp. 919-922; Idem, *Cincizeci de ani de la moartea protopopului stavrofor dr. Gheorghe Ciuhandu*, în „Teologia”, Arad, anul I, nr. 2, aprilie-iunie, 1997, p. 126; Grigorie T. Marcu, *Sărbătorirea Părintelui Dr. Gheorghe Ciuhandu*, în „R. T.”, anul XXXIV, nr. 1, 1944, p. 47; Ioan Evuțian, *Iconom Stavrofor Dr. Gheorghe Ciuhandu*, în „L. R.”, anul XXVII, 15 mai 1947, nr. 10, pp. 73-74.; Petre Deheleanu, *A plecat un om*, în „Bis. și Șc.”, anul LXIII, nr. 38 din 17 septembrie 1939, p. 311; Caius Turicu, *Merinde pentru cale*, în „Bis. și Șc.”, anul LXIII, nr. 38 din 17 septembrie 1939, p. 313; Aurel Tripon, *Speranțe îndreptățite*, în „Bis. și Șc.”, anul LXIII, nr. 38 din 17 septembrie 1939, pp. 315-316; Ilarion V. Felea, *Sărbătorirea P. C. S. Părintelui dr. Gheorghe Ciuhandu*, în „Bis. și Șc.”, anul LXVII, nr. 46 din 14 noiembrie 1943, p. 375; Tudor Demian, *O alegere care ne onorează*, în „Bis. și Șc.”, anul LXX, nr. 30 din 21 iulie

Profilul personalității lui Gheorghe Ciuhandu, în ambianța națională bisericească și culturală a sfârșitului de secol XIX și prima jumătate a celui următor, s-a conturat începând cu studiile desfășurate la Beiuș (gimnaziale), Arad (teologice) și Cernăuți. La prestigioasa Universitate bucovineană, tânărul, inteligent și cu o inepuizabilă sete de cunoaștere, pe lângă cursurile cu tematică strict teologică, mai audiază și pe cele de la Facultatea de drept și filosofie unde în mod deosebit îl interesau cele ale profesorului Ion G. Sbiera. La Facultatea de teologie a avut privilegiul de a-i avea pe frații Eusebie și Clementie Popovici, Emilian Voiutschi, Vasile Găină, Vasile Tarnavschi și Vasile Gheorghiu, care au așezat temelia științelor teologice la izvorul cărora își stinseseră setea de cunoaștere atâtea promoții de teologi, operele lor servind multă vreme drept îndrumar în științele teologice. Ciuhandu a fost conștiincios și a dovedit o deosebită înțelegere a disciplinelor predate. A păstrat cu grijă unele manuscrise ale cursurilor după care a învățat, multe păstrându-se în fondul de documente ce îi poartă numele. În anul 1905 a tradus din limba germană cursul de Teologie morală al prof. Emilian Voiutschi⁵³² și cel de Drept bisericesc al prof. Clementie Popovici⁵³³ pe care dorea să le publice la Arad.

Anii petrecuți pe băncile Universității din Cernăuți au contribuit la largirea orizontului cunoașterii în multe domenii și i-au îmbogățit mai ales cunoștințele din domeniul istoriei bisericești avându-l ca profesor pe Eusebie Popovici, acel „sfânt al științii și al bisericii sale” după cum îl numea Nicolae Iorga.⁵³⁴ Sub îndrumarea acestuia, în primăvara anului 1905 și-a trecut cu succes

1946, pp. 230-231; Idem, **Iconom Stavrofor Dr. Gheorghe Ciuhandu. 1875-1947**, în „Bis. și Șc.”, anul LXXI, nr. 20 din 11 mai 1947, pp. 141-142; Petru Pascu, **Ni se duc stegarii credinței**, în „Bis. și Șc.”, anul LXXI, nr. 20 din 11 mai 1947, pp. 145-146; I. E. Naghiu, **Ierarhi și preoți bănățeni și crișeni la Academia Română (1866-1947)**, în „M. B.”, anul XXIX (1979), nr. 1-3, pp. 77-78; P. Vesa, **Din corespondența preotului dr. Ștefan Lupșa cu preotul dr. Gheorghe Ciuhandu**, în „Arca”, an. II, nr. 12 (23), 1991, pp. 13-14; Idem, **Biblioteca preotului Gheorghe Ciuhandu în lumina corespondenței**, în „Relief”, Arad, nr. 24-26, iulie-septembrie 1994, p. 15; Idem, **Dialog epistolar (I) Roman Ciorogariu - Gheorghe Ciuhandu**, în „Cele Trei Crișuri”, Oradea, Serie nouă, an. VII, nr. 11-12 (80-81), noiembrie-decembrie 1996, pp. 6-7; Idem, **Dialog epistolar (II) Roman Ciorogariu - Gheorghe Ciuhandu**, în „Cele Trei Crișuri”, Serie nouă, an. VIII, nr. 1-3 (82-83-84), ianuarie martie 1997, p. 4; Idem, **Din corespondența lui Roman Ciorogariu cu Gheorghe Ciuhandu**, în „Teologia”, anul I, nr. 2, 1997, pp. 108-115; Idem, **Din corespondența preotului dr. Gheorghe Ciuhandu cu Academia Română**, în „Ziridava”, XXI, 1998, pp. 383-394; Idem, (în colaborare cu Radu Ardelean) **Corespondența lui Ioan Lupăș cu Gheorghie Ciuhandu**, în „Aradul cultural”, nr. 1-2, 2002, pp. 131-145; Gh. Ciuhandu, **Memorii (1907-1925). Din viața mea. Făcute și pățite, spuse ca să învețe și alții** (Ediție îngrijită, prefată și tabel cronologic de Constantin Jinga, Postfață de conf. dr. Gheorghe Ciuhandu), Timișoara, 1999, 339 p.

⁵³² B. E. O. R. Arad, **Fond Gheorghe Ciuhandu**, dosar 109.

⁵³³ Printr-o scrisoare expediată din Cernăuți la 17 iulie 1905, prof. Clementie Popovici mulțumește lui Ciuhandu pentru osteneala traducerii cursului, dar pentru că manuscrisul este „*încă prea defectuos*” redactat, având „*multe de îndreptat*” la el, îl sfătuiește să mai amâne publicarea lui, cf. B. E. O. R. Arad, **fond citat**, dosar 74, f. 151-152 v.

⁵³⁴ Nicolae Iorga, **Oameni care au fost**, vol. I (Studiu introductiv de Valeriu Râpeanu, Ediție critică, note și comentarii de Valeriu Râpeanu și Sanda Râpeanu), Galați, 1994, p. 113.

examenul de doctorat cu un subiect de istorie bisericească, *Ritul răsăritean pe teritoriul ungar* („Candela”, nr. 7 1907 și în extras, Cernăuți, 1907).

Întors de la Cernăuți cu solide cunoștințe istorice, teologice, filosofice și doctoratul luat cu succes, nu este numit profesor la Institutul pedagogic-teologic așa după cum se aștepta, ci i se oferă un post administrativ, referent școlar al Consistoriului eparhial arădean. Episcopia nu se afla în cea mai bună epocă a sa iar Gheorghe Ciuhandu, fire combativă, nedispus a-și apleca fruntea în fața nedreptăților, nu era pe placul unor colegi profesori și nici chiar al episcopului Ioan Iognație Papp. Funcțiile administrative nu puteau copleși și consuma întreaga sa putere intelectuală, activitatea istoriografică servindu-i „în toată vremea pentru cheltuirea plusului de energie”⁵³⁵.

Gheorghe Ciuhandu a venit în istoriografia bisericească cu o pregătire pozitivistă primită de la mentorul său Eusebie Popovici, el însuși format în spiritul școlii istorice de la Viena a cărei direcții era ca cercetarea istorică să pornească de la documente ca singura sursă a adevărului, spirit imprimat și studenților săi. Acesta este principiul fundamental al istoriografiei lui Ciuhandu. Acordă o mare atenție izvoarelor documentare, având o înțelegere determinată a faptului istoric în reconstituirea anumitor perioade istorice.

Era pe deplin conștient de importanța arhivelor pentru cercetarea istorică. În acest context nu este lipsit de interes să vedem atitudinea sa față de arhive, în special cele arădene. În ele vedea trecutul „într-o lumină foarte frumoasă, cu pagini strălucitoare chiar, din care să se desprindă nu numai diamantul suferințelor răbdate cu bună nădejde, ci și aurul scump al străduințelor pentru izbăvirea noastră sufletească-culturală și politică națională”⁵³⁶.

Cunoștea bine arhiva episcopiei⁵³⁷, a Institutului pedagogic-teologic și a județului Arad. Dacă acestea erau într-o anumită ordine, cea a Tribunalului orașului Arad era într-o mare dezordine, ba mai mult, „mari cantități de documente” au fost predate unei fabrici de hârtie, iar arhiva „administrației erariale din Miniș – arhivă ce putea ajunge până în veacul XVIII” a fost arsă. Aceeași soartă a avut și „arhiva grecească” pe care a cercetat-o în 1907 la

⁵³⁵ Șt. Lupșa, + **Iconom stavrofor dr. Gheorghe Ciuhandu**, în „T. R.”, anul XCV, nr. 17-18 din 11 mai 1947, p. 1.

⁵³⁶ Gh. Ciuhandu, **Arhivele arădene**, în „Bis. și Șc.”, anul LXII, nr. 5 din 30 ianuarie 1938, p. 38; Idem, **Arhivele arădene**, în „Hotarul”, an. V, ianuarie-februarie 1938, pp. 27-31.

⁵³⁷ Despre arhiva veche a eparhiei arădene aflăm din Protocolul ședinței a II-a consistorială, ținută la 16 august 1849, notarul Moise Romanul făcea cunoscut că „*arhivul diecezan din chilia unde mai nainte aci în Reședința episcopală era așezat, spre scutirea lui de pericolul arderii, încă înainte de superatele turburări revoluționare, l-a translocat în Biserica catedrală din Arad*”, cf. Ed. I. Găvănescu, **Ședințele din 1849 ale Consistorului Eparhiei arădene. Câteva informațiuni**, în „Hotarul”, anul III, 1936, nr. 1, p. 4. După mărturia lui Vasile Mangra („Bis. și Șc.”, nr. 12 din 1904), arhiva amintită de M. Romanul cuprindea și partea mai veche de la Ineu, care ar fi existat și în perioada lui Mangra; vezi și Gh. Ciuhandu, **Episcopii Samuil Vulcan și Gherasim Raț**, p. XVII. Despre această arhivă vezi: I. D. Suci, E. Gluck, **Arhiva Diecezei Aradului**, în „R. A.”, anul XII, nr. 2, 1969, pp. 219-229.

biserica din Erdeiș (azi Pădureni, jud. Arad)⁵³⁸. Ciuhandu se arată interesat și de arhivele locale din Sebiș. La 17 octombrie 1933, preotul paroh Ioan Bogdan din localitate îi trimite o epistolă din care reiese că în majoritate erau distruse⁵³⁹.

În ședința din 24 mai a Adunării eparhiale, propune să se ia măsuri pentru „organizarea și selecționarea” arhivei diecezei arădene⁵⁴⁰, iar cu prilejul Congresului cultural de la Arad din 30 ianuarie 1938, în conferința intitulată, **Înființarea arhivelor arădene**, propune concentrarea arhivelor comunale și ale altor „organizații într-un local potrivit la Arad, eventual la Palatul cultural”, solicitând înființarea unei filiale a arhivelor statului în orașul de pe Mureș. Tot cu această ocazie propune guvernului român să intervină pentru a aduce în țară arhivele din Viena și Budapesta, considerând că ne revin de drept în baza tratelor de pace de la Saint-Germain (septembrie 1919) și Trianon (1920)⁵⁴¹. În anul 1932, prin intermediul preotului Vasile Popovici din Timișoara se interesa de arhiva episcopiei sârbe, despre care află că fusese mutată la Vârșeț⁵⁴². După numai doi ani, în primăvara anului 1934 vizitează la Belgrad pe episcopul Vikentie Vujič, „un contemporan mai vârstnic” de la Universitatea din Cernăuți. Cu acest prilej obține „unele înlesniri pentru cercetări istorice” în arhivele de la Carloviț⁵⁴³, unde a rămas vechea arhivă și după ce Biserica ortodoxă sârbă și-a mutat centrul de unitate administrativă la Belgrad. Din motive financiare cercetările în aceste arhive au fost mereu amânate.

Arhivele din Viena i-au fost accesibile prin intermediul cercetărilor lui Ștefan Lupșa⁵⁴⁴, iar cele de la Budapesta prin profesorul Alexa Ivič de la Subotița⁵⁴⁵. Dacă în arhivele greco-catolicilor din Lugoj și Oradea „cercetătorii

⁵³⁸ Idem, *Arhivele arădene*, în „Bis. și Șc.”, nr. cit., pp. 38-39; Idem, *Comercianții „greci” în părțile ungurene și în special în ținutul Aradului*, în vol. „Fraților Alexandru și Ion I. Lăpedatu la împlinirea vârstei de 60 de ani”, București, 1936, p. 248, nota 2.

⁵³⁹ „*Înalt Prea Cucernice Părinte ! Rog scuzați-mi negligența să abia acum pot să vă trimit scriptele acestea vechi, cari poate Vă lipsesc. Diferitele ocupațiuni m-au făcut să întârziu. Am căutat după arhivele grofului Konigszeg, dar durere e distrusă și toată împrăștiată cât e podul casei așa că nu se poate găsi ceva folositor. La biserica reformată nu sunt date cari ne-ar putea folosi. În cazul că voi da peste ceva date folositoare îmi voi ținea de fericită plăcere a Vi le servi. Aceste notițe ce Vi le trimit acum, mi-ar lipsi și mie mai târziu pentru compunerea unei cronici, deci rog ca după folosire să binevoiți a mi le restitui. Cărțile trimise le-am primit cu bucurie, pentru ce Vă sunt adânc mulțumitor și recunoscător. Vă mulțumesc totodată și pentru atențiunea arătată față de fratele și nepoata mea din Dezna. Sebiș la 17 Oct. 1933 Cu deosebit respect: Ioan Bogdan preot*”. Cf. B. E. O. R. Arad, fond citat, dosar 106, f. 268.

⁵⁴⁰ „Bis. și Șc.”, anul LI, nr. 27-28 din 10 iulie 1927, p.5; problemă repusă în discuție și în volumul *Episcopii Samuil Vulcan și Gherasim Raț*, p. XVIII.

⁵⁴¹ Gh. Ciuhandu, *Arhivele arădene*, în „Bis. și Șc.”, nr. cit., pp. 39-40; Congresul a avut loc la inițiativa „Federației societăților culturale” din Arad și cu acest prilej au mai conferențiat: Alexandru Constantinescu (*Supremația culturii românești la granița de vest*), Cornel Radu (*Monografia românească a județului Arad*), Ascaniu Crișan (*Rostul Palatului Cultural în promovarea culturii arădene*), Lazăr Nichi (*Importanța săpăturilor arheologice în județul Arad*) și Caius Lepa (*Înființarea unui muzeu etnografic la Arad*).

⁵⁴² B. E. O. R. Arad, fond citat, dosar 124, f. 301.

⁵⁴³ *Ibidem*, dosar 39, f. 8-10.

⁵⁴⁴ P. Vesa, *Din corespondența preotului dr. Ștefan Lupșa cu preotul dr. Gheorghe Ciuhandu*, în „Arca”, an. II, nr. 12 (23), 1991, pp. 12-13.

⁵⁴⁵ B. E. O. R. Arad, fond citat, dosar 125, f. 56-57, 58-58 v.

necatolici” nu aveau accesul, în schimb, episcopia româno-catolică din Oradea își deschisese arhiva, din care, tot Ștefan Lupșa, a adunat un bogat material documentar pe care l-a pus la dispoziție istoricului Gh. Ciuhandu. Pentru impulsionarea cercetărilor privind trecutul părților arădene, Gh. Ciuhandu a propus înființarea unei *Comisiuni istorice* a Aradului, cu un statut propriu și sfera de activitate specific istorică, tipărind și un *Buletin istoric* în care să fie publicate studii și articole referitoare la acest ținut⁵⁴⁶.

Arhivele arădene și cercetările istorice îl atrăgeau în mod deosebit, motiv pentru care refuză, pe rând, postul de protopop al Chișineului-Criș, o catedră universitară la Cernăuți, unde, în anul 1922, după trecerea la cele veșnice a prof. Eusebiu Popovici, a fost invitat pentru a-i ocupa locul la catedră, iar mai târziu, postul de rector al Academiei Teologice din Cluj, oferit de episcopul Nicolae Ivan prin intermediul istoricului Ioan Lupaș⁵⁴⁷.

Dacă nu a ajuns să fie îndrumătorul tinerilor teologi, Gh. Ciuhandu a știut să se facă apostolul unei chemări ce depășea cu mult sfera unei catedre, fie și universitară. În scrisoarea prin care refuză postul de rector de la Academia Teologică din Cluj, îi scria lui Ioan Lupaș, că cei 19 ani de activitate desfășurată pe tărâmul administrației școlare, „m-au împedicat de a mă putea ocupa sistematic cu cartea și de a-mi face o pregătire pentru misiuni ca cea ce mi se îmbie”. Cu siguranță, știa că la Cluj era mult mai bine primit decât în orașul de pe Mureș, Ciuhandu rămâne în continuare în Arad unde avea să-și „consume o parte din energii fără de a fi bun de altă slujbă, decât de referent”. Deși în Arad era nedreptățit, fire modestă, nu aspira la funcții înalte, era convins că la vârsta de 49 de ani pe care o avea atunci, era mai folositor Bisericii dacă „face știință aplicată la viața bisericească”⁵⁴⁸.

Stăpânind bine limbile latină, germană și maghiară, Ciuhandu a avut largi posibilități de a recurge la izvoare documentare variate. Bogata colecție de documente pe care o dețineau arhivele arădene i-a fost un vast câmp de cercetare unde mintea sa putea să se adape cu nesaț „la izvoarele necercetate ce cuprind însăși viața noastră veche românească din alte timpuri, ocrotite de Biserică”⁵⁴⁹. Cărturar cu calități de o înaltă erudiție, a pătruns adânc în tainele științei istorice, culturale și bisericești, semănând cu dărnicie studii, articole și recenzii în paginile diferitelor reviste⁵⁵⁰, a tipărit cărți ce ridică prestigiul instituției pe care

⁵⁴⁶ Gh. Ciuhandu, *op. cit.*, p. 40.

⁵⁴⁷ B. E. O. R. Arad, *fond citat*, dosar 74, f. 80. Scrisoarea din 12 ianuarie 1924.

⁵⁴⁸ *Ibidem*, dosar 74, f. 81-82. Scrisoarea din 2/15 februarie 1924.

⁵⁴⁹ Ed. I. Găvănescu, *Un neobosit cercetător istoric: părintele Gh. Ciuhandu*, în „Bis. și Șc.”, anul LXIII, Arad, 17 septembrie 1939, nr. 38, pp. 312-313.

⁵⁵⁰ „Biserica și Școala”, „Tribuna”, „Tribuna Poporului”, „Românul”, „Hotarul”, „Salonul literar”, „Știrea”, „Foaia literară” (Arad); „Telegraful Român”, „Revista Teologică” (Sibiu); „Candela” (Cernăuți); „Biserica Ortodoxă Română” (București); „Legea Românească”, „Cele Trei Crișuri” (Oradea).

o viață întreagă a slujit-o. În reviste semna și cu pseudonimele: Capelanul, Senin, Sihastrul, Călugărul Serafim, stilul inconfundabil dezvăluindu-i identitatea.

De la broșurile publicate în colecția intitulată, „La vatra sufletească a neamului”, inaugurată în anul 1924 ce cuprinde momente din istoria eparhiei arădene, ajunge la monumentalele lucrări: *Episcopii Samuil Vulcan și Gherasim Raț. Pagini mai ales din istoria românilor crișeni 1830-1840* (Arad, 1935) și *Românii din Câmpia Aradului de acum două veacuri cu un excurs istoric până la 1752 și însemnări istorice-politice ulterioare* (Arad, 1940), ambele bucurându-se de un premiu academic.

Dimensiunile contribuției preotului Gh. Ciuhandu în plan istoriografic (dar și teologic) în raport cu evoluția domeniului în perioada interbelică se oglindește în cele aproape 50 de cărți și mai multe sute de studii, articole și comunicări publicate în periodice din Arad, Sibiu, Oradea, București, Timișoara și Cernăuți. Principalele direcții de investigații istorică urmărite au fost: 1. istoria ecleziastică a ținuturilor aflate sub jurisdicția eparhiei arădene (în special Arad și Bihor), 2. raporturile dintre Biserica ortodoxă și cea catolică pe de o parte și greco-catolică pe de alta.

Un ideal moștenit de la fostul său profesor de la Institutul teologic din Arad, Vasile Mangra, a fost cercetarea istoriei eparhiei arădene, problemă pusă în discuțiile ședințelor Adunării eparhiale⁵⁵¹ și în „Biserica și Școala”, organul oficial al diecezei. În concepția lui Ciuhandu, eparhia Aradului merita de mult o mai atentă cercetare istorică, în primul rând, pentru că sub patronajul ei s-a dus o mare acțiune de apărare a neamului încă din secolul al XVIII-lea, nu numai sub aspectul bisericesc dar și sub cel național, atunci când prozelitismul catolic își asocia elementele autorităților oficiale ale statutului austriac ce își dădea binevoitorul concurs pentru scopuri nu numai religioase ci și de deznaționalizare a românilor „schismatici”. În al doilea rând, Episcopia Aradului, sub ocrotirea privilegiilor ilirice a ocrotit pe toți ortodocșii din aceste părți, din Bihor – rămas fără păstor sufletesc încă de la sfârșitul veacului al XVIII-lea – și până în Banat, iar spre apus a salvat Zărandul de uneltirile autorităților laice cu concursul eparhiei latine din Oradea și a celei din Blaj, în acest Zărand unde episcopul Sinesie Jivanovici al Aradului (1751-1768) desfășura o amplă acțiune de apărare națională mai românească decât cea a lui Petru Pavel Aron. În secolul al XIX-lea, tot eparhia Aradului este terenul în care a rodit mișcarea națională de eliberare de sub jurisdicția ierarhiei sârbe de la Carloviț și crearea unei vieți proprii bisericești sub ierarhia românească. Toate acestea îl determinau să afirme că prin scrierea istoriei diecezei s-ar putea ajunge la „rezultatul de a cunoaște cauzele deosebite ale ținerii din trecut la biserică” și că orice jertfă s-ar aduce

⁵⁵¹ A. E. O. R. Arad, grupa IV, dosar 4/1929, doc. 5660, f. 414-415; doc. 3534; vezi Gh. Ciuhandu, *Episcopii Samuil Vulcan și Gherasim Raț*, pp. VII-XVI.

pentru scrierea „des pomenitei istorii ar fi deplin recompensată – căci doar ce altă preocupare poate să fie mai sfântă și mai obligatorie în sine și mai salutară în afară, decât aceea de a-și asigura nu numai integritatea ci și prosperarea ei spirituală și culturală”⁵⁵².

Străduințele lui Ciuhandu pentru crearea condițiilor necesare în scopul scrierii unei sinteze istorice a episcopiei n-au dus la rezultatele scontate. Nu existau „mijloacele bănești necesare și, mai ales, nu avem oameni [...] lipsind și începuturile monografice necesare”. De aceea, după cum avea să mărturisească într-un raport din 7 aprilie 1936 adresat episcopului Andrei Magieru al Aradului (1936-1960), „m-am apucat pe socoteală proprie de lucru”⁵⁵³.

Începutul activității sale historiografice datează încă înainte de susținerea doctoratului. În 1903, pe când funcționa ca profesor suplinitor la catedra de istorie bisericească la Institutul pedagogic-teologic din Arad, publică studiul *Încreștinarea ungarilor, ducatele din stânga Dunării, ritul răsăritean*, publicat în mai multe foiletoane din „Tribuna Poporului”⁵⁵⁴. Studiul vădește viitoarele calități ale istoricului matur și versat de mai târziu, însușiri ce se vor dezvolta prin cercetări în arhive și prin cunoașterea tot mai bine a subiectelor abordate. În acest prim studiu, Ciuhandu surprinde două aspecte majore ale problemei. În primul rând, existența formațiunilor prestatale românești din secolele IX-X iar în al doilea rând, condițiile în care s-a constituit statul feudal maghiar la începutul secolului al XI-lea. Dovedește vechimea românilor pe aceste meleaguri, permanența și continuitatea elementului românesc aducând ca argumente în plus, vechimea ritului răsăritean care exista încă înainte de „descălecatul ungarilor”. La argumentația logică, mai adaugă și un ascutit spirit polemic care îl va caracteriza în întreaga operă de dispute cu istoricii confesionali, adăugând și îndemnul: „poftească cui îi face plăcere, discute și mai departe trecutul nostru clar de-altfel pentru cei cu minte sănătoasă. Să nu o uite însă, că a nega trecutul unui popor încă nu va să zică a-l priva de drepturile de viitor”.

Problema vechimii ritului răsăritean o reia în teza de doctorat, *Ritul răsăritean pe teritoriul ungar* (Cernăuți, 1907). La început o problemă pur religioasă, mai târziu devine una de natură exclusiv politică în contradicție cu existența noastră etnică și bisericească pe aceste meleaguri.

Atribuțiile de referent școlar cu care fusese însărcinat îi ocupau o mare parte a timpului, mai ales că legislația școlară maghiară din epocă creează mari

⁵⁵² Gh. Ciuhandu, **O datorie uitată: Istoria Diecezei Aradului**, în „Bis. și Șc.”, anul XI, nr. 1 din 1/14 ianuarie 1917, pp. 10-11.

⁵⁵³ B. E. O. R. Arad, **fond citat**, dosar 39, f. 8-10.

⁵⁵⁴ „Tribuna Poporului”, anul VII, nr. 68 din 15/28 aprilie 1903, pp. 2-3; nr. 69 din 16/29 aprilie 1903, pp. 2-3; nr. 70 din 17/30 aprilie 1903, pp. 2-3; nr. 72 din 20 aprilie/3 mai 1903, p. 2; nr. 73 din 22 aprilie/5 mai 1903, pp. 2-3; nr. 74 din 23 aprilie/6 mai 1903, pp. 2-3; nr. 78 din 30 aprilie/13 mai 1903, pp. 2-3; nr. 79 din 1/14 mai 1903, pp. 2-3; nr. 83 din 7/20 mai 1903, pp. 2-3; nr. 86 din 11/24 mai 1903, pp. 2-3; nr. 88 din 14/27 mai 1903, p. 3; nr. 89 din 15/28 mai 1903, p. 3; nr. 91 din 18/31 mai 1903, p. 3; nr. 93 din 21 mai/3 iunie 1903, pp. 2-3.

probleme școlilor confesionale românești. Pe lângă o serie de lucrări prin care căuta îmbunătățirea învățământului românesc⁵⁵⁵, își face timp suficient și pentru cercetările istorice. Până la studiile de o mai mare extensiune, publică studii de o mai mică întindere⁵⁵⁶. Între 1930-1934, pe baza unor cercetări în arhivele arădene, conferențiază de mai multe ori cu diferite ocazii despre istoria românilor din aceste părți⁵⁵⁷, prelegeri pe care le publică în *Schițe din trecutul românilor arădeni din veacul XVIII* (Arad, 1934, 84 p.). Erau „fragmente din ceea ce ar putea vr-odată, cineva, mai norocos și mai bine informat să scrie: o istorie, pe care nu o avem încă, a Românilor din ținutul Aradului”. Din păcate, pentru viața bisericească de la începutul secolului al XVIII-lea și primul episcop al Aradului nu stăruie prea mult. Afirmă că Isaia Diacovici, în anul 1695 era deja episcop în Ineu de unde în 1705 și-a „strămutat reședința” la Arad, fără a face nici o trimitere bibliografică, iar pentru perioada arădeană a episcopului citează doar pe Vasile Mangra⁵⁵⁸ și Giorgiu Popa.⁵⁵⁹ Pentru cealaltă parte a secolului al XVIII-lea, citează pe Nicolae Iorga, Nicolae Dobrescu, Nicolae Firu, dintre români, iar dintre străini pe Dimitrie Ruvaraț, Marki Sandor, N. Nilles, Josef Jirecek și I. Karacsonyi, pe lângă documentele inedite din arhiva județului Arad. Afirmățiile lui Ciuhandu legate de locul și anul venirii lui Isaia Diacovici în

⁵⁵⁵ **Rane dureroase**, în „Tribuna”, anul XII Arad, 1908, nr. 168, 196, 170, 172; **Instrucțiune și dispozițiuni pentru îmbunătățirea învățământului și a stării școlii populare confesionale de sub jurisdicțiunea Consistoriului român ortodox din Arad**, Arad, 1907; În 1918 înainta Sinodului eparhial un documentat studiu, **Analfabetismul**, în care prezintă această realitate făcând și unele propuneri concrete pentru eludarea lui, cf. A. E. O. R. Arad, grupa IV, dos. 110/1917, doc. 2.470.

⁵⁵⁶ **Întemeierea Metropoliilor și a celor dintâi mănăstiri din țară**, în „Bis. și Șc.”, anul XXIX, nr. 28 din 10/23 iulie 1905, pp. 228-229; nr. 29 din 17/30 iulie 1905, pp. 242-245; nr. 31 din 31 iulie/13 august 1905, pp. 268-270; nr. 32 din 7/20 august 1905, pp. 281; nr. 33 din 14/27 august 1905, pp. 292-293; nr. 34 din 21 august/13 septembrie 1905, pp. 299-300; nr. 36 din 4/17 septembrie 1905, p. 315; nr. 38 din 18 septembrie/1 octombrie 1905, pp. 332-333; nr. 39 din 25 septembrie/8 octombrie 1905, pp. 342-343; nr. 40 din 2/15 octombrie 1905, p. 349; **Din comorile trecutului nostru: O singhelie din 1798**, în „R. T.”, anul VII (1903), Sibiu, nr. 1, pp. 27-29; **Un grăitor pomelnic de două sute de ani de la Velența**, în „L. R.”, anul X, Oradea, nr. 18 din 15 septembrie 1930; **Eparhia ortodoxă română a Aradului sub raport religios și cultural în anii 1834-44**, în „Bis. și Șc.”, anul LVI, nr. 47 din 20 noiembrie 1932, pp. 4-5; **Câteva măsuri disciplinare ale episcopului Gherasim Raț**, în „Hotarul”, anul I, 1933, nr. 2, nr. 3-4; **Paraclisul Sf. Simion Stâlplnicul și groznița episcopescă de la Arad-Gai**, în „Hotarul”, anul II, 1935, nr. 7, pp. 4-7.

⁵⁵⁷ Titlurile conferințelor: **Despre martirii religioși ai neamului nostru** (la Duminica Ortodoxiei din 9 martie 1930); **Conflictele româno-sârbești de la începutul veacului XIX** (24 martie 1930); **Despre românii din Valea Tisei și revoluția lui Horea** (Brad, la 17 aprilie 1931); **Uneltirile naționaliste ale propagandiștilor Unăției în Banat** (Lugoj, 29 martie 1931); **Relațiuni economice și militare despre românii din județul Aradului în veacul XVIII** (la „Ateneul Popular” din Arad, 4 octombrie 1931); **Mișcări revoluționare românești în veacul XVIII în jud. Aradului** (la „Ateneul Popular”, Arad, 2 februarie 1932); **Relațiile numerice ale românilor arădani din veacul XVIII la frontiera trianonică** (la înființarea „Ligii antirevizioniste”, secția Arad, 10 decembrie 1933); **Despre persecuția catolicizantă din județul Aradului în anul 1834** (cu prilejul Adunării eparhiale din 8 mai 1934 și la Asociația funcționarilor județeni din Arad, 24 mai 1934); **Revoluția lui Horia și repercursiunea ei în județul Aradului** (la „Ateneul Popular”, Arad, 25 noiembrie 1934).

⁵⁵⁸ **Episcopia Aradului**, în „Bis. și Șc.”, nr. 12 din 1904.

⁵⁵⁹ **Scrieri și vorbiri**, Arad, 1895.

Arad, a creat destul de confuzii în istoriografia bisericească arădeană asupra cărora nu vom insista.

Constatând că „istoria acestui ținut a fost scrisă pe larg și cu prisos de informații și foarte tendențioase, în favorul maghiarilor și din adins dosind trecutul românilor – sau cel mult scoțând la iveală, în mod tendențios și exagerat, umbrele din viața românilor”⁵⁶⁰, cu prilejul inaugurării în 1933 al celui de-al treilea ciclu de conferințe ale Ateneului Popular din Arad, a deschis un ciclu de conferințe despre Românii de acum două sute de ani la frontiera apuseană a județului Arad. Era cunoscut faptul că la sfârșitul secolului al XIX-lea, istoriografia maghiară era angajată într-o campanie de tăgăduire a drepturilor românilor în Transilvania și de deznaționalizare a lor. În părțile arădene, principalul exponent al acestui curent este istoricul Márki Sándor, care în anul 1898 afirma că „valahii arădani abia dacă au istorie. Ca păstori sârmani, au colindat în sus și în joc cu oile, sau, la început, ca iobagi au cultivat pământul stăpânilor lor”⁵⁶¹. Istoricul maghiar atribuie această „insuficiență” a datelor istorice cu privire la românii arădeni faptului că ei, ocupându-se cu păstoritul, nu ar fi putut dezvolta pe terenul vieții publice fapte demne de reținut în documente, dar și aceea că ei nu ar fi avut o viață bisericească organizată. Márki lăsa să se înțeleagă faptul că puținătatea trecutului românilor se datora și faptului că ei și-ar fi făcut târziu apariția pe acest teritoriu, susținând că „imigrarea” lor aici ar fi început abia în secolul al XIII-lea, după năvălirea tătarilor și ar fi ajuns la apogeu numai în timpul stăpânirii turcești. Ciuhandu și-a asumat sarcina de a răspunde acestor afirmații tendențioase ale istoricului maghiar. Bazat pe documente din arhivele arădene, dovedește că înainte cu 200 de ani comunele de pe granița de vest, dinspre Ungaria, erau locuite de români. Utilizând statistici din 1746 și 1777 constată că din 900 de contribuabili, 303 erau cu nume românești, 189 cu nume germane, 308 cu nume sârbești (în urma colonizărilor sârbilor și a sârbizării numelor românești) și numai 100 de nume ungurești⁵⁶². Demonstrează că pretențiile ungarilor asupra acestor ținuturi românești nu sunt întemeiate.

Acordând o mare importanță statisticilor pentru cunoașterea stărilor existente în urmă cu două veacuri, Ciuhandu publică voluminoasa lucrare *Românii din Câmpia Aradului de acum două veacuri, cu un excurs istoric până la 1752 și însemnări istorice-politice ulterioare* (Arad, 1940, 320 p. +11 ilustrații și două hărți), prin care ne pune în față o frescă de istorie socială,

⁵⁶⁰ Gh. Ciuhandu, *Arhivele arădene*, în „Hotarul”, anul V, nr. 1-2, Arad, ianuarie-februarie 1938, pp. 27-28.

⁵⁶¹ Márki Sándor, *Aradvármegye és Arad szabad királyi város története*, Arad, 1895, p. 503.

⁵⁶² Gh. Ciuhandu, *Țara Românească pe Câmpia Tisei. Date de la începutul veacului XVIII*, în „Hotarul”, anul I, ianuarie-februarie 1934, nr. 9-10, p. 16. Conferința a fost ținută în sala mare a Palatului Cultural din Arad în ziua de 10 decembrie 1933, cf. „Bis. și Șc.”, anul LVII, nr. 51 din 17 decembrie 1933, p. 8; vezi și Idem, *Schițe din trecutul românilor arădani din veacul XVIII*, pp. 18-32.

politică și culturală a românilor arădeni din veacul al XVIII-lea. În *Anexe*, publică tabele statistice cu numele tuturor locuitorilor (capilor de familie) din localitățile județului Arad în acest secol. Datele istorice utilizate se bazează pe un număr de șase conscripții din anii 1743-1752 privind „pagini de istorie, care sprijinesc rațiunea statistice a comitatului și orașul Arad”. Pe baza acestora, ni se înfățișează, în lumina cifrelor, situația elementului românesc și al celui minoritar din punct de vedere etnic și confesional în satele comitatului. Statisticile privesc 168 de localități, din care 137 erau curat românești, 11 cu 2-5 nume străine și 12 cu majorități maghiare, una germană și una cu majoritate sârbească. Existau un număr de 9 188 de gospodării, din care 8 050 (87,6 %) erau ale românilor. Înainte de anul 1776, toți românii din cadrul comitatului erau de religiei ortodoxă. În cifre, situația prezentată de Ciuhandu se prezintă astfel: ortodocși erau 42 125 (93 %), romano-catolici 1 830 (4 %) iar protestanți 1 385 (3 %).

Statisticile publicate și analizate de Ciuhandu, dovedesc faptul că românii erau elementul dominant numeric în comitatul Arad la mijlocul veacului al XVIII-lea. În mod firesc, autorul se ocupă și de religia românilor din aceste părți. În mai multe subcapitole tratează viața bisericească din cadrul comitatului (preoți, biserici, practici religioase și mentalități). Prin această masivă monografie, premiată de Academia Română⁵⁶³, se pune temelia unui început sigur pentru istoriografia națională și ecleziastică din ținuturile arădene. Cartea lui Ciuhandu, constituie de mai bine de cinci decenii, o sursă principală de informare a istoricilor pentru veacul al XVIII-lea arădean.

Secolul al XIX-lea cu „ispitele politice și religioase”⁵⁶⁴ a intrat și el în sfera preocupărilor lui Ciuhandu. În baza unei bogate documentări efectuate în arhivele arădene și familiarizat cu un subiect tratat parțial în studii de o mai mică întindere,⁵⁶⁵ în anul 1934 avea gata pentru tipar o lucrare monografică a eparhiei din deceniul furtunos 1830-1840. Lipsa părții financiare, îl determină să apeleze la Academia Română, Ministerul Cultelor și la diferite personalități politice, bisericești și ale culturii pentru a găsi sprijin material. Solicitățile sale nu își găsesc ecoul așteptat, motiv pentru care este nevoit să apeleze la prenumerați. Redacția ziarului „Știrea” (21 februarie 1935) din Arad, publică *Un apel către*

⁵⁶³ Pentru corepondența lui Gh. Ciuhandu cu Academia Română vezi: P. Vesa, *Din corespondența preotului dr. Gheorghe Ciuhandu cu Academia Română*, în „Ziridava”, XXI, 1998, Arad, pp. 383-394.

⁵⁶⁴ Gh. Ciuhandu, *Urgia unionistă din județul Aradului și reacțiunea ortodoxă din anii 1834-5 (Pagini din istoria diecezei Aradului)*, Arad, 1924, p.3.

⁵⁶⁵ *Unirea și întoarcerea Galșei la Ortodoxie 1834-47. Contribuțiuni la istoria diecezei Aradului*, Arad, 1924, 35 p.; *Preoții români cari rup pecetile cu Roma*, Arad, 1924, 19 p.; *Cum ni-au răpit uniții și ungurii sufletele de la Nadăș ? (1895-1924). O întrebare și un răspuns*, Arad, 1925, 23 p.; *Episcopul Uniet Samuil Vulcan, marele prigonitor al Ortodoxiei*, Arad, 1934, 10 p.; *Propaganda catolică maghiară de la Macău în coasta diecezei ortodoxe române a Aradului (1815-1864). Cercetări istorice*, Arad, 1926, 63 p.; *Luptele iconoclastice (veacurile VIII-IX) și un erou al Ortodoxiei Antoniu Neamțu (veac XVIII)*, Cernăuți, 1928, 26 p.; *Cum s-a făcut unirea la Ohaba-Forgaciu (Banat), Sibiu, 1929.*

cititori informându-i că „Prot. dr. Ciuhandu, unul dintre cei mai abili cercetători ai trecutului bisericesc din aceste părți, are gata o lucrare monumentală asupra „Episcopilor Samuil Vulcan și Gherasim Raț: 1830-40”, solicitând celor interesați „să-l anunțe câte exemplare va reține din această lucrare”.

Cu toate greutățile financiare întâmpinate, în a doua jumătate a anului 1935, Ciuhandu înainta Academiei Române 5 exemplare din noua carte „pentru binevoitoarea premieră”⁵⁶⁶, fiind recompensat cu premiul Neuchotz⁵⁶⁷. Este vorba de *Episcopii Samuil Vulcan și Gherasim Raț. Pagini mai ales din istoria românilor crișeni (1830-1840)*, apărută la Arad în 1935 (XXX p. +702 p.) îmbrățișează domeniul de viață ecleziastică a românilor arădeni din perioada cuprinsă între 1830 și 1840, anii cei mai furtunoși prin lupta confesională ce s-a purtat, pe de o parte de episcopul Gherasim Raț al Aradului în apărarea Ortodoxiei împotriva violentului prozelitism catolic care a umplut viața episcopului Samuil Vulcan de la Oradea, pe de altă parte.

Lucrarea reprezintă cea mai temeinică monografie ce s-a scris despre viața bisericească a eparhiei arădene. Bazat pe un bogat material arhivistic inedit, după cum îi mărturisea mitropolitului Nicolae Bălan al Ardealului s-a „servit de peste 600 documente neutilizate încă în istoria noastră, câștigate din arhiva eparhială și cea județeană și de la Viena”⁵⁶⁸, cele din urmă puse la dispoziție de Ștefan Lupșa. Prima parte cuprinde o expunere istorică (1-384), iar cea de-a doua include 186 de documente (p. 385-633). Din păcate, din economie de spațiu grafic, n-a dat și o versiune în limba română a documentelor latine, germane și maghiare. Pentru o mai deplină prezentare a luptelor duse pentru ortodoxie, expune istoria politică și situația în general a Transilvaniei și Dalmației și organizarea sistematică a propagandei catolice. Între mijloacele întrebuințate erau, impunerea limbii maghiare românilor ortodocși, maghiarizarea educației copiilor, impunerea reformei gregoriene a calendarului și în general, presiunea asupra clerului și a enoriașilor ortodocși. Descrie pe larg acțiunea lui Samuil Vulcan (1806-1839) și reacțiunea împotriva ei venită din partea mitropolitului Ștefan Stratimirovici de la Carloviț și a episcopului Gherasim Raț de la Arad. Acțiunii lui Samuil Vulcan i se arată excelenta opoziție a lui Gherasim Raț (cap. IV) și descrie situația episcopiei Aradului, atitudinea clerului și a enoriașilor față de acțiunile prozelitiste ale uniaților, dar și mișcarea de redeșteptare națională din această epocă de profunde frământări naționale și religioase. Primită bine de istoricii vremii și această carte se bucură de un premiu academic.

⁵⁶⁶ B. E. O. R. Arad, *fond citat*, dosar 61, f. 47.

⁵⁶⁷ *Ibidem*, dosar 56, f. 21; Premiul a constat în modesta sumă de 3 000 lei, cf. *Ibidem*, dosar 39, f. 5.

⁵⁶⁸ *Ibidem*, dosar 61, f. 53-54 v. Conceptul scrisorii lui Ciuhandu adresat mitropolitului Nicolae Bălan.

Tot în contextul preocupărilor pentru istoria eparhiei arădene, se înscrie și redactarea biografiilor unor personalități de seamă ale vieții naționale, bisericești și culturale.⁵⁶⁹ Cu prilejul serbării centenarului instalării întâiului episcop de neam român în scaunul episcopal al Aradului, publică: *Doi Ioanovici pe tronul episcopesc de la Arad* (Arad, 1929, 38 p.), *Disertațiune comemorativă despre episcopul Nestor Ioanovici, cu spicuri din istoria eparhiei Aradului în veacul XVIII* (în vol. „Triumful Ortodoxiei la Arad”, Arad, 1929, p. 135-160), *Vichentie Ioanovici, episcopul sârbesc al Aradului (1716-31) și un document al său românesc* (în vol. citat, p. 222-227), *Din viața lui Nestor Ioanovici. Episcopul Aradului 1767-1830* (Arad, 1929, 56 p.)

Gh. Ciuhandu a adunat toate datele cunoscute până atunci despre episcopul Nestor Ioanovici al Aradului (1829-1930), unele i-au fost puse la dispoziție de istoricul Ștefan Lupșa. La începutul lunii octombrie 1929, aflându-se la București, Ciuhandu a făcut cercetări și în „scriptele lui Moise Nicoară”⁵⁷⁰ aflate la Academia Română, „după ceva nou cu privire la Nestor Ioanovici”⁵⁷¹. Credea că în acel fond va găsi informații despre Nestor Ioanovici, mai ales că instalarea sa în scaunul eparhial arădean este rezultatul mișcării naționale și bisericești de la începutul secolului al XIX-lea, a cărei suflet a fost „deputatul” clerului și al poporului român din eparhie, Moise Nicoară⁵⁷¹.

Intrând în posesia documentelor pe care în anul 1881 Atanasie Marian Marienescu le trimite episcopului Ioan Mețianu, istoricul Ciuhandu publică șase dintre cele referitoare la protopopul Dimitrie Petrovici Stoichescu al Lipovei, ce reflectă cunoașterea suferințelor acestui preot luminat pentru aderarea lui la revoluția din 1848. Dintre ele trebuie menționate actul de recunoaștere a lui Petrovici-Stoichescu ca vicar episcopesc, apoi propunerile lui pentru numirea de funcționari români și sârbi în Ministerul cultelor și actul de eliberare de la închisoarea Kufstein⁵⁷².

Nu este uitat nici „întălmirea la masa de referent școlar al Consistoriului din Arad”, dr. Giorgiu Popa. În *Dr. Giorgiu Popa: Un om de școală și cultură (1841-97)* (Arad, 1934, 135 p.), prezintă o epocă însemnată din viața culturală a eparhiei arădene, adică epoca organizării școlilor confesionale.

⁵⁶⁹ Ioan Slavici ca teolog, în „Hotarul”, nr. 12, 1934, p.15-16; Ioan Slavici ca pedagog, în „Hotarul”, an. II, 1935, nr. 12, septembrie-octombrie, p.15-16; Călugării Visarion și Șofronie și mucenicii Ortodoxiei din Ardeal, Sibiu, 1932, 36 p. (Extras din „Analele Asociației Andrei Șaguna a clerului Mitropoliei ortodoxe române din Ardeal, Banat, Crișana și Maramurăș”, XI, Sibiu, 1932).

⁵⁷⁰ A. N. D. J. Arad, **Fond Roman Ciorogariu**, microfilm rola 2, cadru 469-472. Scrisoarea din 9 octombrie 1929 adresată lui Roman Ciorogariu publicată la P. Vesa, **Dialog epistolar (II): Roman Ciorogariu-Gheorghe Ciuhandu**, în „Cele Trei Crișuri”, Serie nouă, anul VIII nr. 1-3 (82-83-84) ianuarie-februarie-martie, 1997, p. 4.

⁵⁷¹ **Un nobil român: Moise Nicoară**, în vol. „Omagiul lui Ioan Lupșa”, București, 1943, p. 152-162; **Moise Nicoară și Ioan Mihut la Beiuș**, în „Beiușul”, anul II, 1922, nr. 15, p. 1-2.

⁵⁷² Gh. Ciuhandu, **Șase documente și câteva cuvinte despre protopopul Dimitrie Petrovici Stoichescu**, în „An. B.”, 1931, an IV, nr. 2-4, p. 149-154.

În afară de capitolele închinat activității școlare și culturale, este înfățișată și concepția lui Giorgiu Popa în fața diferitelor probleme sociale, politice sau de viață. Personalitate reprezentativă a Consistoriului eparhial, a fost înzestrat cu o inteligență sclipitoare și un caracter înzestrat cu daruri și virtuți scoase în relief de biograful său. Prin această monografie, Ciuhandu și-a arătat întreaga sa recunoștință față de personalitatea înaintașului său în postul de referent școlar, aducând totodată o contribuție prețioasă la istoria bisericească și școlară a eparhiei arădene în perioada cuprinsă între anii 1872-1897. Nu făcea altceva decât să reia o mai veche cercetare concretizată în mai multe studii de o mică întindere ce atestă respectul față de antecesorul său în postul pe care îl deținea în cadrul Consistoriului eparhial⁵⁷³.

De o însemnătate deosebită pentru istoria eparhiei sunt și cercetările privitoare la vechea literatură manuscrisă sau tipărită de pe teritoriul de odinioară al diecezei, continuând în acest fel o lată a activității mentorului său Vasile Mangra cu care a colindat satele pentru a aduna manuscrise liturgice și însemnări de pe cărțile de cult⁵⁷⁴.

Prețuind tezaurul de carte veche românească răspândit prin toate bisericile parohiale din cuprinsul eparhiei, Gh. Ciuhandu atrăgea atenția asupra necesității de a descifra cu migală și competență însemnările, circulația cărților, toate constituind o dovadă în plus a conștiinței unității de credință și neam a românilor. La propunerea sa, Consiliul eparhial, prin *Circulara nr. 6 063 din 1931*, cerea preoților din eparhie „culegerea notițelor de prin cărțile bisericești vechi și de pe inscripții pentru scrierea istoriei eparhiei”⁵⁷⁵. Inițiativa a fost concretizată într-un dosar conținând 427 file⁵⁷⁶, cuprinzând șirul preoților parohi, a învățătorilor, cu anii de activitate, iar informațiile despre cărți sunt foarte vagi, neprecise și incomplete.

În peregrinările sale prin bisericile bihorene, Ciuhandu a descoperit un *Molitvelnic* în manuscris despre care a publicat în anul 1941 în revista „Biserica Ortodoxă Română”⁵⁷⁷, în care pune problema, importantă din punct de vedere teologic și lingvistic a vechilor manuscrise ardelene, dar mai ales a celor din

⁵⁷³ **Un nume vrednic și o datorie pioasă- Asesorul referent școlar dr. Gheorghe Popa**, în „Bis. și Șc.”, anul LI, nr. 20 din 5 mai 1927, pp. 1-2 (a mai fost publicat și în „L. R.”, anul VII, Oradea, 1927, nr. 11, p. 6); **Un om din alte vremuri. Referentul consistorial Dr. G. Popa**, în „Bis. și Șc.”, anul LII, nr. 28-29 din 15 iulie 1928, pp. 3-5; **Un arădan învățat și pedagog luminat: Giorgiu Popa**, în „Hotarul”, 1933, nr. 5, pp.9-12; **Dr. Giorgiu Popa. Un om de școală și cultură**, în „Hotarul”, 1933, nr. 11, pp. 10-12.

⁵⁷⁴ Idem, **Urme vechi de cultură românească în Bihor**, în „Cele Trei Crișuri”, anul I (1920), nr. 7-20; an II (1921), nr. 1-8; **Dieci și manuscrise românești din Bihor**, în „Tribuna”, anul I, 1919, nr. 48-50; **Cărți de afurisenie sau de blăstăm**, în „R.. T.”, 1927, 1930 (și în extras); **Ce ni spune o „Pravilă” de la Arad**, în „Hotarul”, anul III (1936) nr. 2-3, februarie-martie, p. 25-27.

⁵⁷⁵ A. E. O. R. Arad, **grupa III, dosar 385/1930**, doc. 6.063, f. 397.

⁵⁷⁶ **Ibidem**, dosar 426/1923.

⁵⁷⁷ **Un vechi Molitvelnic manuscris din Bihor, în legătură cu alte Molitvelnice**, în „B. O. R.”, anul LIX (1941), nr. 9-10, p. 536-576.

Bihor. Studiul, sub raport liturgic și lingvistic, ne arată vechimea elementului ortodox și românesc atât în Bihor cât și în celelalte părți ardelen. Aceste probleme le pune în discuție și în lucrarea, *Manuscrise, dieci și copiiști bihoreni*, la care nu a terminat capitolul final, lucrarea întregă rămasă în manuscris. Autorul, semnala cele mai vechi manuscrise din regiune, trei liturghiere (unul românesc de la începutul secolului al XVII-lea provenind din Abram, altul din Otlaca iar al treilea slavo-român provenind din Lipova, ambele de la sfârșitul aceluiași secol)⁵⁷⁸. Căuta să dovedească, prin prisma vechii limbi liturgice, însăși vechimea românilor. Ciuhandu lega acest grup etnic de voievodatul Maramureșului, formând astfel un masiv românesc nepătruns încă de infiltrările catolice până la sfârșitul secolului al XVIII-lea. În același timp Bihorul, reprezenta, sub raport cultural, o veche școală de copiiști, preoți și dieci până spre sfârșitul secolului al XVIII-lea. Consideră că vechile texte liturgice în manuscris atribuite unor influențe externe sunt de fapt rămășițe ale unui vechi cult românesc ortodox, a unei limbi cu un vocabular și o topică atât de veche. Din acest domeniu al preocupărilor lui Ciuhandu se păstrează două lucrări în manuscris: *Note privind manuscrisele românești vechi din Bihor*⁵⁷⁹ și *Note adunate din cărțile vechi românești aflate în partea Aradului*⁵⁸⁰.

Multe din manuscrise și cărțile vechi de cult le-a putut cerceta cu prilejul pelerinajelor la bisericile de lemn din Arad și Bihor întreprins alături de istoricul de artă Coriolan Petranu de la Universitatea din Cluj, care pregătea cele două monografii publicate în 1927 și 1931. Lui Ciuhandu se datorează partea istorică a cărților lui Coriolan Petreanu despre bisericile de lemn din Arad și Bihor⁵⁸¹. Între manuscrisele rămase în fondul Ciuhandu, se păstrează prima variantă a contribuției sale la cea de-a doua carte (Bihor). Manuscrisul poartă titlul *Mediul fizic și psihic*⁵⁸², conține 27 file, format A-5, cu multe ștersături, modificări și adaosuri. Revizuit, manuscrisul a fost tipărit sub titlul Mediul cultural, de dimensiuni mult reduse față de prima variantă.

În secolele XVIII-XIX, pe lângă multe biserici de lemn edificate de comunitățile locale, mai ales în zonele de deal și multe, în parohii din Câmpia Aradului și Podgorie, existau încă la sfârșitul secolului al XVIII-lea biserici de piatră edificate cu ajutor din parte comercianților macedo-români stabiliți aici. Problema acestor comercianți, numiți de unii „greci”, fusese studiată mai mult incidental până la Ciuhandu. În 1936 publică studiul intitulat, *Comercianții*

⁵⁷⁸ Șt. Lupșa, *Istoria Eparhiei Aradului*, vol. I, f. 168.

⁵⁷⁹ Se află în colecția lui Florian Dudaș, cf. Fl. Dudaș, *Manuscrisele românești din bisericile Bihorului*, vol. I, p. 169.

⁵⁸⁰ *Ibidem*, vol. II, nota 6, p. 17.

⁵⁸¹ Coriolan Petranu, *Bisericile de lemn din județul Arad*, Sibiu, 1927, pp. 23-28; *Monumentele istorice ale județului Bihor. I. Bisericile de lemn*, Sibiu, 1931, pp. 45-49.

⁵⁸² B. E. O. R. Arad, fond citat, dosar 70, f. 7-33. Manuscrisul a fost publicat de Pavel Vesa, *Bisericile de lemn de odinioară*, Arad, 1997, Anexe, pp. 104-117.

„greci” în părțile ungurene și în special în ținutul Aradului⁵⁸³, contribuție însemnată mai ales cu privire la comerțul exercitat de acești negustori, cunoscuți în general sub numele de „greci”, numire ce înglobează și pe românii macedoneni veniți și stabiliți aici. Ciuhandu merge pe firul expunerii până la mijlocul secolului al XVIII-lea.

Într-o conferință despre *Începuturile presei în orașul Arad*, ținută în sala Palatului cultural în ziua de 28 februarie 1932, realizează un tablou despre felul cum se străduiau înaintașii noștri să se ridice pe o treaptă culturală similară cu popoarele din jur. Crede că revistele arădene „Speranța” (1869, 1871-1872), „Lumina” (1872-1875) și „Biserica și Școala” (1877-1948), nu au făcut altceva decât să pregătească terenul pentru presa politică ce avea să înceapă de la 1897 cu „Tribuna Poporului” (transformată apoi în „Tribuna”) și cu „Românul” de la 1911, datorită cărora Aradul a ajuns unul dintre importantele centre ale mișcării politice românești de dincoace de Carpați⁵⁸⁴.

Putem constata preocuparea lui Gheorghe Ciuhandu pentru scrierea istoriei eparhiei arădene. El a adus cea mai importantă contribuție în această direcție, așa după cum avea să menționeze în 1938, la împlinirea a 55 de ani de când Sinodul eparhial pusese pentru prima dată în discuție scrierea unei istorii a eparhiei, „toate lucrările mele cu caracter istoric converg către un scop, de mult fixat de organele de conducere ale eparhiei”⁵⁸⁵.

Cu numai câțiva ani înainte de pensionare, mărturisea episcopului Andrei Magieru al Aradului (1936-1960), despre intențiile sale în ce privește publicarea unui număr de 9 volume, „în baza materialului istoric de care dispun” referitor la istoria eparhiei. Intenționa publicarea următoarelor volume: I. Despre începuturile episcopiei Aradului și până la 1728; II. Chestii bisericești și culturale până la 1750; III. Statisticile despre județul Aradului dintre anii 1743-52 cu apărarea populației locuitoare, cu numele iobagilor și a referințelor economice ale țăranilor noștri de atunci; IV. Epoca episcopului arădean Sinesie Jivanovici (1750-68); V. Epoca reorganizărilor politice, bisericești și economice inclusiv revoluția lui Horea (sub episcopii Pahomie Cnezevici și Petru Popovici) 1768-1786; VI. Epoca episcopului arădean Pavel Avacumovici (1786-1814); VII. Școalele de la Arad și Epoca lui Țichindeal și Nicoară (1812-30); VIII. Episcopii

⁵⁸³ A apărut în volumul „Fraților Alexandru și Ion I. Lapedatu la împlinirea vârstei de 60 de ani” București, 1936, pp. 229-248.

⁵⁸⁴ „Bis. și Șc.”, an. LVI, nr. 10-11 din 6-13 martie 1932, p. 9; vezi și *Începuturile publicistice românești din Arad*, în „Hotarul”, 1933, nr. 3-4, iulie-august, pp. 14-18. A mai publicat: *Începuturile publicistice bisericești la Arad. O schiță și un cadru*, în „Piatră de hotar”, an. III, Arad, nr. 5-6, 17 mai 1936, pp. 10-20; *Începuturile publicistice bisericești de la Arad*, în „Bis. și Șc.”, an. LXI, nr. 22 din 30 mai 1937, pp. 192-194; nr. 23 din 6 iunie 1937, pp. 200-202; nr. 24 din 13 iunie 1937, pp. 208-209; nr. 25 din 20 iunie 1937, pp. 216-218 (Extras, Arad, 1937, 17 p.). Despre presa arădeană vezi și: Iulian Negrilă, *Presa literară românească arădeană și Marea Unire*, Arad, 1993; Idem, *Presa literară românească arădeană (1869-1944)*, Arad, 1999.

⁵⁸⁵ B. E. O. R. Arad, fond citat, dosar 39, f. 8-10.

Samuil Vulcan și Gherasim Raț; IX. Zece ani din urmă în viața episcopului Gherasim Raț (1840-1850)⁵⁸⁶.

În anul 1935 avea deja publicat volumul VIII, *Episcopii Samuil Vulcan și Gherasim Raț. Pagini mai ales din istoria românilor crișeni (1830-40)* (Arad, 1935), iar cinci ani mai târziu a publicat volumul III sub titlul, *Românii din Câmpia Aradului de acum două veacuri cu un excurs istoric până la 1752 și însemnări istorice – politice ulterioare* (Arad, 1940), deja amintite în demersul nostru. Din păcate, lipsa posibilităților financiare l-au împiedicat să-și finalizeze planul. În fondul de documente rămas în urma sa, se află multe fișe cu însemnări din arhivele arădene ce acoperă perioada cuprinsă între anii următori înființării Episcopiei arădene și primii ani de după realizarea actului de la 1 decembrie 1918.

Cu prilejul adunării eparhiale din 7-8 mai 1939, când își anunță oficial dorința de a trece în pensie, Ciuhanduface o scurtă privire retrospectivă a celor 34 de ani petrecuți în slujba Consistoriului eparhial arădean. Odată cu ieșirea la pensie, declară că dorește să se dedice cercetărilor istorice, nădăjduind să poată tipări „părți lucrate succesiv” cu privire la istoria eparhiei Aradului, rămasă în continuare nescrisă⁵⁸⁷.

În luna iunie a anului 1944, Ciuhandu termină pentru tipar, *Studii. Informații și cuvântări istorice-culturale și politice – bisericești*⁵⁸⁸, proiectat a fi tipărit în trei volume: I. Câteva capitole și însemnări din istoria politică, bisericească și culturală a românilor; II. Din viața bisericească și religioasă a românilor ardeleni, ce urma să cuprindă două părți, prima cu referire la Biserica ortodoxă ca instituție „harică și națională”, iar cea de-a doua, cuprinzând informații referitoare la uniație și sectele religioase; al III -lea volum, împărțit tot în două părți, cuprinde o seamă de discursuri și cuvântări în legătură cu Asociația „Andrei Șaguna” a clerului din Mitropolia ardeleană și o serie de „cuvântări bisericești și naționale” ținute cu diferite prilejuri. Ultima parte a acestui volum cuprinde unele „amintiri și fapte și câteva din scrisul nostru îndelungat în serviciul cultural al oficialității bisericești (1905-1939)”. Așa după cum însuși menționează în *Introducere*, lucrarea constituie „o serie de roade ale ostanelilor” sale ce reprezentau „mai mult un scris de ocazie” publicat inițial în coloanele unor reviste în decursul a mai bine de patru decenii. Din păcate nici acest manuscris nu a văzut lumina tiparului în forma pregătită de autor.

Lucrările lui Gheorghe Ciuhandu, bogate în informații documentare, sunt un punct de plecare pentru cercetătorul care dorește să facă ample incursiuni în trecutul eparhiei arădene dar și un model pentru o viitoare sinteză chiar și numai până la 1918.

⁵⁸⁶ Ibidem.

⁵⁸⁷ „Bis. și Șc.”, anul LXIII, nr. 28 din 9 iulie 1939, p. 235.

⁵⁸⁸ Se păstrează în B. E. O. R. Arad, fond citat, dosar 141.

Raporturile Ortodoxiei române cu religia catolică maghiară a fixat-o în câteva lucrări fundamentale pentru istoriografia transilvană. În *Papism și Ortodoxism în Ardeal sau porfiră și cununi de spini. Studiu statistic – bisericesc* (Arad, 1922, 96 p.), abordează raporturile confesionale din Ardeal, lămurind situația diferitelor Biserici și, în special a catolicismului față de Biserica ortodoxă. Bazându-se pe statistici, Ciuhandu demonstrează câtă nedreptate s-a făcut Ortodoxiei de către asuprașirea străină. Concluziile ce se desprind nu îngăduie nici o răstălmăcire.

Bazat tot pe documente statistice și de drept public maghiar, înmănunchează concluziile la care ajunge în problema reglementării adevărilor și realelor drepturi și datorii de patron ecleziastic al statului nostru național – moștenite de la statul ungar de altădată – față de toate cultele din România Mare, cu deosebire față de cel catolic în detrimentul cultelor necatolice, le tratează în *Patronatul ecleziastic ungar în raport cu drepturile statului român. Studiu istoric – statistic și politic – bisericesc* (Arad, 1928, 211 p.).

Bogăția literaturii istoriografice publicată de Gh. Ciuhandu, mai ales după realizarea României Mari, este o prețioasă contribuție la cunoașterea stărilor religioase din părțile Aradului și Bihorului dar și a Transilvaniei. Convingerea lui era că viața bisericească nu este altceva decât o formă de manifestare națională a întregului neam românesc din Ardeal. Caracterul combativ al unor studii este izvorât din convingerea că în Transilvania catolicismul, ca orice abatere de la dreapta credință, nu a fost o pagubă oarecare confesională, ci o rupere în însăși ființa noastră națională. De aici și accentul de combatere, uneori poate chiar în forme mai violente, ce se găsesc statornic în lucrările sale, atingând astfel de probleme confesionale.

Începând cu husiatismul a cărui influență, până a determina primele noastre traduceri din slavonește, o contestă, coborând din timp la prigonirile luterane și calvine, trecând la cumplita epocă de confesionalism catolic Din secolul al XVIII-lea, a militat pe linia credinței ortodoxe, îndepărtarea de religia strămoșilor a fost un prilej de suferințe pentru românii ortodocși care și-au afirmat neîncetat credința lor și de oscilare până la totala renegare câteodată a acelora ce s-au răzlețit de marea comunitate românească și nu s-au mai găsit uniți sufletește. Este problema unirii unei părți a românilor ortodocși din Transilvania cu Biserica Romei din anii 1698-1701 și cei care au urmat, intrată în sfera de cercetare a lui Ciuhandu înfățișând tragedia românilor sub raport „sufletesc - bisericesc prin ivirea uniației”⁵⁸⁹.

„Toată viața și-a localizat preocupările științifice pe terenul de luptă cu uniația. A dus o luptă sistematică și persistentă, angajându-se cu toată puterea

⁵⁸⁹ Gh. Ciuhandu, *Urgia unionistă din județul Aradului și reacțiunea ortodoxă din anii 1834-5* (Pagini din istoria diecezei Aradului), p. 3.

sufletească, cu o rară pasiune fiindcă e istoric și stă adânc înfipt cu inima în Ortodoxie” – după cum pe bună dreptate constata unul dintre apropiații săi, preotul Petru Dehelean din Arad⁵⁹⁰. Ciuhandu nu a făcut altceva decât să prezinte în adevărata lumină situația bisericii greco-catolice față de cea ortodoxă⁵⁹¹.

În studiul cu titlul *Cei ce strică sufletul poporului românesc. O întâmpinare* (Arad, 1927, 32 p.) face o aprigă muștrare uniților care, în viziunea autorului, „s-au aliat cu străinii” dezbinând unitatea spirituală a românilor de dragul solidarității catolice, acuzând clerul unit de supunere față de Roma papală. Pentru a înlătura orice bănuială de interes vinovat și incorectitudine, în *Desbinarea religioasă a românilor ardeleni* (Arad, 1927, 64 p.), folosește în exclusivitate numai documentele catolice și greco-catolice, iar în *Uniația și analfabetismul în eparhial Gherlei. Constatări statistice-culturale* (Arad, 1939), pe baza unor statistici și mărturii luate din documente uniate, arată cât de mare era acest flagel printre românii uniți și cât de mică era grija episcopilor și a școlilor uniate față de cultura enoriașilor. După Ciuhandu, uniții, cu o dascălIME slab pregătită, cu o preoțIME oportunISTă, educată în școli catolice, abonată la foi și reviste străine, fără dragoste față de limba maternă pe care episcopii cu nume maghiarizate nu o vorbeau bine, evident că nu se puteau înregistra rezultate pozitive în câmpul luminării poporului. Situația privilegiată a uniților în comparație cu ortodocșii, înainte și după 1918, o tratează în *Românii ortodocși și uniți români sau două organizații bisericești românești din Ardeal* (Sibiu, 1922, 78 p.).

Studiile în care a abordat problema uniată, Ciuhandu menține un ton academic, o absolută obiectivitate, fiind mereu preocupat de adevărul istoric. La el polemica nu mergea până la pamflet precum la adversarii săi. Cu toate acestea, la fel ca și alți istorici din perioada interbelică (Ioan Lupaș, Silviu Dragomir, Ștefan Lupșa, Ștefan Meteș), alături de lumină, stăruie firesc și umbre datorate epocii pe care a traversat-o și a concepției istorice împărtășite, exagerări ce

⁵⁹⁰ P. Deheleanu, *A plecat un om*, în „Bis. și Șc.”, an LXIII, 17 septembrie 1939, nr. 38, p. 311.

⁵⁹¹ Schisma românească sau: Unirea cu Roma, Sibiu, 1921, 54 p.; *Din trecutul Catholicismului în Ardealul românesc*, în „B. O. R.”, an XLII, 1924, pp. 73-77, 137-141, 257-263; an 1931, 1932, pp. 238-240, 300-306; *Românii ortodocși și Uniții români sau: Două organizații bisericești în Ardeal*, Sibiu, 1921; *Biserica și catolicizarea*, în „R. T.”, nr. 3, 1909, pp. 142-146; nr. 4, pp. 197-205; nr. 5, pp. 241-249; *Cei ce strică sufletul neamului românesc. O întâmpinare*, Arad, 1926, 32 p.; *Dezbinarea religioasă a românilor ardeleni*, Arad, 1927, 64 p.; *Rutenii unguri și zugrumarea lor politică de către maghiari prin Unirea cu Roma. Studiu istorico-statistic și politico-bisericesc*, în „B. O. R.”, anul XLV (1927), nr. 2, pp. 67-73; nr. 3, pp. 143-146; nr. 5, pp. 263-270; nr. 9, pp. 522-527; nr. 11, pp. 666-669; nr. 12, pp. 719-722; *Cum își sporesc credincioșii episcopia unietă din Lugoj ?*, Arad, 1938; *Specificul românesc unit*, în „Bis. și Șc.” din 1938-1939; *Tovărășie de „tremurători și unietă”*, în „Bis. și Șc.”, nr. 14, 1938, p. 116; *Problema „săcuiască” sub raport confesional. Câteva considerații și remarci statistice*, Sibiu, 1938, 18 p.; *Metode cum se fac sutele de unietă în Crișana și Banat ?*, în „Bis. și Șc.”, nr. 22, 1938, pp. 189-191; *Cine face confesionalism ? Amintiri triste din Beiuș*, în „Bis. și Șc.”, anul XLVII, 1923, nr. 3 (articolul este semnat cu pseudonimul Ioan Sapis).

decurgeau adeseori din spiritul istoriografiei practicate, tendințe confesionale care au împovărat construcția istoriografică.

Gheorghe Ciuhandu a avut „respectul cătră oricare altăr ridicat întru numele Domnului nostru Iisus Hristos”, după cum însuși mărturisea în 1924. Neînțeleș de mulți, el a mers cu răbdare pe linia ce și-a trasat-o încă de la început, „de vr-o zece ani și mai bine studiez rosturile catolicismului agresiv printre românii din fostul stat ungar”, mai ales după 1921, când, „episcopia g. c. din Lugoj a dus propaganda papistă în popor cu broșuri de ocară și de ademenire, am ieșit pe teren”.⁵⁹² Roadele acestei munci nu a încetat să se vadă. A fost condamnat de mulți adversari a fi fanaticul unei confesiuni, ei ocolind însă argumentele istorice și logice. Polemicii sale viguroase și demne totodată, Unirea blăjană îi răspundea prin batjocuri ieftine, numindu-i argumentele „chinezăriile lui Ciu-Han-Du”, Curia romană punându-l la index. Ciuhandu nu a scris nici un tratat de teologie dogmatică pentru a justifica o astfel de imputare. El nu s-a considerat niciodată a fi fanaticul unei confesiuni, el considera că face o „propagandă legiuită” care nu pleca numai de la „gândul unui om, ci se sprijinește mai ales pe necesitatea sufletească pe care o simte poporul însuși [...] de a i se tălmăci vechile hrisoave – jalbe și rapoarte oficiale – în care sunt izvorate suferințele de odinioară ale înaintașilor, cari fără îndoială, au un cuvânt de spus urmașilor”.⁵⁹³ El a recurs la documente și lucrări politice și religioase ale celor de altă confesiune pentru a scoate la lumină adevărul istoric și cazuri concrete.

Preotul și istoricul Gheorghe Ciuhandu, poate fi considerat istoricul avizat al problemelor disciplinei pe care o cultivă, stăpân pe instrumentul de investigație, cunoscător a limbilor de cultură, dar și al celor moderne, un spirit inteligent și penetrant, capabil să înțeleagă subtilitățile documentelor.

⁵⁹² O mărturisire. În chestia catolicismului (manuscris din 11 ianuarie 1924), în B. E. O. R. Arad, fond citat, dosar 125, f. 275-293.

⁵⁹³ Gh. Ciuhandu, Urgia unionistă din județul Aradului și reacțiunea ortodoxă în anii 1834-5, p. 4.

Anexe

Din bibliografia lui Gheorghe Ciuhandu

I. Cărți

1. **Ritul răsăritean pe teritoriul ungar**, Cernăuți, 1907 (Extras din „Candela”, Cernăuți, nr. 7, 1907)
2. **Instrucțiuni și dispozițiuni pentru îmbunătățirea și a strării școlii confesionale de sub jurisdicția Consistoriului român ortodox din Arad**, Arad, 1907.
3. **Școala noastră poporală și darea culturală. Un raport oficial**, Arad, 1918, 51 p.
4. **Împreunarea Bisericilor Ortodoxe române de pe teritoriul României Mari într-o singură biserică și raportul acestei biserici față cu statul**, Arad, 1919, 32 p.
5. **Reorganizarea Mitropoliei Transilvane**, Arad, 1920, 54 p. (Extras din „Bis. și Șc.”, anul XLIV, 1920, nr. 10, pp. 1-2; nr. 11, pp. 1-2; nr. 13, pp. 2-3; nr. 14, pp. 2; nr. 15, p. 2; nr. 16, p. 2; nr. 17, p. 1; nr. 18, p. 1; nr. 19, p. 1; nr. 20, p. 1).
6. **Schisma românească sau: Unirea cu Roma**, Sibiu, 1921, 54 p.
7. **Românii ortodocși și Uniții români, sau două organizații bisericești în Ardeal**, Sibiu, 1921.
8. (Un om al Bisericii), **Papism și ortodoxism în Ardeal sau porfiră și cunună de spini. Studiu statistic-bisericesc**, Arad, 1922, 95 p.
9. **Reorganizarea centrelor noastre ierarhice și unificarea bisericească**, București, 1923, 70 p. (extras din „B. O. R.”, 1923).
10. **Urgia unionistă din județul Aradului și reacțiunea ortodoxă în anii 1834-5. (Pagini din istoria diecezei Aradului)**, Arad, 1924, 55 p. (Nr. 2 din „La vatra sufletească a Neamului”. Extras din „Bis. și Șc.”, anul XLVIII, 1924, nr. 13, pp. 4-5; nr. 14, pp. 2-5; nr. 15, pp. 3-5; nr. 16, pp. 8-10; nr. 17, pp. 5-7; nr. 18, pp. 5-7; nr. 20, pp. 4-6; nr. 21, pp. 5-7).
11. **Unirea și întoarcerea Galșei la Ortodoxie. 1834-47. Contribuțiuni la istoria Diecezei Aradului**, Arad, 1924, 35 p. (Nr. 3 din „La vatra sufletească a Neamului”. Extras din „T. R.”, anul LXXII, 1924).
12. **Preoți români cari rup pecetile cu Roma**, Arad, 1924, 19 p. (Nr. 1 din „La vatra sufletească a Neamului”)
13. **Preoțimea ortodoxă din Ardeal și chestiunea cultelor din România**, Arad, 1924.
14. **Cum și-au răpit uniții și ungurii sufletele de la Nadăș ? (1895-1924). O întrebare și un răspuns**, Arad, 1925, 23 p. (Nr. 4 din „La vatra sufletească a Neamului”. Extras din „Bis. și Șc.”, anul XLIX, 1925).
15. **Conferința eparhială de la Arad din 1906. Studiu administrativ-bisericesc**, Arad, 1925 (Extras din în „Bis. și Șc.”, an XLIX, 1925, nr. 28, pp. 3-4; nr. 329, pp. 16-18; nr. 31, pp. 4-5; nr. 33, pp. 2-4; nr. 35, pp. 2-3; nr. 36, pp. 2-3; nr. 38, p. 4).

16. **Propaganda catolică-maghiară de la Măcău în coasta diecezei ortodoxe a Aradului (1815-1864).** Cecetări istorice, Arad, 1926, 63 p. (Nr. 5 din „La vatra sufletească a Neamului”).
17. **Cei ce strică sufletul poporului românesc. O întâmpinare,** Arad, 1926, 32 p. (Nr. 6 din „La vatra sufletească a Neamului”).
18. **Dezbinarea religioasă a Românilor ardeleni,** Arad, 1927 (Nr. 7 din „La vatra sufletească a Neamului”).
19. **Luptele iconoclastice (veac VIII-IX) și Un erou al Ortodoxiei românești din veacul XVIII (Antoni Habata, zis Neamțu, din jud. Arad),** Arad, 1928, 27 p. (Nr. 8 din „La vatra sufletească a Neamului”).
20. **Patronatul ecleziastic ungar în raport cu drepturile Statului român. Studiu istoric-statistic și politic-bisericesc,** Arad, 1928, 211 p.
21. **Memoriul conferinței mixte de la Timișoara,** Arad, 1929.
22. **Cum s-a făcut unirea la Ohaba-Forgaciu (Banat),** Sibiu, 1929 (Nr. 9 din „La vatra sufletească a Neamului”).
23. **Câteva momente din trecutul Episcopiei Aradului,** Arad, 1929, 31 p. (Nr. 10 din „La vatra sufletească a neamului”. Extras din „Bis. și Șc.”, anul LIII, 1929, nr. 7, pp. 7-8; nr. 8, pp. 2-3; nr. 9, p. 6; nr. 10, pp. 4-5; nr. 11-12, pp. 6-9).
24. **Doi Ioanovici pe tronul episcopesc ortodox de la Arad,** Arad, 1929, 38 p.
25. **Din viața lui Nestor Ioanovici. Episcopul Aradului. 1767-1830,** Arad, 1929, 57 p.
26. **Disertație comemorativă despre episcopul Nestor Ioanovici, cu spicuiuri nouă din istoria eparhiei Aradului în veacul XVIII,** Arad, 1929, 38 p. (Extras din vol. „Triumful Ortodoxiei la Arad”, Arad, 1929, pp. 135-160).
27. **Cărțile de „afurisenie” sau de blăstăm din Ardeal,** Sibiu, 1930 (Extras din „R. T.”, 1927, 1930).
28. **Călugării Visarion și Sofronie și mucenicii Ortodoxiei din Ardeal,** Sibiu, 1932, 36 p. (Extras din „Analele Asociației < Andrei Șaguna > a clerului Mitropoliei ortodoxe române din Ardeal, Banat, Crișana și Maramurăș”, XI, Sibiu, 1932, pp. 37-51, unde a apărut cu titlul: **Pe urme profetice și mucenicești și Surpătorii înșelăciunii și apărătorii Dumnezezeștei credințe**).
29. **Rânduiala Sfintei Mărturisiri la Români. Însemnări rituale cu 2 anexe: Ritualul sârbesc (1524) și cel românesc (1681),** Cernăuți, 1933, 44 p. (Extras din „Candela”, anul XLII, 1932, nr. 1-12).
30. **Bogomilismul și Românii,** Sibiu, 1933 (Extras din „R. T.”, anul XXII, 1933, nr. 1-2, pp. 49-58; nr. 3, pp. 113-120; nr. 4, pp. 159-165.)
31. **Episcopul uniet S. Vulcan, marele prigonitor al Ortodoxiei,** Arad, 1934, 10 p.
32. **Schițe din trecutul românilor arădeni,** Arad, 1934, 84 p.
33. **Dr. Giorgiu Popa: Un om de școală și cultură (1841-97),** Arad, 1934, 135 p. (Nr. 3 din „Biblioteca Ateneului Popular Arad”).
34. **Episcopii Samuil Vulcan și Gherasim Raț. Pagini mai ales din istoria românilor crișeni (1830-1840),** Arad, 1935.
35. **Câteva cuvinte în jurul îndeplinirii Scaunului episcopal de la Arad,** Arad, 1935.

36. **Ortodoxia românească. Martiriu și aspirații de viitor. Conferință**, Sibiu, 1935 (Extras din „R. T.”, anul XXV, 1935, nr. 7-8, pp. 288-304).
37. **Începuturile Publicisticii bisericești de la Arad. 1869-1871**, Arad, 1937, 17 p. (Extras din „Bis. și Șc.”, anul LXI, 1937, nr. 22, pp. 192-194; nr. 23, pp. 200-203; nr. 24, pp. 208-209; nr. 25, pp. 216-218)
38. **Cum își sporește credincioșii episcopia unietă din Lugoj ?**, Arad, 1938.
39. **Problema „săcuiască” sub raport confesional. Câteva considerații și remarcări statistice**, Sibiu, 1938
40. **Școale și lucruri de la Beiuș**, Oradea, 1939, 23 p.
41. **Unația și analfabetismul în Eparhia Gherlei**, Arad, 1939.
42. **Sinodul de la Florența (1439). Note fugare în legătură cu opera lui Samuil Klein**, Sibiu, 1939 (Extras din „R. T.”, anul XXIX, 1939).
43. **Românii din Câmpia Aradului de acum două veacuri, cu un excurs istoric până la 1752 și însemnări istorice-politice ulterioare**, Arad, 1940, 320 p + 11 ilustrațiuni și două hărți.
44. **Acte și demersuri făcute în interesul Bisericii și Clerului ort. Român din Mitropolia Ardealului**, Sibiu, 1940, 24 p.
45. **Chestiunea Federalizării Asociațiilor preoțești ort. rom. din România**, Sibiu, 1940, 23 p.
46. **Gânduri de reorganizare profesională unitară a preoțimei din Patriarhia Română**, Arad, 1942, 100 p.

II. Studii și articole de istorie⁵⁹⁴

47. **Încreștinarea ungarilor, ducatele din stânga Dunării, ritul răsăritean**, în „Tribuna Poporului”, anul VIII (1903), nr. 61, 69, 70, 72-74, 78, 79, 83, 88, 89, 91.
48. **Rugăciunea Românului**, în „Tribuna”, anul VIII, nr. 208 din 3/16 noiembrie 1904, pp. 1-2.
49. **Școala diecezană civilă de fete**, în „Tribuna”, anul XII, Arad, nr. 143 din 29 iunie/12 iulie 1908, 1908, p. 5; „Bis. și Șc.”, anul XXXII, 1908, nr. 25, pp. 2-3.
50. **Rane dureroase**, în „Tribuna”, anul XII, 1908, nr. 168, pp. 2-3; nr. 169, pp. 2-3; nr. 170, pp. 2-3; nr. 172, pp. 2-3.
51. **Comorile trecutului nostru**, în „R. T.”, anul III, 1909, nr. 2, pp. 101-104.
52. **Cerem sfințirea vieții constituționale bisericești. Aviz la o tradiție șaguniană**, în „R. T.”, anul V, 1911, nr. 3, pp. 65-71.
53. **Organizarea bisericii naționale maghiare**, în „R. T.”, anul VI, 1912, nr. 1.
54. **Din comorile trecutului nostru: O singhelie din 1798**, în „R. T.”, anul VII, 1913, nr. 1, pp. 27-29.
55. **Licăriri de românism în vechea biserică a românilor. Epoca tiparelor românești din vremea influenței protestantice**, în „R. T.”, anul VII, 1914, nr. 10-12, pp. 217-232; an. X, 1916, nr. 1-3, pp. 30-43.

⁵⁹⁴ Nu sunt menționate studiile și articolele apărute în revista „Biserica și Școala”.

56. **Vechi urme de cultură românească în Bihor**, în „Cele Trei Crișuri”, Oradea, anul I, 1920, nr. 7, pp. 26-29; nr. 8, pp. 20-26; nr. 10, pp. 22-27; nr. 11, pp. 20-23; anul II, 1921, nr. 1-2, pp. 45-48; nr. 4, pp. 114-117; nr. 5, pp. 152-154; nr. 7, pp. 244-247. (a mai fost publicat și în „Tribuna” din 1919, nr. 45-52.)

57. **Dieci și manuscrise vechi din Bihor**, în „Tribuna”(Oradea), anul I, 1919, nr. 48-50.

58. **Vechi urme de cultură românească în Bihor**, în „Cele Trei Crișuri”, anul II, nr. 1-2 din 1-15 ianuarie 1921, pp. 45-48; nr. 4 din 15 februarie 1921, pp. 114-117; nr. 5 din 1 martie 1921, pp. 152-154; nr. 7 din 1 aprilie 1921, pp. 214-217; nr. 8 din 15 aprilie 1921, pp. 244-247.

59. **Unificare la repezeală - ori revizuirea statutului organic ardelean**, în „R. T.”, anul XI, 1921, nr. 8-11.

60. **Biserica din Coroiu (jud. Bihor)**, în „L. R.”, anul II, 1922, nr. 42, pp. 1-3.

61. **Moise Nicoară și Ioan Mihuț la Beiuș**, în „Beiușul”, anul II, 1922, nr. 15, pp. 1-2.

62. **Câteva observări în chestiunea unificării bisericești în legătură cu Statutul organic ardelean**, în „B. O. R.”, Seria II, anul XL, 1922, nr. 12 (498), pp. 882-897.

63. **Pentru istoria Diecezei Aradului**, în „R. T.”, anul XIV, 1923, nr. 4, pp. 117-125.

64. **Episcopiile latine din Ardeal**, în „L. R.”, anul III, Oradea, 1923, nr. 50, pp. 1-3.

65. **Din trecutul Catolicismului în Ardealul românesc**, în „B. O. R.”, anul XLII, 1924, nr. 2, pp. 73-77; nr. 3, pp. 137-141; nr. 4, pp. 257-263; Seria III, anul XLIX, 1931, nr. 5, pp. 406-414; anul XLX, 1932, nr. 3, pp. 238-246; nr. 4, pp. 300-306.

66. **Înapoi la apostolie ! sau Părțile canonice ale Statutului Organic**, în „R. T.”, anul XIV, 1924, nr. 4, pp. 106-110; nr. 5, pp. 137-149; nr. 6-7, pp. 175-187; nr. 8-9, pp. 229-237; nr. 10-11, pp. 275-281.

67. (Egumenul Serafim) **Ceva despre populația județului Arad**, în „Salonul literar”, Arad, anul I, 1925, nr. 4-5, pp. 37-43.

68. **Poporul din ținutul Aradului rupe pecetea unației**, în „B. O. R.”, anul XLIII, 1925, nr. 9 (534), pp. 520-522.

69. **Polemica între două reviste bisericești**, în „B. O. R.”, anul XLIII, 1925, nr. 1 (526), pp. 42-43.

70. **Duminica Ortodoxiei și cânduri de actualitate**, în „Candela”, anul XXXVIII, nr. 6-9, iulie-septembrie 1927, pp. 184-199.

71. **Un nume vrednic și o datorie pioasă. Asesorul referent școlar dr. Gheorghe Popa**, în „L. R.”, anul VII, 1927, nr. 11, p. 6.

72. **Rutenii unguri și zugrumarea lor politică de către maghiari prin Unirea cu Roma. Studiu istorico-statistic și politico-bisericesc**, în „B. O. R.”, Seria II, anul XLV, 1927, nr.2, pp. 67-73; nr. 3, pp. 143-146; nr. 5, pp.263-270; nr. 9, pp. 522-527; nr.11, pp. 666-669; nr. 12, pp. 719-722.

73. (Egumenul Serafim) **Un călător turc prin Banat în veacul al XVII-lea**, în „Banatul”, anul III, 1928, nr. 1, pp. 8-15.

74. **Cu gândul la Alba Iulia lui 1918**, în „B. O. R.”, anul XLVII, 1929, pp. 209-217.

75. **Biserica ortodoxă română din Transilvania în cei din urmă zece ani**, în „Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul”, București, 1929, 769 p. (în colaborare cu Ștefan Meteș).

76. **Catolicismul ne asaltează. Uneltele papismului. Ierarhia uniută ardeleană și Partidul Național Ardelean**, în „B. O. R.”, Seria II, anul XLVII, 1929, nr. 7-8, pp. 605-621; an XLIX, 1931, nr. 2-3, pp. 113-125.

77. **Un bucovinean care era să fie episcop la Arad**, în „Candela”, anul XLI, nr. 1-3, ianuarie-martie 1930, pp. 105-108.

78. **Un grăitor pomelnic de două sute de ani de la Velența**, în „L. R.”, anul X, 1930, nr. 18.

79. **Șase documente și câteva cuvinte despre protopopul Dimitrie Stoichescu Petrovici**, în „An. B.”, anul IV, 1931, nr. 2-4, pp. 149-154.

80. **Întru cinstea și pomenirea sfinților Mucenici Brâncoveni și Ardeleni**, în „B. O. R.”, Seria III, anul XLIX, 1931, nr. 4 (601), pp. 323-335.

81. **Iarăși pentru sfinții din sânge românesc**, în „B. O. R.”, Seria III, anul XLIX, 1931, nr. (607).

82. **Câteva măsuri disciplinare ale episcopului Gherasim Raț**, în „Hotarul”, anul I, 1933, nr. 2; nr. 3-4.

83. **Începuturile publicisticii românești din Arad**, în „Hotarul”, anul I, 1933, nr. 3-4, pp. 14-18.

84. **Un arădean învățat și pedagog luminat: Georgiu Popa**, în „Hotarul”, 1933, anul I, nr. 5, pp. 9-12.

85. **Dr. Georgiu Popa. Un om de școală și cultură**, în „Hotarul”, 1933, anul I, nr. 11, pp. 10-12.

86. **Țara Românească pe Câmpia Tisei. Date de la începutul sec. XVIII. Pagini de antirevizionism**, în „Hotarul”, anul I, 1934, nr. 9-10, pp. 12-16.

87. **Arhivele Aradului. O propunere**, în „Hotarul”, anul I, 1934, nr. 11, p. 27.

88. **Ioan Slavici ca teolog**, în „Hotarul”, anul 1934, nr. 12, pp. 15-16.

89. **Un centenar trist al românilor arădeni**, în „Hotarul”, anul II, 1935, nr. 2, pp. 3-4.

90. **10 ani de la moartea episcopului I. Papp**, în „Hotarul”, anul II, 1935, nr. 4, p. 5.

91. **Germanii noștri - o problemă mai mult decât locală**, în „Hotarul”, anul II, 1935, nr. 5-6, pp. 1-4.

92. **Paraclisul Sf. Simion Stâlpnicul și gropnița episcopescă de la Arad-Gai**, în „Hotarul”, anul II, 1935, nr. 7, pp. 4-7.

93. **Un crâmpei din mișcările românești arădene**, în „Hotarul”, anul II, 1935, nr. 10-11, pp. 1-3.

94. **Ioan Slavici ca pedagog**, în „Hotarul”, anul II, 1935, nr. 12, pp. 15-16.

95. **Ce ni spune o „Pravilă” de la Arad**, în „Hotarul”, anul III, 1936, nr. 2-3, pp. 25-27.

96. **Expoziția bisericească de la Arad**, în „Hotarul”, anul 1936, nr. 9-10, pp. 147-151.

97. **Comercianții „greci” în părțile ungurene și în special în ținutul Aradului**, în vol. „Fraților Alexandru și Ion I. Lăpedatu la împlinirea vârstei de 60 de ani”, București, 1936, pp. 229-248 (vezi și „Hotarul”, anul IV, 1937, nr. 1, pp. 30-31)

98. **Arhivele arădene**, în „Hotarul”, anul V, 1938, nr. 1-2, pp. 27-31.
99. **Congresul cultural al Aradului**, în „Hotarul”, anul V, 1938, nr. 1-2, pp. 53-56 (Reprodus și în „Bis. și Șc.”, anul LXII, 1938, nr. 4, pp. 29-31).
100. **Școala Eparhială de fete de la Arad și Internatul ei. Note în legătură cu un Manuscrit**, în „Hotarul”, anul 1939, nr. 3, pp. 91-94.
101. **Amintiri de acum douăzeci de ani despre alegerea de mitropolit**, în vol. „Omagiu Înalt Prea Sfinției Sale dr. Nicolae Bălan, Mitropolitul Ardealului. La douăzeci de ani de arhipăstorire”, Sibiu, 1940, pp. 23-27. (A fost publicat și în „R. T.”, anul 1940, nr. 5)
102. **Un vechi Molitvelnic manuscris din Bihor în legătură cu alte Molitvelnice**, în „B. O. R.”, anul LIX, 1941, nr. 9-10, pp. 536-576.

III. Lucrări în manuscris

103. **Manuscrise, dieci și copiști bihoreni** (nu a ajuns să scrie capitolul final).
104. **Note privind manuscrisele românești vechi din Bihor**
105. **Note adunate din cărțile vechi românești aflate în partea Aradului**
106. **Politica economică de un veac a Statului Român față de Biserică**
107. **Averile bisericești**
108. **Catolicism în Banat în veacul XVIII** (conferință)
109. **Tradițiunea împărătească în ritul Bisericii Ortodoxe. Studiu biseericesc**
110. **Limba liturgică românească**
111. **Biserica Ortodoxă și cheștiunea limbei naționale. Schiță**
112. **Studii, informații și cuvântări istorice-culturale și politice-bisericești**
113. **Se topește unația din județul Aradului**

X.

Un istoric uitat: Ștefan Lupșa (1905-1964)

Al treilea mare istoric al Episcopiei Aradului, după Vasile Mangra și Gheorghe Ciuhandu, este Ștefan Lupșa (1904-1964), care prin valoroase studii de istorie ecleziastică, a intrat în galeria marilor istorici români. Despre viața și activitatea sa nu s-a scris prea mult. În revista „Studii Teologice” din București, cu prilejul împlinirii unui deceniu de la trecerea sa la cele veșnice, unul dintre cei mai iluștrii studenți pe care i-a avut la Sibiu, părintele profesor dr. Mircea Păcurariu⁵⁹⁵, s-a ocupat de activitatea istoriografică a celui plecat prea de timpuriu dintre cei vii, când încă mai avea multe de spus în istoriografia ecleziastică a românilor.

În Sibiu nu s-a scris nimic până la două decenii de la moartea istoricului. „Iată un om cu care am fost nedrepti”, așa își începea preotul profesor dr. Nicolae Neaga⁵⁹⁶, articolul prilejuit de împlinirea a opt decenii de la nașterea acestui „profesor cu bun nume și un istoric consacrat”. Cei care l-au îndepărtat de la catedra de Istoria Bisericii Române a Institutului Teologic din Sibiu, nu mai voiau să-și amintească de el, doar Mircea Păcurariu și Nicolae Neaga au ridicat din uitare memoria lui Ștefan Lupșa⁵⁹⁷.

Ștefan Lupșa s-a născut la 7 ianuarie 1905 în comuna Miersig din județul Bihor, în casa lui Vasile și Ecaterina Lupșa (născută Budai). Primele două clase primare le-a urmat la școala confesională ortodoxă din satul natal, clasa a III-a în satul vecin Homorog, iar a IV-a la Salonta. Clasele liceale le începe la Salonta și le termină la Liceul „Emanoil Gojdu” din Oradea, unde în 1922 a trecut

⁵⁹⁵ M. Păcurariu, **Preotul profesor dr. Ștefan Lupșa**, în „S. T.”, anul XXVII (1975), nr. 1-2, pp. 134-140; Idem, **Două sute de ani de învățământ teologic la Sibiu. 1786-1986**, Sibiu, 1987, pp. 345-347; Idem, **Dicționarul teologilor români**, pp. 255-257.

⁵⁹⁶ Nicolae Neaga, **Preotul prof. dr. Ștefan Lupșa**, în „T. R.” anul 133, nr. 5-6 și 7-8, 1985 pp. 5-6; Idem **Un bihorean de mare prestigiu: preotul profesor dr. Ștefan Lupșa**, în „Îndrumătorul bisericesc misionar și patriotic” Oradea, 1984, pp. 96-97.

⁵⁹⁷ Vezi și **Enciclopedia istoriografiei românești**, pp. 202-203. Pe lângă bibliografia menționată de M. Păcurariu vezi și: Pavel Vesa, **Din corespondența preotului dr. Ștefan Lupșa cu preotul dr. Gheorghe Ciuhandu**, în „Arca”, anul II, nr. 12 (23), 1991, pp. 13-14; Idem, **Trei decenii de la moartea istoricului Ștefan Lupșa (1905-1964)**, în „Relief”, nr. 21-23, 1994, pp. 8-9; Idem, **Un istoric uitat: Ștefan Lupșa (1905-1964)**, în „Arca”, anul X, nr. 7, 8, 9 (112, 113, 114), 1999, pp. 111-129; Dumitru Abrudan, **O marcantă personalitate a istoriografiei române contemporane: pr. prof. dr. Ștefan Lupșa de la Academia Teologică din Oradea**, în vol. „Academia Teologică Ortodoxă Oradea. 70 de ani de la înființare” Oradea, 1995, pp. 60-65.

examenul de bacalaureat cu calificativul „foarte bun pentru urmarea tuturor studiilor superioare”⁵⁹⁸. Beneficiind de o bursă primită din partea Episcopiei de la Oradea, a studiat la Facultatea de Teologie a Universității din Cernăuți, unde se integrează repede și bine în mediul intelectual din marele centru universitar care cu numai doi ani înainte își câștigase statutul de Universitate românească. Personalitatea profesorilor, dintre care amintim pe Vasile Tarnavski, pe atunci rectorul Universității, Vasile Gheorghiu, Vasile Loichiță, marele canonist Valerian Șesan, Nicolae Cotoș, care mai târziu afirma despre Ștefan Lupșa că a fost unul dintre cei mai buni studenți pe care i-a avut Facultatea de Teologie a Universității din Cernăuți, Perioada cernăuțiană l-a marcat pentru tot restul vieții, mai ales în munca desfășurată la catedră. Paralel cu studiile teologice urmează și pe cele de la Facultatea de Filosofie, în special ale profesorului Carol Siegel, Alexandru Ieșean și Radu Sbiera. Îl interesau în special cursurile de teologie fundamentală, istoria filosofiei moderne și cele de istorie bisericească. La 18 iulie 1926 obține licența în teologie cu teza intitulată, *Ființa religiei determinată în mod empiric*.

Reîntors la Oradea, apreciat pentru rezultatele excepționale obținute la Cernăuți, la 21 septembrie 1926, la vârsta de numai 21 de ani, episcopul Roman Ciorogaru îl numește profesor suplinitor la Catedra de istorie bisericească de la Academia Teologică⁵⁹⁹. După numai trei ani, la 7 martie 1929, tot la Cernăuți, își i-a doctoratul cu teza, *Catolicismul din Ardeal și Ungaria până la anul 1556* (Cernăuți, 1929, XV + 103 p.)⁶⁰⁰, ce conturează în bună parte calitățile istoricului de mai târziu. Episcopul Roman Ciorogariu încă din anul 1923 era preocupat de găsirea mijloacelor financiare pentru a putea trimite tineri să întreprindă cercetări în arhivele imperiale din Viena. În acest sens, prin intermediul istoricului Ioan Lupaș, solicită un ajutor Academiei Române⁶⁰¹. Nu cunoaștem răspunsul înaltului for științific român, însă în 1929 Episcopia oferă o bursă lui Ștefan Lupșa pentru Facultatea de Teologie catolică și protestantă din Viena unde a audiat îndeosebi cursurile profesorului K. Volker⁶⁰².

Reîntors de la Viena își reocupă postul de profesor de la Academia teologică din Oradea, unde timp de două decenii pe lângă Istoria bisericească universală a mai predat și alte discipline teologice: Patrologia (1926-1927, 1932-1940 și 1941-1946), Introducere în teologie (1926-1927, 1933-1935 și 1936-

⁵⁹⁸ N. Neaga, **Preotul prof. dr. Ștefan Lupșa**, p. 5; M. Păcurariu, **Preotul profesor dr. Ștefan Lupșa**, p. 134.

⁵⁹⁹ M. Păcurariu, **op. cit.**, p. 134.

⁶⁰⁰ Inițial a apărut în „Candela”, Cernăuți, nr. 11-12, 1928, pp. 352-396; nr. 1-2, 1929, pp. 86-143.

⁶⁰¹ Roman Ciorogariu era preocupat de studierea „multor lucruri neînțelese până acum” din istoria bisericească a Ardealului, mai ales „a unirii Ardealului cu Ungaria precum și a revoluției de la 1848”, argumentând în acest sens cercetările lui Avram Sădean în arhivele din Viena, cf. **Roman R. Ciorogariu (1852-1936). Studii și documente**, Oradea, 1981, doc. 87, p. 273.

⁶⁰² N. Neaga, **op. cit.**, p. 5.

1937), Limba ebraică și Exegeza Vechiului Testament (1930-1932)⁶⁰³, Ermeneutica biblică (1926-1927 și 1936-1937), Teologie fundamentală (1933-1934), Psihologia și Logica (1935-1936). Ca o recunoaștere a valorii profesorului, la 1 iulie 1939 i s-a încredințat conducerea Academiei teologice în calitate de rector, funcție pe care o va deține până la 1 noiembrie 1942 (cu excepția anului școlar 1940-1941). La Oradea, paralel cu munca de la catedră a îndeplinit și câteva funcții onorifice: grefier al Consistoriului spiritual eparhial, consilier eparhial bisericesc și membru în Adunarea eparhială. La 15 noiembrie 1935 a fost ales membru corespondent în secția istorică a „Astrei”⁶⁰⁴.

După căsătorie (1932) a intrat în cler fiind hirotonit diacon (9 septembrie 1932), preot (17 septembrie 1939) și hirotosit protopop la 28 mai 1940, iar mai târziu iconom stavrofor⁶⁰⁵.

În urma Dictatului de la Viena (30 august 1940), sediul Episcopiei ortodoxe române de la Oradea a fost mutat la Beiuș, iar cursurile Academiei teologice pentru anul școlar 1940-1941 au fost suspendate din cauza lipsei unui oraș unde să se poată desfășura cursurile într-un mod civilizat. În cele din urmă, se ajunge la o soluție tranzitorie: patru profesori (Ștefan Munteanu, Ioan Petreună, Cornel Givulescu și Ștefan Lupșa) au funcționat ca dubluri la Academia teologică din Arad la care s-au înscris și studenții orădeni, iar ceilalți patru profesori (Dimitrie Belu, Sofron Vlad, Dimitrie Bodea, Teodor Savu) au funcționat ca dubluri la Academia teologică din Caransebeș. În toamna anului școlar 1941-1942, Academia din Oradea și-a redeschis cursurile la Timișoara sub titulatura de: Academia teologică ortodoxă română Oradea la Timișoara. În anul școlar 1941-1942 Academia teologică din Oradea și-a redeschis cursurile la Timișoara. Cursurile au fost deschise în cadru festiv în ziua de 2 noiembrie 1941. Astfel, sub conducerea lui Ștefan Lupșa, Academia teologică orădeană s-a regrupat la Timișoara reluându-și activitatea didactică și deservind eparhiile din Oradea și Timișoara⁶⁰⁶.

La 31 ianuarie 1945, preotul profesor Ștefan Lupșa a fost propus la catedra vacantă de Istoria Bisericii Române și Artă creștină de la Institutul teologic din Sibiu, unde și-a început activitatea numai la 1 aprilie 1946, deoarece se întârziase semnarea decretului de recunoaștere din cauza „grevei regale” din 1945-1946. Ajuns încă de timpuriu să lucreze într-un domeniu care era adevărata

⁶⁰³ Din această perioadă datează studiile sale cu caracter biblic: **Data nașterii lui Iisus Hristos; Raportul literar dintre cele trei Evanghelii; Data Evangheliei după Sf. Marcu; Dumnezeu în Psalmi.**

⁶⁰⁴ M. Păcurariu, **op. cit.**, pp. 134-135.

⁶⁰⁵ **Ibidem**, p. 135; În ziua de 17 septembrie 1939, cu prilejul sfințirii bisericii din Tinca, diaconul dr. Ștefan Lupșa, a fost hirotonit întru preot de episcopii Nicolae Popovici al Oradei și Andrei Magieru al Aradului, cf. „L. R.”, anul XIX, nr. 19 din 1 octombrie 1939, p. 263.

⁶⁰⁶ Teodor Savu, **Așezăminte pentru formarea slujitorilor bisericești**, în vol. „Din activitatea bisericească a Episcopiei ortodoxe române a Oradei în ultimii 200 de ani”, Oradea, 1984, pp. 197-198.

sa vocație, în anii care trebuiau închinată împlinirii sale pentru ce se pregătise cu o inegalabilă stăruință răpus în chipul cel mai neașteptat, tocmai când ajunsese la deplina maturitate. Nu știu dacă avem dreptul să vorbim de un destin patetic dar nu putem rămâne netulburați de ceea ce a fost lipsit de armonia în destinul său. În toamna anului 1952, în urma contopirii Institutului teologic din Cluj cu cel din Sibiu, au loc schimbări în componența corpului profesoral, Ștefan Lupșa a fost numit lector de limba greacă⁶⁰⁷, practic i s-a luat catedra făcându-i-se o mare nedreptate. Postul profesorului Lupșa a fost ocupat de preotul Sofron Vlad, care deși „mare personalitate teologică, dar specialist în Noul Testament [...] ca profesor de Istoria Bisericii Române nu l-a egalat niciodată pe Ștefan Lupșa”⁶⁰⁸. Prin noul *Regulament de organizare și funcționare a instituțiilor de învățământ pentru pregătirea personalului bisericesc și de recrutare a corpului didactic din Patriarhia Română* (aprobat de Ministerul cultelor la 3 iulie 1956), lectoratul de limba greacă a fost încorporat catedrei de Noul Testament iar profesorul Lupșa, sub pretextul promovării, a fost trecut în postul de duhovnic I la Institutului teologic. Era o altă nedreptate care i se făcea. În acest post a rămas până în decembrie 1958 când i s-au încredințat diferite funcții neînsemnate în cadrul Consiliului Arhiepiscopiei Sibiului⁶⁰⁹.

După o rodnică activitate științifică și pedagogică, desfășurată mai întâi la Academia teologică din Oradea, iar apoi la Institutul Teologic din Sibiu, profesorul Ștefan Lupșa și-a redactat cursurile cu multă conștiinciozitate și multă știință de carte, parte din ele văzând lumina tiparului în manualul colectiv de *Istoria Bisericii Române* redactat împreună cu Gheorghe I. Moisescu și Alexandru Filipașcu și apărută în două volume în anii 1954-1955.

Pentru Ștefan Lupșa știința nu exista numai în cuvântul scris, ci și în cel verbal împărtășit ascultătorilor. Nu puține erau cazurile când savanți celebri trăiau numai prin opera discipolilor. Nu este cazul cu Ștefan Lupșa, omul care a lăsat o bogată operă scrisă. Activitatea didactică a lui Ștefan Lupșa s-a întins pe parcursul a aproape trei decenii. Au fost aproape 30 de promoții de studenți care i-au audiat cursurile, căroră le-a răspândit cu dragoste și pricepere darul divinei Clio și a făcut să radieze pretutindeni înțelegerea istoriei vieții bisericești a românilor. Legătura strânsă ce exista între profesori și studenții săi și prestigiul științific cu care se prezenta înaintea lor nu putea fi pe placul conducerii atee a statului comunist de atunci, „Pentru că faptului de la care s-a pornit i s-a dat o turnură politică. Cei drept că și conducerea Institutului abia a apucat să se descotorosească de Ștefan Lupșa, devenit incomod. Câțiva studenți curajoși au

⁶⁰⁷ Idem, *Două sute de ani de învățământ teologic la Sibiu*, pp. 160, 174, 175, 183, 345.

⁶⁰⁸ D. Abrudan, *op. cit.*, p. 62.

⁶⁰⁹ M. Păcurariu, *op. cit.*, p 183.

încercat să-l apere, dar au rămas doar cu tristețea pentru omul lovit pe nedrept”⁶¹⁰.

Nemulțumit de nedreptățile care i s-au făcut, la 17 mai 1958 îi scria prietenului său pr. dr. Gheorghe Lupșa din Mehala-Timișoara, „pot să mă pună și portar, eu tot istoric rămân, căci 32 ani nu se mai pot șterge”.⁶¹¹ În 1963 este numit preot în Jidvei, unde la 26 iulie 1964 își încheie întreaga activitate prin trecerea la cele veșnice, la numai 59 de ani. Prohodit în Catedrala mitropolitană de un numeros sobor de preoți și foști studenți, a fost înhumat în cimitirul orașului Sibiu.

Cel dintâi care l-a apreciat a fost episcopul Roman Ciorogariu de la Oradea, care vedea în tânărul absolvent al Liceului „Emanoil Gojdu” un viitor cadru didactic de nădejde al Academiei teologice pe care se străduia să o înființeze. Acesta este și motivul pentru care i-a acordat două burse pentru Cernăuți și una pentru Viena, unde stă de la 1 aprilie 1929 până la 30 septembrie 1929⁶¹². Profită din plin de prezența în marea metropolă europeană. Cunoscând bine limbile clasice (greaca și latina)⁶¹³ dar și germana și maghiara, fiind în măsură a aprecia valoarea documentelor pentru cercetările istorice, călcând pe drumul deja bătătorit de istoricii Ioan Sârbu, Nicolae Iorga, Simeon Reli, Ioan Lupăș, Silviu Dragomir și întreprinde cercetări în arhivele Consiliului de stat și Cabinetului imperial.

Pentru activitatea lui Lupșa în domeniul cercetărilor istorice, atât din perioada de început cât și mai târziu, ne stă la dispoziție corespondența cu unul dintre mentorii săi, istoricul Gheorghe Ciuhandu de la Arad⁶¹⁴. Inițiativa acestui dialog epistolar a aparținut lui Lupșa și datează din perioada când se afla la Viena. La început îi scria despre „fixarea temei și limitarea terenului de lucru” în arhive. Pentru început intenționa să adune copii după documente de la data la care a întrerupt cercetările istoricul Simeon Reli de la Cernăuți, s-au cu cele de la începutul secolului al XVIII-lea și până la începutul păstoririi mitropolitului Andrei Șaguna. Cunoștea de la episcopul Roman Ciorogariu că unele din aceste

⁶¹⁰ D. Abrudan, *op. cit.*, p. 63.

⁶¹¹ Scrisoarea se află în posesia noastră.

⁶¹² B. E. O. R. Arad, *fond citat*, dosar 36, f. 23-24. Scrisoarea din septembrie 1929. Doar primele patru scrisori din perioada de la Viena sunt publicate, vezi P. Vesa, *Din corespondența preotului dr. Ștefan Lupșa cu preotul dr. Gheorghe Ciuhandu*, pp. 13-14.

⁶¹³ Acesta este motivul pentru care prof. de latină Radu Sbiera de la Facultatea de filosofie din Cernăuți îi oferă postul de asistent al său dacă ar fi decis ca la absolvire să rămână legat de această facultate, cf. D. Abrudan, *op. cit.*, p. 63.

⁶¹⁴ Din motive independente de noi, nu am putut consulta fondul Lupșa din Biblioteca Mitropoliei Sibiului fiind nevoiți să ne rezumăm la cele 30 de scrisori expediate lui Ciuhandu din perioada cuprinsă între 23 aprilie 1929 și 12 aprilie 1940 păstrate în *Fondul Gheorghe Ciuhandu*. Din Viena, Lupșa îi scria și episcopului Roman Ciorogariu al Oradei, mai ales despre întâlnirile pe care le-a avut în marea metropolă europeană cu unii istorici și cercetările documentare efectuate în vederea elaborării unor lucrări de istorie bisericească, cf. A. N. D. J. Arad, *Fond Roman Ciorogariu*, dosar 16/1880, f. 76-79.

documente ar fi fost cercetate de profesorul Avram Sădean de la Arad, motiv pentru care se adresează lui Teodor Botiș cerându-i, *Date nouă despre Gheorghe Lazăr a lui Sădean* și „Anuarul Institutului pedagogic-teologic greco-ortodox român din Arad din anul 1916-1917” (Arad, 1917), în care, sub titlul, *Documente privitoare la istoria Diecezei Aradului (1815-1816)*, au fost publicate copii după documente vieneze făcute de A. Sădean. Despre documentele dinainte de anul 1556 cunoștea că au fost studiate în luna martie a anului 1929 de istoricul maghiar Andrei Veress care urma să le publice. Oricum nu dorea să le vadă pentru că știa despre unele că deja au fost publicate, o parte folosindu-le chiar în teza de doctorat. Despre documentele deja publicate în țară se adresează și istoricul Ioan Lupaș de la Cluj, și pentru că răspunsul acestuia întârzia, „am început să copiez actele anului 1810, unde m-a interesat dosarul lui Lazăr și raportul lui Vulcan despre cler și școli [...] acum copiez 1809 și voi merge așa nu știu până unde îndărăt. Și pe urmă voi lua iar de la 1810 înainte până la 1846”, scria lui Ciuhandu⁶¹⁵.

Pentru că în toamna anului 1929 la Arad se intenționa serbarea cu mare fast a împlinirii unui secol de la urcarea în scaunul episcopal a lui Nestor Ioanovici (1829-1830), Ciuhandu îi cerea lui Lupaș documente din Arhivele din Viena despre întâiul episcop român al Aradului. „Vă servesc bucuros dacă îmi indicați că aveți nevoie de vre-un an pentru lucrările ce preparați”⁶¹⁶.

În următoarea scrisoare (nedată) îl ține la curent pe Ciuhandu cu rezultatul cercetărilor și tematica documentelor. Descoperă documente despre trecerea la Ortodoxie din 1809 în comitatul Hunedoarei, despre uniția din județul Arad mijlocită de episcopul Samuil Vulcan din jurul anului 1834. Tot lui Vulcan îi atribuia „un voluminos raport scris cu mâna lui în latinește cum s-ar putea aduce neuniții la cultura din 1810”. A mai descoperit un material „de 80 pagini folio (între care cererea protopopilor e în slavonește, nu știu ce-o să fac cu ea) despre încercarea de unire din 1797”, despre care avea informații că s-ar fi ocupat și istoricul Ioan Lupaș, dar nu știa în ce măsură a utilizat tot materialul, astfel că intenționa să-l copieze în întregime. Dorea să copieze toate documentele referitoare la istoria bisericească și națională pentru întreaga perioadă cuprinsă între anii 1761-1846, dar „mi-am restrâns deocamdată timpul la 1791-1846” pe care „acasă, dacă voi avea vreodată interesul să scriu ceva le voi studia [...] voi studia literatura acestui timp, dacă nu, le voi folosi la curs”. A mai descoperit „Rescriptum Declaratorium din 1777 (paremi-se) în peste 85 pagini folio, despre care însă avea o nedumerire, „la publicat Tincu-Velea sau cine [...] mi-l copiez și pe acesta”⁶¹⁷.

⁶¹⁵ B. E. O. R. Arad, fond. citat, dosar 36, f. 25-26. Scrisoarea din septembrie 1929.

⁶¹⁶ *Ibidem*, f. 27-28. Scrisoarea din 23 aprilie 1929.

⁶¹⁷ *Ibidem*, f. 25-26. Scrisoarea din septembrie 1929.

Ștefan Lupșa dorea ca toate documentele copiate în arhivele din Viena să le poată tipări într-un volum, dar era însă conștient că „nu e încă timpul de opere de sinteză ci trebuie adunat și dat la lumină cât mai mult material să aibă la dispoziție toți cei ce vor fi siliți, ca eu acum trei ani să fac cursuri de istoria bisericii române la teologi după cursurile d-lui prof Iorga, cum se face dealtfel și la Cernăuți”⁶¹⁸.

Ștefan Lupșa și-a întemeiat cursurile nu atât pe experiențele altora, pe care le-a întrebuințat mai mult ca un control, ci mai ales, pe izvoarele contemporane evenimentelor istorice. Documentul își capătă astfel adevărata lui valoare pentru că era contemporan cu faptele. Șt. Lupșa era conștient că nimic nu este mai important decât cuvântul scris al celor care au trăit evenimentele. Documentele vieneze pe care le-a folosit în cursurile sale au acoperit mai ales perioada cuprinsă între 1796-1834 și s-au referit mai ales la „biserica română ardeleană și puține din Bucovina”. Considera extrem de interesante mai ales documentele referitoare la „conflictele cu catolicii [...] între ele și din Dieceza Aradului”⁶¹⁹. Multe din aceste documente le-a pus la dispoziția istoricului Gh. Ciuhandu, mai ales cele referitoare la anii 1830-1840, pe care acesta le va folosi în lucrarea, *Episcopii Samuil Vulcan și Gherasim Raț* (Arad, 1935)⁶²⁰, la fel și cele referitoare la episcopul Nestor Ioanovici al Aradului⁶²¹.

Meritul cercetărilor lui Ștefan Lupșa în arhivele din Viena s-au concretizat și prin descoperirea a două dosare, primul, despre începuturile Facultății de teologie din Cernăuți, al doilea referitor la episcopul Dositei Filitti al Buzăului (1787-1793), din 1793 al Ungrovlahiei până în 1810 când este înlăturat din scaun sfârșind la 19 octombrie 1825 în exil la Brașov⁶²².

Rezultatul cercetărilor în arhivele din Viena, după cum îi scria lui Ciuhandu în septembrie 1929, „nu încap într-o geantă mare”, pe care dorea să i le pună și lui la dispoziție cu o condiție, după paștile anului 1930 să i le restituie pentru a le putea folosi la cursul de istorie bisericească de la Academia teologică⁶²³ și la orele de seminar pe care le ținea cu studenții anului doi despre istoria bisericească a românilor bihoreni în veacul al XVIII-lea⁶²⁴.

Colecția vieneză de documente a lui Ștefan Lupșa cuprinde și informații referitoare la istoria bisericească dintre anii 1761-1848, „câte se aflau în 1929 și pe câte n-am remarcat mențiunea că au fost copiate de vreun român” iar pentru

⁶¹⁸ *Ibidem*, f. 29-30. Scrisoarea din 28 iulie 1929.

⁶¹⁹ *Ibidem*.

⁶²⁰ În partea introductivă a lucrării, la pagina XXII, Gh. Ciuhandu mulțumea lui Șt. Lupșa pentru generozitatea cu care i-a pus la dispoziție documentele.

⁶²¹ B. E. O. R. Arad, *fond citat*, dosar 36, f. 29-30 v., Scrisoarea din 28 iulie 1929.

⁶²² *Ibidem*. Despre el a scris: *Destituirea și petrecerea în Ardeal până la moarte a mitropolitului Ungrovlahiei Dositei Filitti*, în „R. T.”, anul XX, Sibiu, 1930, nr. 7-8 pp. 318-326.

⁶²³ B. E. O. R. Arad, *fond citat*, dosar 36, f. 23-24 v. Scrisoarea din septembrie 1929.

⁶²⁴ *Ibidem*, dosar 35, f. 10. Scrisoarea din 14 iunie 1937.

întocmirea unei liste a lor, considera Lupșa că „ar însemna muncă de câteva luni”⁶²⁵.

Încă nu era plecat din Viena și episcopul Ciorogariu intenționa să-i ofere o bursă de studii la Oxford învățând e, dar după cum îi mărturisea lui Ciuhandu, „nu găsesc rost să-mi pierd vremea și forța nglezește – într-o lună nici nu poți – odată ce m-am înfipt – fără voie – în studiul istoriei bisericii române, unde literatura engleză nu contribuie cu nimic, că la Academie sunt silit să propun și alte materii, nu înseamnă că mă specializez și la acelea”⁶²⁶. Nu era plecat încă din Viena și se arăta interesat și de cercetări în arhivele din Budapesta. La 28 iulie 1929 îi scria lui Ciuhandu dacă îi poate aranja o „înlesnire cu privire la plasarea” la Budapesta, „vre-un sălaș efin, curat și în loc potrivit” pentru că la Viena, „am făcut prostia să stau scump și incomod” (a locuit la Pension Wiene Heim situat în Garhizonsg nr. 7) în loc „să-mi fi luat pentru așa de lung timp, cameră cu luna”⁶²⁷. La Budapesta nu a mai ajuns, însă era mirat „de ce sârbi-s admiși în arhivele din Budapesta și nou nu?”, făcând referire la istoricul Alexa Ivici de la Suboțița⁶²⁸, rugându-l pe Ciuhandu să-i scrie „să lase Viena în pace dacă n-are vre-o teamă restrânsă și să scoată totul numai din Pesta”, unde sârbii aveau acces mai ușor decât românii⁶²⁹.

Nu neglijează nici cercetările în arhivele din țară mai ales cele de la Oradea. La 8 ianuarie 1935 scria lui Ciuhandu, că alături de încă 3 persoane, studenți la Academia teologică din Oradea (Vasile Frentiu⁶³⁰, Gheorghe Lupșa⁶³¹, Ioan Ciocan) face copii de pe documentele aflate în arhiva Episcopiei latine unde a descoperit „splendide scrisori de la Ioniță Martinovici”⁶³², Isaia Antonovici⁶³³ și Sinesie Jivanovici”⁶³⁴ adresate unor preoți din eparhie și,

⁶²⁵ Ibidem, dosar 36, f. 3. Scrisoarea din 19 ianuarie 1934.

⁶²⁶ Ibidem, f. 25-26. Scrisoare nedată.

⁶²⁷ Ibidem, f. 29-30. Scrisoarea din 28 iulie 1929.

⁶²⁸ A publicat: **Documente privitoare la mișcarea literară și culturală a românilor din Ungaria în secolele XVIII-XIX**, București, 1936-1937, 155 p. Publică 35 de documente dintre anii 1772-1844, dintre care 17 până la 1821.

⁶²⁹ B. E. O. R. Arad, **fond. cit.**, dosar 36, f. 16. Scrisoarea din 9 ianuarie 1934.

⁶³⁰ Vasile Frentiu (1913-1982), s-a născut la 27 iulie 1913 în satul Sănmartinul de Beiuș, fiind unul din cei 10 copii ai țăranilor Ioan și Raveica. După terminarea claselor primare din satul natal și comuna Pocola, urmează liceul din Beiuș, după care se înscrie la Academia teologică din Oradea, pe care a absolvit-o în anul 1936 cu calificativul maxim. Dornic să-și desăvârșească pregătirea teologică, se înscrie la Facultatea de Teologie din Cernăuți, după care continuă studiile pentru doctorat la facultățile din Chișinău și București. A intrat în cler în anul 1937, slujind ca preot în parohiile: Sănicolaul Român, Beliu, Tilecuș, Iercoșeni, Camna și Bocsig (1969-1980), de unde s-a pensionat la 1 martie 1980. În același timp a colaborat la diferite reviste și publicații ca: „Revista Crișul Negru”, „Gazeta de Vest”, „Legea Românească”, „Familia”, „Steaua”, „Mitropolia Banatului” și altele. Pentru activitate deosebită a fost distins cu rangul de iconom stavrofor. A murit la 10 decembrie 1982 fiind înmormântat în cimitirul din Ineu. Cf. „M. B.”, anul XXXIII (1983), nr. 3-4, p. 255.

⁶³¹ Gheorghe Lupșa (1910-1989), s-a născut la 11/24 septembrie 1910 în parohia Dieci (jud. Arad), a absolvit Liceul „Avram Iancu” din Brad și cursurile Academiei Teologice din Oradea (1930-1934), unde s-a remarcat atât prin învățătură cât și prin conduită. În 1946 obține titlul de doctor în drept la Universitatea din Cluj. A funcționat ca preot în Păuliș și Mehala-Timișoara. A murit la 26 decembrie 1989. Pentru amănunte vezi: P. Vesa, **Din istoria comunei Dieci. Contribuții monografice**, Arad, 1999, pp. 203-206.

⁶³² Ioanichie Martinovici, episcop al Aradului (1710-1721).

⁶³³ Isaia Antonovici, episcop al Aradului (1731-1748).

scrisori ale preoților către episcopii amintiți. „Milioane” de acte sunt și dinainte de 1556 despre vechii noștri voievozi”. Lupșa își exprima convingerea că de la istoricul Bunytau Vincze (1892), nu le-ar mai fi cercetat nimeni, exprimându-și însă nemulțumirea că după numai o săptămână de cercetări în această arhivă, catolicii, foarte suspicioși ca nu cumva să fie în legătură cu profesorul Onisifor Ghibu, îi interzic pe mai departe accesul în arhivă. Ochiul format al cercetătorului istoric, i-a fost suficient doar o săptămână pentru ca să se orienteze știind apoi ce să ceară din depozite. Nu mai avea acces decât în cancelaria secretarului eparhial, la care, Lupșa a găsit multă înțelegere. Cercetările în această arhivă nu dorea să le abandoneze, până „nu am măcar atâtea câte din Viena”, după cum îi mărturisea lui Ciuhandu⁶³⁵.

După numai un an, la 7 ianuarie 1936, scria lui Gh. Ciuhandu că un oarecare Glatz de la Episcopia latină din Oradea, ia facilitat înlesnirea cercetării unor dosare (nr. 1080-1500) ce se referă la „vizitarea celor 100 de parohii în 1752 și alte acte ce nu le găsesc decât în indice”⁶³⁶. Cu sprijinul lui Onisifor Ghibu descoperă în arhiva județului Bihor „un vraf de acte din 1721-91, mai multe ale comisiei din 1751-4 de fixare a hotarului dintre Zarand și Cluj, acte cari interesează și județul Arad, am văzut de ex. ancheta contra aciuanilor cari făcuseră expediție de jaf și distrugere contra satului Călugări pentru un islaz dat de comisie acestui sat [...] scrisori de la Arsici, conscrierea sidoxiei din anii ‘70”⁶³⁷.

Ștefan Lupșa nu era zgârcit cu documentele, multe le-a pus la dispoziția preotului Gh. Ciuhandu pentru a le folosi în studiile ce le pregătea. „E mare mângâiere pentru mine dacă unele din actele mele vor vedea lumina și din osteneala mea de 6 luni va rezulta folos. Nu pun nici o condiție, Doamne ferește, ci mă bucur, că Vă pot fi de folos, Părinte referent și vă sunt recunoscător că nu-mi merge chiar pe nimic truda și cheltuiala mea din Viena”⁶³⁸. Multe copii le-a împrumută și istoricului Ștefan Meteș, despre care își exprimă nemulțumirea că, „nu mi-a restituit tot ce i-am împrumutat”, sfătuindu-l pe Gh. Ciuhandu să nu-i dea nici un document pentru că s-ar putea să nu le mai restituie⁶³⁹. Istoricul Ioan Lupaș îi solicită și el documente din bogata colecție vieneză. Acesta voia să publice un volum cu documente ce-l dorea întregit și cu unele din colecția lui Lupșa⁶⁴⁰.

⁶³⁴ Sinesie Jivanovici, episcop al Aradului (1751-1768).

⁶³⁵ B. E. O. R. Arad, *fond citat*, dosar 36, f. 10. Scrisoarea din 8 ianuarie 1935.

⁶³⁶ *Ibidem*, dosar 35, f. 7-7 v. Scrisoarea din 7 ianuarie 1936.

⁶³⁷ *Ibidem*, f. 8-8 v. Scrisoarea din 4 octombrie 1937.

⁶³⁸ *Ibidem*, dosar 36, f. 7-9, Scrisoarea din 1934, nedată.

⁶³⁹ *Ibidem*, f. 6. Scrisoarea din 3 ianuarie 1936.

⁶⁴⁰ *Ibidem*, dosar 35, f. 8-8 v. Scrisoarea din 4 octombrie 1937 și cea din 16 februarie 1937.

Atribuțiile prea numeroase pe care le avea la Academia teologică îl zădărniceau în dorința lui de a tipări un volum de documente. La 4 octombrie 1938 îi scria lui Gh. Ciuhandu: „De aş avea eu numai Istoria Bisericii Române, fără cea universală şi patrologia, ca cei de la Facultăţi, ce mai copii bătute la maşină aş trage de pe toată colecţia mea de documente”⁶⁴¹. Dorința lui Lupşa era ca în urmă să-i rămână o bogată colecție de documente, așa „cum a rămas la dispoziția [...] prof. Dragomir Colecția Rosenfeld”⁶⁴². În 1942, Petru E. Papp, protopopul Beiuşului, prefăcând *Istoria parohiei Ştei* (Beiuş, 1942) a lui Ştefan Lupşa, pe bună dreptate se întreba dacă „se va găsi editorul ori instituția, care să-i de-a D-lui prof. Lupşa posibilitatea de a prelucra şi publica imensul material care-l are la îndemână? Ar fi un mare câştig pentru istoriografia română” (p. 4).

Ştefan Lupşa a fost un istoric de un mare orizont pătrunzând în tainele cercetării până în detalii infinitezimale ale istorie bisericeşti. A semănat cu dărnicie studii, articole şi recenzii în paginile revistelor⁶⁴³, a redactat manuale, unele tipărite⁶⁴⁴, altele rămase în manuscris⁶⁴⁵, ridicând prestigiul instituțiilor pe care le-a slujit. Procedând critic, a epuizat o bogată literatură străină mai ales, având şi o esențială parte de merit prin faptul că din documentele originale pe care le descoperă şi la care provoacă neconținut, reconstituie stări de fapte necunoscute sau nu îndeajuns luminate de alții. Deşi a fost, mai ales în ultimul deceniu de viață, un nedreptățit, Ştefan Lupşa a știut să-şi umple timpul cu mult folos pentru Biserica şi Neamul său, lăsând în urmă rodul unei munci imense desfășurată în câmpul istoriografiei româneşti cât şi în cel al teologiei ortodoxe. Cercetător istoric de înaltă probitate științifică, oferă o imagine de adâncime a problemelor investigate. Aria cercetărilor sale se extinde asupra multor aspecte ale Istoriei Bisericii Române. A fost preocupat de primele veacuri ale creştinismului şi lui pe teritoriul României⁶⁴⁶; de propaganda catolică şi unită

⁶⁴¹ *Ibidem*, f. 4. Scrisoarea din 4 noiembrie 1938. În 1933 împreună cu Ioan Petreună redactează un curs de **Patrologie**, iar în anul următor unul de **Enciclopedie şi Metodologie**, cf. *Ibidem*, dosar 36, f. 19-21. Scrisoarea din 17 octombrie 1934.

⁶⁴² *Ibidem*, dosar 35, f. 10. Scrisoarea din 4 octombrie 1937.

⁶⁴³ „Candela” (Cernăuți), „Legea Românească” (Oradea), „Biserica şi Şcoala” (Arad), „Studii Teologice” „Biserica Ortodoxă Română” (Bucureşti), „Telegraful Român”, „Revista Teologică”, „Mitropolia Ardealului” (Sibiu), „Mitropolia Banatului” (Timişoara).

⁶⁴⁴ *Istoria Bisericii Române*, vol. I-II, Bucureşti, 1957-1958 (în colaborare cu Gheorghe I. Moisescu şi Alexandru Filipaşcu).

⁶⁴⁵ *Istoria Bisericii Române până la 1401*, Oradea, 1931, 263 f. (un exemplar a fost consultat de noi în biblioteca Episcopiei arădene).

⁶⁴⁶ *Suferințele Sfântului Ioan Gură de Aur pe scaunul patriarhului din Constantinopol* (după Duchense), în „R. T.”, anul XXIII (1933), nr. 1-2, pp. 17-34; *Grija împăratului Justinian I pentru averea bisericească*, în „L. R.”, anul XVII, nr. 2 din 15 ianuarie 1937; *Papi, sinoade şi împăraţi pe urmele lui Justinian I*, în „L. R.”, anul XVII, nr. 5 din 1 martie 1937; nr. 6 din 15 martie 1937; nr. 7 din 1 aprilie 1937; *Religia strămoşilor*, în „R. T.”, anul XXVIII (1938), nr. 7-8, pp. 341-355; nr. 9, pp. 397-410; *Primatul Sfântului Apostol Petru în literatura primelor trei veacuri creştine*, în „M. M.”, anul XVIII (1942), nr. 12, pp. 635-722 (a apărut şi în extras, Iaşi, 1942, 90 p.); *Reminescențe romane în Crăciunul românesc*, în „Bis. B.”, 1945, nr. 16-23, p. 14. *Sfântul Dumitru, mare martir al românismului dunărean*, în „T. R.”, anul XCIV, nr. 41-42 din

printre românii transilvăneni, bănăţeni şi bihoreni; de problema refacerii unităţii bisericeşti; de începuturile organizării canonice a Bisericii Ortodoxe Române din Transilvania; de istoria bisericească a românilor din Țara Românească şi Moldova⁶⁴⁷; de viaţa şi activitatea unor personalităţi ale culturii româneşti; dar mai ales, a fost preocupat de istoria vieţii bisericeşti din Arad, Banat şi Bihor.

O primă lucrare fundamentală, nedepăşită până acum, este teza de doctorat, *Catolicismul la românii din Ardeal şi Ungaria până la 1556* (Cernăuţi, 1929). Cercetând literatura istorică şi izvoarele medievale legate de această problemă ajunge la concluzia că pe teritoriul locuit de români, Biserica şi ritul ortodox aveau prioritate în timp faţă de catolicism, chiar şi după anexarea acestui teritoriu la regatul „apostolic” al Ungariei, Ortodoxia menţinându-se în continuă luptă cu catolicismul sprijinit din partea statului cu multiple mijloace. Anul 1556 fixat de autor ca graniţă a lucrării sale a fost bine ales întrucât de aici înainte ofensiva catolică în Ardeal slăbeşte.

Înscriindu-se pe linia studiilor întreprinse de Gheorghe Popovici, Ioan Lupaş, Silviu Dragomir şi Gheorghe Ciuhandu, istoricul Ştefan Lupşa, într-o serie de studii se ocupă de propaganda uniată în mijlocul românilor⁶⁴⁸. În sfera preocupărilor lui Lupşa a făcut parte şi problema refacerii unităţii bisericeşti publicate în mai multe studii⁶⁴⁹. În *Uniţi ortodocşi şi ortodocşi uniţi în 1783-1784*⁶⁵⁰ face analiza unui memoriu al episcopului unit Moise Dragoş din Oradea, în urma căruia organele de stat au făcut o anchetă care a dus la constatarea că poporul nu găsea nici o deosebire între cele două confesiuni. Pe baza documentelor adunate în arhivele din Viena, publică mai multe studii referitoare la viaţa Bisericii ortodoxe din Transilvania în secolul al XVIII-lea⁶⁵¹.

20 octombrie 1946; nr. 43-44 din 3 noiembrie 1946; **Creştinismul românesc a fost de la început ortodox**, în „S. T.”, Seria a II-a, anul I (1949), nr. 9-10, pp. 814-837; **Biserica Ortodoxă Română şi Sinodul de la Calcedon**, în „T. R.”, anul XCIX, nr. 41-42 din 1 noiembrie 1951.

⁶⁴⁷ **Destituirea şi petrecerea în Ardeal până la moarte a mitropolitului Ungrovlahiei Dositei Filitti**, în „R. T.”, anul XX (1930), nr. 7-8, pp. 318-326; **Întemeierea Mitropoliei Moldovei**, în „Calendarul Mitropoliei”, Iaşi, 1932, 10 p.; **Petru Movilă**, în „L. R.”, anul XXIII, nr. 1 din 1 ianuarie 1943; nr. 2 din 15 ianuarie 1943.

⁶⁴⁸ **Contribuţiuni la Istoria bisericească a românilor bănăţeni în secolul XIX**, în „B. O. R.”, anul LVII, nr. 11-12, 1938, pp. 786-809 şi an LVIII, nr. 1-2 1939 pp. 43-54; **Biserica ardeleană şi „unirea” în anii 1698-1701** în „B. O. R.”, anul LXVI, 1948, nr. 9-10, pp. 465-500; nr. 11-12, pp. 541-571; anul LXVII 1949, nr. 1-2, pp. 35-64 (Extras, Bucureşti 1949, 100 p.); **Primele acte ale unirii**, în „T. R.” anul XCVI, nr. 19-20 din 8 august 1948 şi nr. 21-22 din 22 august 1948; **Unire sub Teofil?** în „T. R.”, anul XCVI nr. 23-24 din 5 septembrie 1948 şi nr. 25-26 din 19 septembrie 1948; **Unirea ardeleană în 1701, după întoarcerea lui Atanasie din Viena**, Sibiu, 1949, 32 p.

⁶⁴⁹ **Contribuţii la istoria încercării de reunire a bisericilor româneşti din Transilvania în 1698**, în vol. „Omagiu lui Ioan Lupaş la împlinirea vârstei de 60 de ani”, Bucureşti, 1943, pp. 492-509; **Încercările de reîntregire a Bisericii române după 1700**, în „B. O. R.”, anul LXXV, 1957, nr. 10, pp. 1036-1042; „**Şi dacă e unit, tot de legea noastră este**”. O întâmplare bisericească din 1789, în „M. A.”, anul II, 1957, nr. 5-6, pp. 409-412).

⁶⁵⁰ „M. A.”, anul III, 1958, nr. 7-8, pp. 531-542.

⁶⁵¹ O interesantă contribuţie la istoria încercărilor de reunire a bisericilor româneşti din Transilvania în anul 1798 aduce în studiul, **Ştiri şi documente despre Biserica Ortodoxă din**

Tot la istoria bisericească din Transilvania se referă și studiile: *Vechea Mitropolie a Ardealului. Contribuții la istoria ei în secolele XV și XVI* (Sibiu, 1948, 29 pagini), în care încearcă să demonstreze că în secolul al XV-lea ar fi existat la Feleac o mitropolie, continuatoare a vechii mitropolii a Severinului din sec. al XIV-lea; *Biserica Ortodoxă Română din Ardeal și Ungaria în veacul lui Ioan de Hunedoara (XV)*⁶⁵²; *Memorialul deputației irilice din Viena despre stările bisericești ardelene la 1711*⁶⁵³; *Începuturile arhipăstoririi ardelene a lui Dionisie Novacovici*⁶⁵⁴ și *Biserica ardelenă în anii 1767-1774. Dezvoltarea ei politică și confesională*⁶⁵⁵.

În studiile *Biserica Ortodoxă Română din Ardeal și Ungaria în veacul XV*⁶⁵⁶ și *Mitropolia Ardealului în veacul XVI*⁶⁵⁷, prezintă date despre existența unei organizații bisericești în Banat și în Maramureș în veacurile XIV-XV, viața bisericească în Ardeal, acțiunea prozelitistă catolică condusă de Ioan de Capistrano și informații despre episcopul Ioan de Caffa stabilit la Hunedoara. Își susține și vechea teză potrivit căreia Mitropolia Severinului în secolul al XV-lea ar fi fost mutată la Feleac unde ar fi existat până la începutul secolului următor.

Cea mai bogată contribuție a adus-o la cunoașterea vieții bisericești din părțile Bihorului și Aradului, fiind un demn continuator al cercetărilor mai vechi datorate lui Vasile Mangra și Gheorghe Ciuhandu. În anul 1934 lucra la o monografie despre istoria bisericească a românilor bihoreni. La 22 noiembrie 1934 îi solicita lui Ciuhandu informații despre episcopii Petru Petrovici (1784-1786) și Pavel Avacumovici (1786-1816) ai Aradului și, în general despre întreaga perioadă cuprinsă între 1785-1792, pe care le avea „din arhiva arădeană și chiar din satele bihorene” pe care istoricul arădean i le pune la dispoziție. „Vă rog cu tot respectul Părinte Referent să-mi trimiteți câteva date și știri privitoare la Istoria Bisericii Bihoarene în periodul imediat precedent reorganizării Consistoriului (1758-92) pe cari, dacă tipăresc le trec ca ale D-Vostre”⁶⁵⁸. Ciuhandu, pe lângă documentele solicitate îi pune la dispoziție și unele despre protopopul Ioan Miatovici, atras la uniție de Moise Dragoș, dar și date despre unele biserici bihorene, cum este cea de la Budureasa⁶⁵⁹.

Dialogul epistolar dintre cei doi relevă faptul că Ștefan Lupșa mereu îl consulta pe Gheorghe Ciuhandu în privința redactării lucrării despre istoria bisericească a românilor bihoreni. „Cum vedeți statistica lui Sinesie, ar fi fost

Ardeal după 1761, culese din Arhiva Consiliului de Stat și a Cabinetului imperial din Viena (Sibiu, 1945, 72 p.).

⁶⁵² „M. A.” anul I, 1956, nr. 3-4, pp. 268-277.

⁶⁵³ „R. T.”, anul XXXII, nr. 5-6, 1942, pp. 241-255.

⁶⁵⁴ în vol. „Biserica și problemele vremii”, Sibiu, 1947, pp. 25-44.

⁶⁵⁵ „Anuarul XXIII al Academiei Teologice „Andreiene”, Sibiu, 1947, pp. 25-52.

⁶⁵⁶ „M. A.” anul II, 1957, nr. 344, pp. 219-227 și anul III, 1958, nr. 1-2, pp. 71-86.

⁶⁵⁷ „M. A.”, anul V, 1960, nr. 7-8, pp. 573-598.

⁶⁵⁸ B. E. O. R. Arad, fond citat, dosar 36, f. 14. Scrisoarea din 22 septembrie 1934.

⁶⁵⁹ Ibidem, f. 15. Scrisoarea din 2 octombrie 1934.

bună de intercalat la pag. 21, naintea intercalării ce o făcui”⁶⁶⁰. Studiul lui Lupșa, la care lucra, este intitulat, *Istoria bisericească a românilor bihoreni (până la 1829)* (vol. I, Oradea, 1935), este prima sinteză istorică a vieții bisericești din bihor până în anul 1829 ce coincide cu instalarea primului episcop de neam român la Arad. Din păcate volumul următor nu a mai apărut. Despre istoria vieții bisericești a bihorene a mai publicat: *Situația financiară a eparhiei orădene și a episcopilor ortodocși din Ungaria la începutul veacului trecut*⁶⁶¹; *Un plan de unire urzit la 1809 în Oradea*⁶⁶²; *Fosta Efrem Beniamin episcop al Orăzii?*⁶⁶³; *Efrem Beniamin, episcop titular al Orăzii 1695-98*⁶⁶⁴; *Cum a ajuns Meletie Kovacs episcop?*⁶⁶⁵ și *Misterul lui Efren Beniamin începe a se lămuri*⁶⁶⁶.

Ștefan Lupșa are meritul de a fi pus în mâna preoților și învățătorilor un model de lucrare utilă la întocmirea monografiilor istorice de sate. Ne gândim la *Istoria parohiei Ștei* (Beiuș, 1942, 112 p.) în care, pe baza unei bogate bibliografii editate dar și inedite din arhivele de la Viena și Oradea, reușește să pună în mâna istoricului avizat un bogat material documentar, cu referire mai ales la istoria veche a românilor din Bihor, la mișcările religioase din veacul al XVIII-lea și la bisericile vechi din Sediște și Ștei.

În studiul intitulat, *Suprimarea Mitropoliei Banatului în urma războiului turco-austriac din 1683-1690*⁶⁶⁷, analizează pentru prima dată în istoriografia bisericească, perioada de început ce coincide cu venirea și stabilirea la începutul secolului al XVIII-lea în orașul de pe Mureș a episcopului Isaia Diacovici. Concluziile ce se desprind din studiul său, până în prezent nu au putut fi combătute. În primul rând el susține că Isaia Diacovici a venit ca episcop al Ienopolei herțegoviniene și nu de la Ienopolea (Ineu) de pe Crișul Alb, iar în Arad nu fusese mutat nici un scaun episcopal ci a înființat o episcopie nouă.

Despre istoria episcopiei Aradului a mai scris: *Din istoria mișcării pentru înlăturarea sârbilor de la conducerea eparhiei ortodoxe de Arad*⁶⁶⁸; *Două acte despre intervenția episcopului Vasile Moga pentru românizarea episcopiei de Arad*⁶⁶⁹; *Episcopul unit S. Vulcan împotriva episcopiei lui Nestor Ioanovici*⁶⁷⁰, toate fiind redactate pe baza unor izvoare arhivistice de la Viena.

În anul 1956, episcopul Andrei Magieru al Aradului (1936-1960), dorea să sărbătorească 250 de ani de la înființarea Episcopiei Aradului, luând drept teme, confirmarea imperială din 15 aprilie 1706 prin care se aproba cumpărarea unei

⁶⁶⁰ Ibidem, f. 18. Scrisoarea din 1934, nedată.

⁶⁶¹ „L. R.” anul IX, 1-15 iulie 1929, nr. 13-14, pp. 6-7.

⁶⁶² „L. R.”, anul IX, 15 august 1929, nr. 16, pp. 2-3.

⁶⁶³ „B. O. R.”, anul LIII, 1935, nr. 5-6, pp. 260-262.

⁶⁶⁴ „B. O. R.”, anul LIV, 1936, nr. 11-12, pp. 756-757.

⁶⁶⁵ „B. O. R.”, anul LV, 1937, nr. 5-6, pp. 214-220.

⁶⁶⁶ „L. R.”, anul XVII, nr. 1 din 1 ianuarie 1937.

⁶⁶⁷ „M. B.”, anul VIII, 1958, nr. 7-8-9, pp. 183-200).

⁶⁶⁸ „L. R.”, anul IX, 15 octombrie 1929, nr. 20, pp. 6-8.

⁶⁶⁹ „R. T.”, anul IX, 1929, nr. 11, pp. 326-328.

⁶⁷⁰ „Triumful Ortodoxiei la Arad”, Arad, 1929, pp. 228-232).

moșii în Arad de către episcopul Isaia Diacovici. Între alte preparative, episcopul Andrei Mageru cere istoricului Ștefan Lupșa, care avea deja un bogat, material arhivistic, să redacteze o sinteză istorică a episcopiei arădene. Inițiativa comemorării, motivându-se starea sănătății episcopului, este însă abandonată.

Dacă la Sibiu avea parte numai de neplăceri din partea unor colegi, la Arad, cei care îi recunoșteau valoarea de istoric nu l-au putut da uitării. Unul dintre prietenii și colegii săi din perioada de profesorat de la Oradea, episcopul Andrei Magieru al Aradului, i-a încredințat această mare responsabilitate. „Mare bine mi-a făcut Mager că mi-a dat acest lucru care-mi place”, îi scria la 15 mai 1958 preotului Gheorghe Lupșa din Timișoara – Mehala⁶⁷¹. Lucrarea, *Istoria Eparhiei Aradului*, rămasă în dactilogramă, se păstrează în Biblioteca Episcopiei Aradului și cuprinde 2 volume, ultimul în patru fascicule de câteva sute de pagini fiecare, în total cuprinzând peste 2 000 de file dactilografiate. Volumul întâi⁶⁷², pregătit să apară la împlinirea a 250 de ani de la înființarea episcopiei, cuprinde, în linii generale o expunere istorică a vieții bisericești până la anul 1706 și formează obiectul primei părți a volumului. O parte a doua înfățișează istoria eparhiei în faza ei de început și consolidarea în lupta cu prozelitismul catolic în ținuturile arădene și bihorene și se încheie cu alegerea și instalarea „celui mai vrednic ierarh din epoca ierarhilor sârbi”, Sinesie Jivanovici (1751-1768), prin activitatea căruia s-au opus temeliile trainice pentru administrarea eparhiei, dar mai ales, pentru apărarea ortodoxiei aflate sub jurisdicția sa de prozelitismul catolic. Primul volum cuprinde și un corpus de documente din arhivele din Viena, Oradea, Arad și Budapesta⁶⁷³, folosite în lucrare. Este primul dintre istorici care se folosește Codicele Mangra păstrat în fondurile Bibliotecii Mitropoliei din Sibiu, mai ales volumul al doilea ce cuprinde multe copii de pe documentele din vechea arhivă a episcopiei arădene. Volumul al doilea alcătuit din patru fascicule, în mai multe sute de file fiecare⁶⁷⁴, duce expunerea „de la emigrarea sârbilor la răscoala lui Horea (1752-1783)”, perioadă ce coincide cu păstoria episcopilor Sinesie Jivanovici și Pahomie Cnezevici (1770-1783).

Din păcate Ștefan Lupșa nu a mai avut puterea să redacteze lucrarea măcar până în 1829 cum și-a propus. Probabil dificultățile materiale pe care le întâmpina episcopia atunci, neputința de a putea fi publicate primele două volume, și nu în ultimul rând șicanele de care avea parte la Sibiu au avut darul de a-l descuraja. Apelând din nou la scrisoarea din 15 mai 1958 adresată preotului

⁶⁷¹ Scrisoarea se află în posesia noastră.

⁶⁷² Vol. I, până la 1751, are 464 file.

⁶⁷³ Documentele acoperă perioada cuprinsă între 1694-1761.

⁶⁷⁴ Vol. II, fasc. 1, cuprinde perioada dintre 1752-1756 (477 file); fasc. 2, cuprinde perioada dintre 1757-1759 (306 file); fasc. 3, cuprinde perioada dintre 1760-1768 (253 file); fasc. 4, cuprinde perioada dintre 1770-1784 (488 file).

Gheorghe Lupșa din Timișoara, aflăm că „vol. I numai textual l-a prezentat Liț⁶⁷⁵ în oct. 1957 ministerului pentru bun de tipar, dar nu vrea să ne dea, zic că cere prea multă hârtie [...] vol. II e 2.000 de pagini la mașină, va merge și mai greu. Acum (n.n. 1958) lucrez la vol. III, 1784-1829”.

Scrisă în spirit pozitivist, lucrarea lui Ștefan Lupșa „a lăsat să vorbească documentele”, de cele mai multe ori. S-a folosit de „tot ce s-a putut cunoaște din documente și din studii mai vechi și mai noi privitor la viața bisericească pe pământul care avea să se întindă eparhia Aradului precum și despre cei dintâi episcopi sârbi ai ei”. Materialul prezentat după cum însuși autorul mărturisește, „va putea fi folositor altora, îndeosebi preoților care vor alcătui monografii parohiale”⁶⁷⁶.

Ștefan Lupșa prin cercetările din arhive și biblioteci reușește să realizeze o lucrare unitară și științifică. Dacă această primă sinteză istorică a vieții bisericești din părțile arădene, deși numai până la începutul răscoalei lui Horia nu a putut fi tipărită, suntem convinși că își va găsi în cele din urmă editorul, spre folosul tuturor istoricilor de azi.

În întreaga sa activitate de cercetare istorică Ștefan Lupșa a avut ca principiu călăuzitor fundamentarea pe o bogată documentare arhivistică și impunerea unor concluzii obiective, arătându-se un dușman al mistificării și relei credințe pe care le-a combătut cu orice prilej indiferent dacă a fost vorba de istorici români sau străini.

⁶⁷⁵ Este vorba de preotul Gheorghe Lițiu, pe atunci vicar al Episcopiei Aradului.

⁶⁷⁶ Șt. Lupșa, *Istoria Eparhiei Aradului*, vol. I, f. 13-14.

Anexe

Din bibliografia operei lui Ștefan Lupșa

1. Cărți

1. **Catolicismul și românii din Ardeal și Ungaria până la anul 1556**, Cernăuți, 1929, XV+103 p. (Extras din „Candela”, anul XXXIX, nr. 11-12, 1928, pp. 352-396; an XL, nr. 1-2, 1929, pp. 86-143).
2. **Sfântul Nicolae, mitropolitul Mirei (270-341). Prelucrare după „Les Saints”**, Oradea, 1930, 32 p. (Extras din „L. R.”, anul X, nr. 16-18, 1930).
3. **Martirii Ortodoxiei românești**, Oradea, 1932.
4. **Istoria bisericească a românilor bihoreni**, vol. I (până la 1829), Oradea, 1935, 144 p.
5. **Vechea cultură bisericească în Bihor**, Beiuș, 1935.
6. **Căsătoria unui român**, Oradea, 1936, 17 p.
7. **Episcopia Sătmăruului**, București, 1938, 14 p. (Extras din „B. O., R. .”, anul LVI, 1938, nr. 5-6, pp. 193-204).
8. **Istoria parohiei Ștei**, Beiuș, 1942, 112 p. (Nr. 13-14 din „Biblioteca Beiușului”).
9. **Educația lui Șaguna și tâlcul carierei lui**, Timișoara, 1943.
10. **Istoria Academiei teologice române din Oradea, 1923-1943 și a încercărilor de organizare a învățământului teologic român în legătură cu ea**, Beiuș, 1944, 284+XIV.
11. **Știri și documente despre Biserica Ortodoxă Română din Ardeal după 1761, culese din Arhiva Consiliului de Stat și a Cabinetului imperial din Viena**, Sibiu, 1945, 72 p. (Extras din vol. „Omăgiu Î. P. S. Sale Dr. Nicolae Bălan, mitropolitul Ardealului”, Sibiu, 1940, pp. 524-529 și continuat în „R. T.”, anul XXXI, 1941, nr. 5, pp. 244-251; nr. 6, pp. 286-295; an XXXII, 1942, nr. 1-2, pp. 10-18; nr. 3-4, pp. 206-212; anul XXXV, 1945, nr. 9-10, pp. 352-355; nr. 11-12, pp. 428-450).
12. **Începutul arhipăstoriei ardeleni a lui Dionisie Novacovici**, Sibiu, 1947 (Extras din vol. „Biserica și problemele vremii”, Sibiu, 1947, pp. 25-44)
13. **Vechea Mitropolie a Ardealului**, Sibiu, 1948, 29 p.
14. **Revoluția din 1848**, Sibiu, 1948.
15. **Biserica ardeleană și „unirea” în 1698-1701**, București, 1949, 100 p. (Extras din „B. O. R.”, an LXVI, 1948, nr. 9-10, pp. 465-500; nr. 11-12, pp. 541-571; anul LXVII, 1949, nr. 1-2, pp. 35-64).
16. **Unirea ardeleană în 1701, după întoarcerea lui Atanasie din Viena**, Sibiu, 1949, 32 p. (Extras din „Anuarul Institutului teologic universitar”, Sibiu, 1949, pp. 3-32).
17. **Istoria Bisericii Române**, vol. I-II, București, 1957-1958 (în colaborare cu Gheorghe I. Moisescu și Alexandru Filipașcu).

2. Studii și articole

18. **Situația financiară a eparhiei orădene și a episcopilor ortodoxe din Ungaria la începutul veacului trecut**, în „L. R.”, anul IX, 1929, nr. 13-14.
19. **Un plan de unire urzit la 1809 în Oradea**, în „L. R.”, anul IX, 1929, nr. 16.
20. **Românizarea Episcopiei Aradului**, în „L. R.”, anul IX, 1929.
21. **Două acte despre intervenția episcopului Vasile Moga pentru românizarea Episcopiei de Arad**, în „R. T.”, anul XIX, 1929, nr. 11, pp. 326-328).
22. **Destituirea și petrecerea în Ardeal până la moarte a mitropolitului Ungrovlahiei Dositei Filitti**, în „R. T.”, anul XX (1930), nr. 7-8, pp. 318-326.
23. **Pentru studiul istoriei Bisericii române**, în „R. T.”, anul XXI, 1931, nr. 1-2, pp. 24-34.
24. **Din trecutul mănăstirii Sâmbăta**, în „R. T.”, anul XXI, 1931, nr. 3-4.
25. **Armonizarea parohiilor**, în „R. T.”, anul XXIV, 1934, nr. 5-6, pp. 191-195.
26. **La jubileul de 150 de ani al catedralei Orăzii (9 noiembrie 1784-1934). Vechile biserici bihorene**, în „L. R.”, anul XIV, 1934, nr. 21.
27. **Fost-a Efrem Beniamin episcop al Orăzii ?**, în „B. O. R.”, anul LIII, 1935, nr. 5-6, pp. 260-262.
28. **O pastorală veche de Crăciun**, în „L. R.”, anul XV, 1935, nr. 24.
29. **Efrem Beniamin, episcop titular al Orăzii. 1695-98**, în „B. O. R.”, anul LIV, 1936, nr. 11-12, pp. 756-757.
30. **Misterul lui Efrem Beniamin începe a se lămuri**, în „L. R.”, anul XVII, 1937, nr. 1, 2.
31. **Cum a ajuns Meletie Kovacs episcop ?**, în „B. O. R.”, anul LV, 1937, nr. 5-6, pp. 214-220.
32. **Problemele disciplinei teologiei**, în „R. T.”, anul XXVII, 1937, nr. 3, pp. 102-107.
33. **Contribuții la istoria bisericească a românilor bănățeni în secolul XIX**, în „B. O. R.”, anul LVI, 1938, nr. 11-12, pp. 786-809; anul LVII, 1939, nr. 1-2, pp. 43-54.
34. **Răspuns d-lui Z. Pâclișanu**, în „B. O. R.”, anul LVII, 1939, nr. 1-2, pp. 66-71.
35. **Contribuții la istoria bisericească a românilor bănățeni în secolul XIX**, în „B. O. R.”, anul LVI, 1938, nr. 11-12, pp. 786-809; anul LVII, 1939, nr. 1-2, pp. 43-54.
36. **Patriarhul Miron Cristea**, în „Calendarul Episcopiei Oradea”, 1939.
37. **Memorialul deputației ilirice din Viena despre stările bisericești ardeleni la 1711**, în „R. T.”, anul XXXII, 1942, nr. 5-6, pp. 241-255.
38. **Contribuții la istoria încercării de reunire a bisericilor românești din Transilvania în 1698**, în „Omagiu lui Ioan Lupaș la împlinirea vârstei de 60 de ani”, București, 1943, pp. 492-509.
39. **Când s-a instituit Duminica Ortodoxiei**, în „R. I. B.”, anul I, 1943, nr. 2, pp. 122-123.
40. **Biserica ardeleană în anii 1767-1774. Dezvoltarea ei politică și confesională**, în „Anuarul XXIII (V) al Academiei teologice „Andreiene”, Sibiu, 1947, pp. 22-52.

41. **Relațiile bisericești româno-ruse**, în „T. R.”, an XCV, 9 septembrie 1947; an. XCVI, 2 mai 1948.
42. **Primele acte ale unirii**, în „T. R.”, anul XCVI, 1948, nr. 19-20; nr. 21-22.
43. **Unire sub Teofil ?**, în „T. R.”, anul XCVI, 1948, nr. 23-24; nr. 25-26.
44. **Un jubileu bisericesc, 250 de ani de la tipărirea cărților - Carte sau lumina - Snagov, Bucoavna și Chiriadromion - Alba Iulia, 1699**, în „T. R.”, anul XCVII, 1949, nr. 28-30.
45. **Creștinismul românesc a fost de la început ortodox**, în „S. T.”, seria a II-a, anul I, 1949, nr. 9-10, pp. 814-837.
46. **Uniația și reîntregirea bisericească**, în „Almanahul creștin ortodox”, Sibiu, 1950, pp. 78-81.
47. **Clerici români meșteșugari**, în „S. T.”, anul II, 1950, nr. 7-8, pp. 395-426).
48. **30 de ani de la înființarea Patriarhiei Române**, în „T. R.”, anul CIII, nr. 9-10 din 1 martie 1955.
49. **Biserica Ortodoxă Română din Ardeal și Ungaria în veacul lui Ioan de Hunedoara (XV)**, în „M. A.”, anul I, 1956, nr. 3-4, pp. 268-277.
50. **Biserica Ortodoxă Română din Ardeal și Ungaria în veacul XV**, în „M. A.”, anul II, 1957, nr. 3-4, pp. 219-227; anul III, 1958, nr. 1-2, pp. 71-86.
51. **„Și dacă e unit, tot de legea noastră este”. O întâmplare bisericească din 1789**, în „M. A.”, anul II, 1957, nr. 5-8, pp. 409-412.
52. **Încercările de reîntregire a Bisericii române după 1700**, în „B. O. R.”, an LXXV, 1957, nr. 10, pp. 1036-1042.
53. **Suprimarea Mitropoliei Banatului în urma războiului turco-austriac din 1683-1690**, în „M. B.”, anul VIII, 1958, nr. 7-9, pp. 183-300.
54. **Uniți ortodocși și ortodocși uniți în 1783-1784**, în „M. A.”, anul III, 1958, nr. 7-8, pp. 531-542.
55. **Mitropolia Ardealului în veacul XVI**, în „M. A.”, anul V, 1960, nr. 7-8, pp. 573-598.

3. Recenzii

56. Bunytay V., **A varadi puspoksey törtenete**, IV, 1566-1780 (îngrijită de dr. Malnasi O.), Debrecen, 1935 („B. O. R.”, anul LV, nr. 1-2, 1937, pp. 105-106).
57. **Recenzia „Culturii creștine” la cartea Dlui prof. I. Lupaș: „Istoria unirii românilor”** („R. T.”, anul XXVII, decembrie, 1937).
58. Zenovie Păclișanu, **Istoria creștinismului antic**, Oradea, 1937 („B. O. R.”, anul LVI, 1938, nr. 1-4, pp. 110-115).
59. Nicolae Lupu, **Religia strămoșilor**, Blaj, 1935 („R. T.”, nr. 7-8, 1938, pp. 341-355; nr. 9, 1938, pp. 397-410).
60. Gheorghe Cotoșman, **Episcopia Caransebeșului până în pragul secolului al XIX-lea**, Caransebeș, 1941 („B. O. R.”, anul LIX, 1941, nr. 9-10, pp. 577-581).
61. Gheorghe Moisescu, **Catolicismul în Moldova până la sfârșitul veacului XIV**, București, 1942 („B. O. R.”, anul LX, 1942, nr. 5-6, pp. 216-218).

62. Ilie Gheorghiță, **Un veac de la moartea mitropolitului Veniamin Costache**, Iași, 1946 („R. T.”, anul XXXVII, 1947, nr. 1-2, pp. 98-99).

63. Alexandru Ciurea, **Figuri de ierarhi moldoveni: Iacob Stamati**, Iași, 1946 („R. T.”, anul XXXVII, 1947, nr. 1-2, pp. 99-100).

64. Kurt Horedt, **Un nou monument creștin din Potaissa**, Sibiu, 1946 („R. T.”, anul XXXVII, 1947, nr. 11-12, pp. 428-430).

65. Andrei Eftimie, **Au existat episcopi canonici în Transilvania ?** („M. B.”, anul VII, 1957, nr. 1-3, pp. 182-187).

4. Lucrări în manuscris

66. **Cursul de Istoria Bisericii Române până la 1401** (Oradea, 1931, 263 file)

67. **Problema unității bisericești a românilor ardeleni în epoca edictului de toleranță** (40 file)

68. **Adevărul istoric despre unire** (14 file)

69. **Influențe slave în literatura și arta Bisericii Române** (25 file)

70. **Episcopi și cărturari din fosta Biserică unită care au luptat pentru unitatea în Ortodoxie și pentru popor** (20 file)

71. **Catolicismul în R. P. R. și rezistența ortodoxă** (28 file)

72. **Martiri și mărturisitori ai Ortodoxiei în Ardeal și Ungaria 1209-1783** (28 file)

73. **Luptele pentru Ortodoxie în Bihor 1718-1752** (76 file)

74. **Biserica română din Banat și Crișana în secolul XVII** (46 file)

75. **Istoria Eparhiei Aradului** (vol. I-II, Arad, 1958)

XI.

Bibliografia studiilor privind istoria vieții bisericești arădene în unele reviste bisericești și de cultură.

Indice bibliografic

XI. 1. Revista *Biserica și Școala* (1877-1948; 1992-1998) de la Arad

A.

1. Alexici, George. **Hârtii vechi din Arhiva Statului** (an XXVII, 1903, nr. 7, pp. 50-51; nr. 8, pp. 61-63; nr. 10, pp. 77-79; nr. 11, pp. 82-83; nr. 16, pp. 126-128).
2. Arcoși, Ioan. **Pentru istoria Episcopiei Aradului** (an II, 1878, nr. 27, pp. 210-211).
3. Ardeleanu, Ioan Iosif. **Monografia comunei Chitighaz** (an XVI, 1892, nr. 39, pp. 308-310; nr. 40, pp. 315-317; nr. 41, pp. 325-326; nr. 42, pp. 333-335; nr. 43, pp. 341-343; nr. 44, pp. 356-358; nr. 46, pp. 364-365; nr. 47, pp. 373-376; nr. 48, pp. 382-383).

B.

4. Babeș, Vicențiu. **Memoriu – Manuscript al contelui Miko Imre despre români, mai ales Biserica lor** (an XXII, 1898, nr. 3, pp. 19-20).
5. Barbu, Petru. **Biserica Romanilor din Ardealu și Ungaria în luptă cu calvinismul** (an XV, 1891, nr. 20, pp. 154-155; nr. 22, pp. 170-171; nr. 23, pp. 178-180; nr. 24, pp. 186-188; nr. 25, pp. 194-195; nr. 26, pp. 202-203).
6. Botiș, Teodor. **Institutul nostru teologic-pedagogic** (an XXVI, 1902, nr. 37, pp. 314-315).
7. Idem. **Sistemul de examene în preparandia (școala normală) română din Arad** (an XLIII, 1919, nr. 14, pp. 1-2; nr. 15, pp. 1-2; nr. 24, pp. 1-2; nr. 37, pp. 1-2; nr. 38, pp. 2-3; nr. 40, pp. 1-2; nr. 41, p. 2; nr. 45, pp. 2-3).
7. Idem. **Înființarea Institutului teologic din Arad** (an XLIV, 1920, nr. 39, pp. 1-2; nr. 40, pp. 2-3; nr. 41, p. 2; nr. 42, pp. 1-2; nr. 43-44, pp. 1-2; nr. 46, p. 1; nr. 47, p. 1).
8. Idem. **Viața internă și organizația Institutului teologic din Arad** (an XLIV, 1920, nr. 51, pp. 2-3; nr. 52, pp. 2-3; an XLV, 1921, nr. 1, pp. 2-3; nr. 2-3, pp. 1-2; nr. 5,

p. 3; nr. 6, p. 3; nr. 7, pp. 2-3; nr. 8, p. 7; nr. 9-10, pp. 1-2; nr. 11, p. 2; nr. 12, pp. 1-2; nr. 13, p. 3; nr. 15, pp. 3-4; nr. 21-22, p. 5; nr. 23, p. 2; nr. 29, p. 3; nr. 39, p. 2-3; nr. 40, p. 2; nr. 41, p. 1; nr. 42, p. 1).

9. Idem. **Apărarea Academiei Teologice din Arad**, (an LII, 1929, nr. 17, pp. 2-3).

C.

10. Ciorogariu, R. Roman. **Istoria școalelor noastre** (an XXXII, 1908, nr. 21, p. 1).

11. Idem. **Unde sunt șematismele noastre bisericești** (an XLI, 1917, nr. 2, pp. 21-24).

12. Idem. **Reînființarea consistoriului gr. or. rom. din Oradea Mare** (an XLI, 1917, nr. 17, pp. 140-141).

13. Idem. **Din corespondența lui Șaguna cu Patrichie Popescu** (an XLI, 1917, nr. 37, pp. 297-298).

14. Idem. **Speranția, Lumina, Biserica și Școala** (an LI, 1927, nr. 1-2, pp. 2-6).

15. Idem. **Mănăstirea de la Izbuc** (an LII, 1928, nr. 42-43, pp. 8-9).

16. Ciuhandu, Gheorghe. **Întemeierea Metropoliilor și a celor dintâi mănăstiri din țară** (an XXIV, 1905, nr. 28, pp. 228-229; nr. 29, pp. 242-245; nr. 31, pp. 268-270; nr. 32, pp. 281-282; nr. 33, pp. 292-293; nr. 34, pp. 299-300; nr. 36, p. 315; nr. 38, pp. 332-333; nr. 39, pp. 342-343; nr. 40, p. 349).

17. Idem. **Oameni și lucrări din Beiușul românesc** (an XXVIII, 1914, nr. 24, pp. 197-198; nr. 25, pp. 207-209; nr. 26, pp. 218-219; nr. 27, pp. 231-232; nr. 28, pp. 241-242; nr. 29, p. 254; nr. 31, pp. 270-271; nr. 33, pp. 286-287; nr. 36, pp. 341-342; nr. 52, pp. 401-403; an XXXIX, 1915, nr. 3, pp. 17-18; an XLI, 1917, nr. 13, pp. 110-111; nr. 14, pp. 120-121; an XLII, 1918, nr. 9, pp. 2-3; nr. 11, pp. 2-3; nr. 12, p. 2; nr. 17, pp. 2-3; nr. 21, pp. 2-3).

18. Idem. **O datorie uitată sau istoria diecezei Aradului** (an LXI, 1917, nr. 1, pp. 9-11).

19. Idem. **Gramatica, Dicționarul și catehizmul românesc al lui Minotto (1775-1777)**, (an XLIII, 1919, nr. 47, pp. 2-3).

20. Idem. **Reorganizarea Mitropoliei transilvane** (an XLIV, 1920, nr. 10, pp. 1-2; nr. 11, pp. 1-2; nr. 13, pp. 2-3; nr. 14, p. 2; nr. 15, p. 2; nr. 16, p. 2; nr. 17, p. 2; nr. 18, p. 1; nr. 19, p. 1; nr. 20, p. 1).

21. Idem. **Recreditiv istorice în jurul icoanei de la Prislop (1780-1913)** (an XLIV, 1920, nr. 40, p. 3; nr. 41, p. 3; nr. 42, pp. 2-3; nr. 50, pp. 2-3; nr. 51, pp. 3-4; nr. 52, pp. 3-4).

22. Idem. **Aducere aminte despre Episcopia românaască apusă a Orăzii-Mari** (an XLV, 1921, nr. 29, pp. 3-4; nr. 43, p. 2; nr. 36, pp. 1-2).

23. Idem. **Cum s-a făcut „unirea” cu Roma la Șeitin ?** (an XLVII, 1923, nr. 51, pp. 1-5).

24. Idem. **Din istoria Diecezei Aradului. Contribuțiuni nouă: 1815-1829** (an XLVIII, 1923, nr. 17, pp. 1-4; nr. 18, pp. 1-4; nr. 20, pp. 3-5; nr. 21, pp. 3-6; nr. 22, pp. 1-5; nr. 25, pp. 6-9; nr. 36, pp. 2-4; nr. 37, pp. 4-6; nr. 38, pp. 3-4; nr. 41, pp. 2-3; nr. 42, pp. 6-9).

25. Idem. **Patronatul eclesiastic ungar - Neiobăgia României** (an XLVIII, 1924, nr. 2, pp. 2-4).
26. Idem. **Episcopiile latine în Ardeal** (an XLVIII, 1924, nr. 2, pp. 4-5).
27. Idem. **Încercări de „Unire” la Șeitin (1844)** (an XLVIII, 1924, nr. 3, pp. 2-3).
28. Idem. **Urgia unionistă din județul Aradului și Reacțiunea ortodoxă** (an XLVIII, 1924, nr. 13, pp. 4-5; nr. 14, pp. 2-5; nr. 15 pp. 3-5; nr. 16, pp. 8-10; nr. 17, pp. 5-7; nr. 18, pp. 5-7; nr. 20, pp. 4-6; nr. 21, pp. 5-6).
29. Idem. **„Unirea Românilor dinb Șeitin și jus”au cum se scrie istoria g., catolică ? - Nițel papistășism românesc** (an XLVIII, 1924, nr. 44, pp. 3-4).
30. Idem. **Revenirea Nădășenilor la Ortodoxie** (an XLIX, 1925, nr. 1, pp. 7-8).
31. Idem, **Cum ni s-au răpit sufletele de la Nadăș** (an XLIX, 1925, nr. 3, pp. 2-6).
32. Idem. **Poporul din ținutul Aradului rupe pecetea uniției** (an XLIX, 1925, nr. 52, pp. 4-6).
33. Idem. **Armele de apărare ale uniților din Mocrea** (an L, 1926, nr. 2, pp. 5-6).
34. Idem. **Pentru „Unirea” de la Blaj (Răspuns la o provocare)** (an L, 1926, nr. 8, pp. 2-3).
35. Idem. **Revistele bisericești și intelectualii noștri mireni** (an LI, 1927, nr. 1-2, pp. 10-12).
36. Idem. **Bisericile de lemn din județul Arad** (an LI, 1927, nr. 21, pp. 1-2).
37. Idem. **Câteva momente din trecutul Episcopiei Aradului** (an LIII, 1928, nr. 7, pp. 7-8; nr. 8, pp. 2-3; nr. 9, pp. 6-7; nr. 10, pp. 4-5; nr. 11-12, pp. 6-9; nr. 31, pp. 4-5).
38. Idem, **Religiozitatea Episcopului Nestor Ioanovici** (an LIII, 1929, nr. 44, pp. 1-2).
39. Idem, **Vichentie Ioanovici – episcopul Aradului (1726-1731), apoi mitropolit** (an LIII, 1929, nr. 44, pp. 10-14).
40. Idem, **Episcopii Samuil Vulcan și Gherasim Raț: 1830-1840** (an LIX, 1935, nr. 4, pp. 5-6).
41. Idem. **Revistele eparhiale și rostul lor** (an LXI, 1937, nr. 5, pp. 41-42).
42. Idem. **Drumul rectiliniu al Bisericii românești** (an LXI, 1937, nr. 15, pp. 126-128).
43. Idem. **Începuturile publicisticii bisericești de la Arad lor** (an LXI, 1937, nr. 22, pp. 192-194; nr. 23, pp. 200-202; nr. 24, pp. 208-209; nr. 25, pp. 216-217).
44. Idem. **„Specificul românesc unit” (?)** (an LXI, 1937, nr. 29-30, pp. 247-248; nr. 31-32, pp. 265-267; nr. 33-34, pp. 280-283; nr. 35-36, pp. 296-299; nr. 39, pp. 329-331; nr. 41, pp. 356-357; nr. 43, pp. 365-366; nr. 45, pp. 378-380; nr. 46-47, pp. 388-390; nr. 50-51, pp. 422-424; an LXII, 1938, nr. 2, pp. 15-16; nr. 3, pp. 22-23).
45. Idem. **Grija de Banat** (an LXI, 1937, nr. 39, pp. 327-329; nr. 40, pp. 389-340; nr. 43, pp. 363-364).
46. Idem. **Două cărți bihorene și o problemă arădană** (an LXI, 1937, nr. 40, pp. 342-343).
47. Idem. **Arhivele arădane** (an LXII, 1938, nr. 5, pp. 38-40).
48. Idem. **Lupul din deal** (an LXII, 1938, nr. 6, pp. 47-48).
49. Idem. **Cuibăriri neopapistășești la Pecica** (an LXII, 1938, nr. 15, p. 122).

50. Idem. **Preotii din protopopiatul Aradului** (an LXII, nr. 15, 1938, pp. 127-128).
51. Idem. **Episcopia Timișoarei și Caransebeșului** (an LXII, 1938, nr. 18, pp. 153-154).
52. Idem. **Câteva remarcări la cazul Pecica** (an LXII, 1938, nr. 20, p. 173).
53. Idem. **Câteva sute de poporeni uniți la Pecica** (an LXII, 1938, nr. 21, p. 182).
54. Idem. **Călugărismul românesc** (an LXII, 1938, nr. 49-50, p. 425).
55. Idem. **Frații mei din cealaltă strană (?)** (an LXIII, 1939, nr. 8, p. 62).
56. Idem. **Doleanțele Academiiilor de Teologie** (an LXV, 1941, nr. 2, p. 9).
57. Idem. **Biruința culturală a Bisericii ardelen** (an LXV, 1941, nr. 11, pp. 82-83).
58. Comșa, Grigorie. **Ortodoxia și românismul în trecutul nostru** (an LVII, 1933, nr. 17, pp. 1-3; nr. 18, pp. 2-4; nr. 19, pp. 1-3; nr. 20, pp. 1-2; nr. 21, pp. 2-4; nr. 22, pp. 3-7; nr. 23, pp. 1-2), Extras, Arad, 1933.
59. Cosma, Aurel. **După 50 de ani de muncă: „Biserica și Școala” și presa noastră ne-a conservat conștiința și limba strămoșească** (an LI, 1927, nr. 1-2; pp. 8-9).
60. Cotoșman, Gheorghe. **Parohia mixtă română-sârbească din Cenad** (an LIX, 1935, nr. 12, pp. 9-10).
61. Idem. **Despărțirea ierarhică de sârbi** (an LIX, 1935, nr. 19, pp. 5-7).
62. Idem. **Românii ortodocși din Banat cer reactivarea Episcopiei din Timișoara** (an LIX, 1935, nr. 25-26, pp. 3-4; nr. 27-28, pp. 3-4; nr. 29-30, pp. 7-8; nr. 32, pp. 3-4; nr. 36, pp. 3-4; 38, pp. 2-3).
63. Idem. **Gheorghe. Tragedia românilor sârbizați din Banat** (an LX, 1936, nr. 18-19, pp. 8-10; nr. 25, pp. 9-10; nr. 27-28, pp. 6-8; nr. 30-31, pp. 2-4).
64. Idem. **Sentimentul religios la românii bănățeni** (an LX, 1936, nr. 33, pp. 2-4).
65. Idem. **Scurte însemnări despre cea mai veche organizație bisericească din Banat: parohia, protopopiatul și Episcopia Cenadului** (an LX, 1936, nr. 33, p. 2-4).
66. Idem. **Răspuns tardiv**, (an LX, 1936, nr. 35, pp. 6-7; nr. 36, pp. 6-7; nr. 37, pp. 7-8; nr. 39, pp. 5-6; nr. 40, pp. 5-6; nr. 42, pp. 11-12; nr. 43, pp. 6-7).
67. Idem. **Preoțimea româno-ortodoxă în slujba idealului național** (an LXII, 1938, nr. 8, pp. 67-68).
68. Idem. **Rolul preoțimii în viața neamului** (an LXV, 1947, nr. 25, pp. 218-219).
69. Cuznețov, Andrei. **Teroare pe Valea Deznei în primăvara anului 1834** (an LIX, 1935, nr. 18, pp. 4-5, nr. 19, pp. 2-3).

D.

70. Damșa, Ioan. **Despre Monastirea Fibișului in Banatu** (an III, 1879, nr. 16, pp. 127-128; nr. 17, pp. 133-134; nr. 18, pp. 141-142; nr. 22, pp. 173-174; nr. 23, pp. 182-183; nr. 24, pp. 189-190; nr. 25, pp. 197-199; nr. 26, pp. 205-206).
71. Idem **Tienut'a Serbiloru facia de Romani in caus'a despărțirii ierarhice** (an III, 1879, nr. 33, pp. 262-263; nr. 34, pp. 272-273; nr. 35, pp. 284-285; nr. 36, pp. 294-296; nr. 37, pp. 304-305; nr. 39, pp. 318-319; nr. 40, pp. 326-328).

72. Dragomir, Silviu. **Doi ani de luptă pentru Biserica Ortodoxă în districtul Hălmagiului** (an LXI, 1917, nr. 1, pp.6-8; nr. 2, pp. 24-25; nr. 3, pp. 39-41; nr. 5, p. 48; nr. 6, pp. 55-56; nr. 7, pp. 63-65; nr. 8, pp. 72-73; nr. 9, pp. 80-81; nr. 10, pp. 88-90).

F.

73. Fâzeșanu Nicolae. **Cea mai veche mănăstire creștină** (an LII, 1928, nr. 28-29, pp. 8-9).

74. Felea, Ilarion V. **Înființarea Episcopiei Timișoarei** (an LXIII, 1939, nr. 46, pp. 383-384).

75. Idem. **Moisă Nicoară** (an LXVII, 1943, nr. 47, pp. 321-323).

76. Idem. **Aradul bisericesc în ultimii 25 de ani** (an LXVII, 1943, nr. 49, pp. 393-394).

G.

77. Găvănescu, Eduard I. **De la episcopul Pahomie Cnejevici la episcopul Petru Petrovici** (an LXI, 1937, nr. 1, pp. 12-13; nr. 2, pp. 22-23; nr. 3, pp. 28-30).

78. Idem. **Un neobosit cercetător istoric: Părintele Gheorghe Ciuhandu** (an LXIII, 1938, nr. 38, pp. 312-313).

79. Idem. **Pentru ce exploatează ungurii pe preoții ortodocși români** (an LXIV, 1940, nr. 42, pp. 350-351).

80. Idem. **Inconștiență sau trădare** (an LXIV, 1940, nr. 51, pp. 417-418).

81. Idem. **Vechi dureri valahe** (an LXIV, 1940, nr. 53, p. 444-445).

82. Gherasim, Putneanul. **O școală monahală din trecut, de nivel academic: Mănăstirea „Sf. Simeon Stâlpnicul” Arad-Gai** (an IV, 1995, serie nouă, nr. 5, p.1).

83. Gluck, Eugen (Arădeanul) **Noi contribuții cu privire la viața religioasă a românilor ortodocși din Ungaria** (an V, 1996, serie nouă, nr. 3, p. 2; nr. 4, p. 2; nr. 5, p. 4; nr. 6, pp. 2-4; nr. 7, p. 2).

84. Idem. **O parohie de odinioară a episcopiei arădene: Senteș** (an V, 1996, serie nouă, nr. 10, p. 4).

H.

85. Hamsea, Augustin. **Tipografia diecesană din Arad** (an III, 1879, nr. 8, p. 137).

86. Idem. **Nainte de acest'a cu 120 ani** (an VIII, 1884, nr. 8, pp. 63-65).

87. Idem. **Biserica română în luptă cu protestantismul (1540-1601)** (an XX, 1896, nr. 1, pp. 2-3; nr. 2, pp. 10-11; nr. 3, pp. 17-19).

88. Idem. **Biserica română în luptă cu reformațiunea de la 1601-1656** (an XX, 1896, nr. 4, pp. 25-28).

89. Idem. **Biserica română în luptă cu reformațiunea de la 1656-1691** (an XX, 1896, nr. 5, pp. 34-36; nr. 7, pp. 49-50; nr. 8, pp. 57-63).

90. Idem. **Diecesa Aradului** (an XXI, 1897, nr. 11, pp. 81-83; nr. 12, pp. 90-92).

91. Idem. **Biografia Mitropolitului Miron Romanul** (an XXIII, 1898, nr. 41, pp. 430-431).

I.

92. Ioanoviciu, D(amaschin). **Zile triste din viața lui Moise Nicoară (1815-1875)** (an XLII, 1918, nr. 1; pp. 4-5; nr. 6, pp. 2-3; nr. 7, p. 7; nr. 8, pp. 1-2; nr. 9, pp. 1-2; nr. 10, pp. 1-2; nr. 11, p. 2; nr. 12, pp. 2-3; nr. 13, pp. 1-2; nr. 17, pp. 4-5).

L.

93. Leucuția, Cornel. **Din trecutul comunei Șimand. Episcopul Iosif Putnic** (an XLIII, 1919, nr. 7, pp. 2-3).

94. Lițiu, Gheorghe. **Limba liturgică română în catedrala din Arad** (an LXVIII 1944, nr. 42, pp. 230-232).

95. Idem. **Profesorii clericali Patrichie și Ghenadie Popescu** (an LXVIII, 1944, nr. 44, pp. 346-348).

96. Idem. **Episcopul Gherasim Raț și Protosincelul Andrei Șaguna** (an LXVIII, 1944, nr. 46, pp. 362-363).

97. Idem. **Sava Tőkőly și dreptul său de patronat asupra bisericii „Sf. Apostoli Petru și Pavel” din Arad** (an LXVIII, 1944, nr. 49, pp. 386-389).

98. Idem. **Episcopul Gherasim Raț și plănuita fundație a lui Sava Tőkőly** (an LXVIII, 1944, nr. 50, pp. 395-397).

99. Idem. **Limba maghiară în matricolele bisericești și corespondența oficială** (an LXIX, 1945, nr. 5, pp. 32-33; nr. 6-7, pp. 41-43).

100. Idem. **Chestiunea numelui și sigiliului Consistoriului din Oradea** (an LXIX, 1945, nr. 13, pp. 91-93).

101. Idem. **Legea din 1846 pentru libera revenire la Ortodoxie și urmările ei** (an LXIX, 1945, nr. 16, pp. 115-116; nr. 22, pp. 168-169; nr. 25, pp. 185-186; an LXXI, 1947, nr. 20, pp. 155-156).

102. Idem. **Românii arădani în frământările anilor 1849-1850.** (an LXX, 1946, nr. 43-44, pp. 330-331; nr. 45, pp. 338-340; nr. 46-47, pp. 343-346; nr. 48, pp. 353-355;

nr. 49, pp. 361-364; nr. 50, pp. 368-371; nr. 51, pp. 377-378; an LXXI, 1947, nr. 1-2, pp. 6-8).

103. Lupșa, Ștefan. **Episcopul uniet Samuil Vulcan împotriva episcopului Nestor Ioanovici** (an LIII, 1929, nr. 44, pp. 21-23).

104. Idem. **Situația financiară a eparhiei arădene și episcopilor ortodocși din Ungaria la începutul veacului trecut** (an LIII, 1929, nr. 41, pp. 6-7).

M.

105. Mager, Traian. **Școalele de la Hălmașiu în epoca absolutismului 1850-1860** (an LIII, 1929, nr. 9, pp. 7-9; nr. 10, pp. 8-10; nr. 11-12, pp. 10-13).

106. Idem. **Școalele de la Hălmașiu în epoca absolutismului 1858-1868** (an LIII, 1929, nr. 15, pp. 7-8).

107. Mangra, Vasile. **În cestiunea fondului preoției române gr. or. din diecesa Aradului** (an I, 1877, nr. 32, pp. 253-254).

108. Idem **Agitațiunile Serbilor pentru monastirea Hodosiu-Bodrogu** (an I, 1877, nr. 37, p. 240).

109. Idem. **Erași agitațiunile Serbilor pentru monastirea Hodosiu-Bodrogu** (an I, 1877, nr. 39, p. 290-291).

110. Idem, **Biserica și naționalitatea** (an I, 1877, nr. 44, pp. 349-350)

111. Idem. **Cum stam cu Monastirile** (an II, 1878, nr. 7, pp. 49-50).

112. Idem. **Monastirile orientale in Ungaria** (an II, 1878, nr. 9, pp. 65-66).

113. Idem. **Instanția clerului și a poporului românesc din diecesa Aradului dată de împăratul Franciscu I, anul 1814** (an II, 1878, pp. 211-213).

114. Idem, **Romanului și Biserica lui** (an III, 1880, nr. 52, pp. 241-241).

115. Idem **Cartea carea să chiamă „Răspunsul împotriva Catihismului calvinesc”, făcută de părintele Varlaam, Mitropolitul Sucevei și Arhiepiscopul țării Moldovei la 1645** (an XXVII, 1903, nr. 21, pp. 165-166; nr. 22, pp. 173-174).

116. Idem. **Episcopia Aradului** (an XXVIII, 1904, nr. 12, pp. 93-96).

117. Idem, **Activitatea mitropolitului Sava II Brancovici** (an XXIX, 1905, nr. 1, pp. 7-8; nr. 2, pp. 17-18; nr. 3, pp. 23-24; nr. 4, p. 34; an XXX, 1906, nr. 44, pp. 5-6; nr. 45, pp. 5-6; nr. 46, pp. 4-5; nr. 47, pp. 4-5; nr. 4-8, p. 3-4; nr. 49, pp. 4-5; nr. 50, pp. 4-5).

118. Idem. **Două manuscripte din sec. XVII și XVIII** (an XXIX, 1905, nr. 31, pp. 261-267; nr. 32, pp. 279-281; nr. 33, pp. 291-292).

119. Idem. **O enciclică din secolul al XVIII-lea** (an XXIX, 1905, nr. 39, pp. 336-339).

120. Idem. **Din trecutul nostru cultural** (an XXXI, 1907, nr. 36, pp. 3-4; nr. 37, pp. 3-4; nr. 38, pp. 3-4; nr. 39, p. 4; nr. 40, pp. 4-5; nr. 42, pp. 2-3; nr. 43, pp. 2-3; nr. 44, pp. 3-4, nr. 45, pp. 3-5; nr. 46, pp. 3-5; nr. 47, pp. 5-6; nr. 48, pp. 3-5; nr. 49, pp. 5-6; nr. 50, pp. 3-5; nr. 51, pp. 4-6; nr. 52, pp. 7-8; nr. 53, pp. 4-6).

121. Idem. **Biografia lui Moise Nicoară** (an XXXI, 1907, nr. 52, pp. 3-5).

122. Idem. **Vechea mitropolie ortodoxă** (an XXXVIII, 1914, nr. 9, pp. 65-66).

123. Meteș, Ștefan. **Câteva icoane de ale zugravilor bănațeni: Nedelcu Popovici și Sava Petrovici** (an LXI, 1937, nr. 1, p. 9).

124. Meșianu, Ioan. **Monastirea Hodoșiu** (an II, 1878, nr. 17, pp. 130-132).

125. Micu, Emilian. **O privire fugitivă în istoria bisericească a Românilor** (an XII, 1888, nr. 30, pp. 240-241; nr. 31, pp. 247-248; nr. 32, pp. 255-257).

N.

126. Nica, Melente. **Catedrala Aradului în istorie** (an VI, 1997, serie nouă, nr. 5-6, pp. 5-7)

127. Naghiu I. E. **Primele reviste bisericești din Arad** (an LXIV, 1940, nr. 20, p. 168-169; nr. 21, p. 178; nr. 22, pp. 185-186; nr. 23, pp. 195-196; nr. 24, pp. 204-206; nr. 25, pp. 213-214)

P.

128. P. I. **Contribuția Preoției la Momentul Unirii** (an LXI, 1937, nr. 4, pp. 34-35)

129. Papp E. Petru. **Notițe despre viața lui Simion Iosif Popovici Paffy** (an XXVIII, 1904, nr. 51, pp. 410-411; nr. 52, pp. 421-422)

130. Păcurariu, Septimius. **Evocare: O luminoasă figură a Ortodoxiei – protopopul Gheorghe Crișovan** (an VII, 1998, serie nouă, nr. 2-3, p. 5)

131. Petreută, I. **Emanuil Gojdu – marele binefăcător al românilor ardeleni** (an LVIII, 1934, nr. 6-7, pp. 2-3)

132. Pop, Ștefan. **„Tie Doamne ! – Dieceza Arad** (an LIV, 1930, nr. 34, pp. 2-4; nr. 35, pp. 5-6)

133. Popa, Demetriu. **În cauza lui Moişă Nicoară** (an III, 1879, nr. 12, pp. 92-93).

134. Idem. **Mominte interesante din istoria Episcopiei Aradului** (an VII, 1883, nr. 48, pp. 419-420; an VIII, 1884, nr. 4, pp. 30-31)

135. Popa, Petre. **O carte românească din 1643** (an XXXI, 1907, nr. 16, pp. 4-5).

136. Popa, Romul. **Pe urmele unei vechi biserici pe Valea Crișului Alb** (an LXVI, 1942, nr. 7, pp. 50-51).

137. Popovici, Moise. **Materiale pentru istoria diecezei Aradului** (an XXVIII, 1904, nr. 15, pp. 122-123; nr. 16, pp. 129-131; nr. 17, p. 145; nr. 19, pp. 165-166; nr. 20, pp. 173-175; nr. 21, pp. 184-185; nr. 48, pp. 386-387; nr. 50, pp. 397-398; an XXXV, 1911, nr. 36, pp. 4-5)

138. Idem. **O scurtă monografie: Biserica din Băița** (an XXVII, 1903, nr. 45, pp. 375-377; nr. 46, pp. 384-385).

139. Idem. **Date pentru Istoria Bisericească** (an XXX, 1906, nr. 21, pp. 3-4) -

140. Idem. **Un antimis din 1692** (an XXX, 1906, nr. 25, pp. 2-3; nr. 26, p. 3).

141. Idem **Manuscripte vechi** (an XXVII, 1903, nr. 35, pp. 293-294).

142. Popovici, Nicolae. **Centenarul Institutului teologic or. român din Arad** (an XLVII, 1923, nr. 24, pp. 1-4).

R.

143. Roxin, Florian. **Biserica Ortodoxă Română din Buteni** (an LII, 1928, nr. 28, pp. 5-6)

144. Rudeanu, Ioan Octavian. **Mitropolitul Vasile Mangra** (an V, 1996, serie nouă, nr. 1, p. 2)

145. Rusu, Ioan. **Istoria Episcopiei Aradului** (an VII, 1883, nr. 28, p. 241).

S.

146. Sapis, Ioan. (pseudonim Ciuhandu), **Cine face confesionalism ?** (an XLVII, 1923, nr. 3, pp. 5-6).

147. Secula, Sever. **Un memoriu al lui Moise Nicoară** (an XXVIII, 1904, nr. 2, pp. 15-17; nr. 3, pp. 22-25; nr. 4, pp. 30-31, nr. 5, pp. 40-41; nr. 6, pp. 47-48; nr. 7, pp. 57-58; nr. 8, pp. 62-63; nr. 9, pp. 70-73; nr. 10, pp. 78-79; nr. 11, pp. 87-88; nr. 12, pp. 97-98).

148. Sevciciu. Timotei. **Un aspect al vieții bisericești în părțile Aradului: istoria schitului „Sf. Gheorghe” de la Feredeu** (an II, 1993, serie nouă, nr. 5, pp. 1-4).

149. Stana, Simion. **Episcopul Ioan I. Papp** (an XLIX, 1925, nr. 4, pp. 1-8).

150. Idem. **Academia teologică arădeană** (an LI, 1927, nr. 41, pp. 1-2).

151. Idem. **Centenarul episcopiei noastre** (an LIII, 1929, nr. 45, pp. 3-5).

152. Idem. **Episcopia Ortodoxă a Aradului sub raport religios și cultural în anii 1843-1844** (an LVI, 1932, nr. 47, pp. 4-5).

153. Idem. **Protopopul Procopie Givulescu** (an LXX, 1946, nr. 18, pp. 133-134).

154. Idem. **„Biserica și Școala” la 70 de ani** (an LXXI, 1947, nr. 8, pp. 49-51).

155. Suciu, Iulian. **Istoria bisericeii gr. or. române din Transilvania și Ungaria de la 1810-1846** (an XX, 1896, nr. 34, pp. 269-271; nr. 35, pp. 277-279; nr. 36, pp. 285-288; nr. 37, pp. 293-297; nr. 38, pp. 302-304; nr. 39, pp. 309-312; nr. 40, pp. 317-319; nr. 41, pp. 325-327; nr. 42, pp. 334-336; nr. 43, pp. 341-343, nr. 44, pp. 349-451; nr. 45, pp. 359-360; nr. 46, pp. 368-369; nr. 47, pp. 374-376; nr. 48, pp. 381-385; nr. 49, pp. 390-393; nr. 50, pp. 398-400; nr. 51, pp. 408-409; nr. 52, pp. 415-416; an XXI, 1897, nr. 1, pp. 4-6; nr. 2, pp. 12-15; nr. 3, pp. 20-22; nr. 4, pp. 29-30).

Ș.

156. Ștefănuț, Iancu. **Monografia comunei Mândruloc** (an XLV, 1921, nr. 47, pp. 1-2; nr. 48-49, p. 2; nr. 52, p. 3; an XLVI, 1922, nr. 1, pp. 5-6; nr. 5, pp. 3-4; nr. 7, pp. 2-3).

T.

157. Tanos, Sandor. **Documente istorice** (an XXXVIII, 1914, nr. 44, pp. 352-353).
158. Tulbure, Gheorghe. **Viața și faptele mecenatului Nicolae Jiga** (an XXVI, 1912, nr. 2, pp. 2-3; nr. 3, pp. 2-3; nr. 4, pp. 2-4; nr. 5, pp. 2-3; nr. 6, pp. 2-3; nr. 7, pp. 2-3).
159. Idem. **Chestiunea episcopiei din Oradea-Mare la Congresul din 1868** (an XXXVIII, 1914, nr. 20, pp. 163-165).
160. Turicu, Caius. **Preoți martiri din Șimand** (an LXII, 1939, nr. 17, pp. 133-134).

V.

161. Vesa, Pavel. **Episcopul Grigorie Comșa al Aradului (1925-1935)** (an III, 1994, serie nouă, nr. 7, p. 3)
162. Idem. **Sesiune comemorativă la 120 de ani de la nașterea preotului dr. Gheorghe Ciuhanu** (an IV, 1995, serie nouă, nr. 8-9, p. 4).
163. Idem. **File din istoria vieții bisericești din Țara Zarandului (I)** (an IV, 1995, nr. 1-2, pp. 3-4).
164. Idem. **File din istoria vieții bisericești din Țara Zarandului (II)** (an IV, 1995, nr. 3, pp. 3-4).
165. Idem. **Din istoria vieții bisericești din Țara Zarandului (III)** (an IV, 1995, nr. 5, p. 2).
166. Idem. **Din istoria vieții bisericești din Țara Zarandului (IV)** (an IV, 1995, nr. 8-9, p. 2).
167. Idem. **Episcopul Iosif Ioan Goldiș (1899-1902) al Aradului: Activitatea pe tărâm cultural și școlar** (an III, 1997, nr. 4, p. 3).
168. Idem. **Protopopul Dimitrie Petrovici Stoicescu (1793-1861)** (an VII, 1998, serie nouă, nr. 4, pp. 2-4).

XI. 2. Revista „Hotarul” (1933-1939) de la Arad

B.

1. Bodea C. Cornelia, **Cetatea Desnei** (an IV, nr. 2, februarie 1937, pp. 35-46).
2. Idem, **Cetatea Desnei** (an IV, nr. 3, martie 1937, pp. 85-96).
3. Idem, **Moise Nicoară. Crâmpoie de viață (copilăria)** (an IV, nr. 5, mai 1937, pp. 200-208).
4. Idem, **Acum o sută de ani** (an IV, nr. 9-10-11, noiembrie-decembrie 1937, pp. 291-297).
5. Idem, **Acum o sută de ani** (an V, nr. 5, mai 1938, pp. 201-201).
6. Idem, **Acum o sută de ani** (an V, nr. 6-7-8, iunie-august 1938, pp., 255-265).

C.

7. Ciuhandu. Gheorghe, **Legături românești cu Ierusalimul** (an I, nr. 1, mai 1933, pp. 4-5).
8. Idem, **Câteva măsuri disciplinare ale episcopului Gherasim Raț** (an I, nr. 2, iunie 1933, pp. 4-6).
9. Idem, **Începuturile publicisticii românești la Arad** (an I, nr. 3-4, iulie-august 1933, pp. 14-18).
10. Idem, **Figuri arădene: Dr. Giorgiu Popa** (an I, nr. 5, septembrie 1933, pp. 9-12).
11. Idem, **Centenarul din anul viitor al orașului Arad** (an I, nr. 6, octombrie 1933, pp. 1-3).
12. Idem, **Țara Românească pe Câmpia Tisei** (an I, nr. 9-10, ianuarie-februarie 1934, pp. 12-16).
13. Idem, **Figuri arădene: Giorgiu Popa** (an I, nr. 11, martie 1934, pp. 10-12).
14. Idem, **Un centenar trist al Românilor arădani** (an II, nr. 2, noiembrie 1834, pp. 3-4).
15. Idem, **Cuvânt de 1 Decembrie: Chișineu-Criș** (an II, nr. 3, decembrie 1934, pp. 2-3).
16. Idem, **Zece ani de la moartea Episcopului I. I. Papp** (an II, nr. 4, ianuarie 1935, p. 5).
17. Idem, **Germanii noștri. O problemă mai mult locală** (an II, nr. 5-6, februarie-martie 1935, pp. 1-4).
18. Idem, **Paraclisul Sf. Simeon Stâlpnicul și gropnița episcopescă de la Arad** (an II, nr. 7, aprilie 1935, pp. 4-7).
19. Idem, **Pentru cartea și cultura românească** (an II, nr. 8-9, mai-iunie 1935, pp. 3-5).
20. Idem, **Un crâmpei din mișcările românești de la Arad** (an II, nr. 10-11, iulie-august 1935, pp. 1-3).
21. Idem, **Ce ni spune o „Pravilă” de la Arad** (an III, nr. 2-3, februarie-martie 1936, pp. 25-27).
22. Idem, **Un gest arădan de frăție românească** (an III, nr. 7-8, iulie-august 1936, p. 114).
23. Idem, **Expoziția bisericească de la Arad** (an III, nr. 9-10, septembrie-octombrie 1936, pp. 147-151).
24. Idem, **Școala eparhială de fete de la Arad și internatul ei. Note în legătură cu un manuscris** (an VI, nr. 3, martie 1939, pp. 91-94).
25. Covaciu. Nestor, **Scurtă contribuție bibliografică cu privire la presa și periodicele românești din Arad** (an IV, nr. 5, mai 1937, pp. 223-226).
26. Crișan. Ascaniu, **Moise Nicoară în Țara Românească** (an IV, nr. 5, mai 1937, pp. 193-198).

G.

27. Găvănescu. Eduard I., **Un interesant recensământ al Domeniului regal și cameral al Aradului** (an I, nr. 3, noiembrie 1933, pp. 3-5).
28. Idem, **Ineul sub stăpânirea semilunei** (an I, nr. 5, septembrie 1933, pp. 13-14).
29. Idem, **Târguri arădene. Târgul Boroș-Ineu** (an I, nr. 8, decembrie 1933, pp. 3-6).
30. Idem, **Târguri arădene. Târgul Boroș-Ineu** (an I, nr. 9-10, ianuarie-februarie 1934, pp. 20-23).
31. Idem, **Figuri arădene: Alexandru Gavra** (an I, nr. 11, martie 1934, pp. 3-8).
32. Idem, **Revoluția lui Horea** (an II, nr. 1, octombrie 1934, pp. 1-2).
33. Idem, **Satul Chișineu** (an II, nr. 3, decembrie 1934, pp. 4-5).
34. Idem, **Câteva însemnări mai vechi despre cărți bisericești** (an II, nr. 3, decembrie 1934, p. 10).
35. Idem, **Un document românesc de la 1784** (an III, nr. 7-8, iulie-august 1936, pp. 115-116).
36. Idem, **Moise Nicoară** (an IV, nr. 5, mai 1937, p. 191).
37. Idem, **Originalitatea și însemnătatea lui Ioan Monorai** (an V, nr. 3, martie 1938, pp. 66-70).

L.

38. Lupaș. Octavian, **Villa Sahtu. Vechi urme de viață românească în județul Arad** (an I, nr. 1, mai 1933, pp. 12-13).
39. Idem, **Starea de spirit a populației românești din părțile arădene în 1848** (an III, nr. 7-8, iulie-august 1936, pp. 117-118).

M.

40. Mager. Traian, **Topografia și onomastica. Comuna Bănești - așezare ungurească ?** (an II, nr. 2, noiembrie 1934, pp. 6-7).
41. Idem, **Preotul Nicolae Butariu (1844-1890)** (an III, nr. 6, iunie 1936, pp. 94-96).
42. Idem, **Protopopul Traian Mager (1865-1909)** (an III, nr. 7-8, iulie-august 1936, pp. 119-121).
43. Idem, **Noțiunea de ținut al Hălmagiului** (an IV, nr. 1, ianuarie 1937, pp. 17-22).
44. Idem, **Indicii despre vechimea și statornicia așezărilor omenești în ținutul Hălmagiului** (an IV, nr. 3, martie 1937, pp. 113-114).
45. Idem, **Aspecte din Munții Apuseni. Ținutul Hălmagiului în străvechea organizație voevodală** (an IV, nr. 6-8, iunie 1937, pp. 245-254).
46. Idem, **Documente din sec. XV privind Hălmagiul** (an V, nr. 5, mai 1938, pp. 197-200).
47. Mihalache. A. I., **Fragmente din monografia comunei Baia** (an III, nr. 11-12, noiembrie-decembrie 1936, pp. 202-204).

N.

48. Negură. Alexandru, **+Episcopul Grigorie Comșa** (an II, nr. 8-9, mai-iunie 1935, pp. 1-2).

R.

49. (Redacția) **Alba Iulia și Biserica Aradului** (an I, nr. 7 ianuarie 1933, pp. 5-6).

50. (Redacția) **Dr. Andrei Mager episcop al Aradului** (an III, nr. 1, ianuarie 1936, pp. 1-2).

T.

51. Tolan. Isaia, **Ungurii din ținutul Aradului** (an I, nr. 6, octombrie 1933, pp. 12-18).

52. Idem, **Semnalări din istoria bisericească maghiară** (an I, nr. 12, aprilie-mai 1934, pp. 14-17).

Ț.

53. Țiucra-Priveag. Petru, **Mozaic de urmele strămoșilor pe Câmpia Aradului** (an I, nr. 11, martie 1934, pp. 13-21).

54. Idem, **Etnografia Nădlacului** (an II, nr. 1, octombrie 1934, pp. 7-9).

XI. 3. Revista *Mitropolia Banatului* (1950-1989) de la Timișoara

A.

1. Abrudan, Paul. **Mărturii memorialistice privind lupta poporului român pentru desăvârșirea unității naționale** (an XXXVIII, 1988, nr. 6, pp. 85-91).

2. Anuichi, Silviu. Teodorescu, Flor. **Prea Sfinția Sa dr. Timotei Seviciu, noul episcop al Aradului, Ienopolei și Hălmagiului** (an XXXIV, nr. 11-12, 1984, pp. 646-678).

3. Arădeanul, Eugen (pseudonim Eugen Gluck). **Informații noi cu privire la viața și activitatea lui Nicolae Horga-Popovici** (an XX, 1970, nr. 4-6, pp. 377-381).

4. Idem. **Date cu privire la circulația operelor lui Vasile Alecsandri, culese din biblioteca eparhială arădeană** (an XXIII, 1973, nr. 1-3, pp. 123-125).

5. Idem. **Date noi cu privire la activitatea literară a preotului Nicolae Horga-Popovici** (an XXVI, 1976, nr. 5-8, pp. 501-504).

6. Idem. **Contribuții cu privire la activitatea științifico-literară a lui Ioan-Iosif Goldiș, legată de războiul pentru independență din 1877-1878** (an XXVII, 1977, nr. 4-6, pp. 294-296).

7. Idem **Contribuții la istoria străveche a Episcopiei** (an XXVIII, 1978, nr. 4-6, pp. 215-226).

8. Idem. **Contribuții noi cu privire la viața și activitatea lui Sebastian Tabacovici (1807-1872)** (an XXIX, nr. 4-6, 1979, nr. 4-6, pp. 329-333).

9. Idem. **Contribuții la istoria bisericească locală în perioada feudalismului timpuriu** (an XXX, 1980, nr. 7-9, pp. 446-450).

10. Idem. **Date privind biografia lui Ion Vidu** (an XXXI, 1981, nr. 1-3, pp. 119-125).

11. Idem. **Din istoria eparhiei Aradului și Huinedoarei de la mijlocul secolului al XV-lea** (an XXXII, 1982, nr. 1-3, pp. 85-91).

12. Idem. **Contribuții cu privire la viața bisericească românească din părțile arădene în secolul al XVI-lea și al XVII-lea** (an XXXII, 1982, nr. 4-6, pp. 258-263).

B.

13. Birou, Virgil. **Produse de olărie de la Lipova** (an XVI, 1966, nr. 7-9, pp. 424-428).

14. Bodogae, Teodor. **Contribuții documentare la istoria bisericii arădene din veacul XVIII** (an XVII, 1967, nr. 1-3, pp. 122-138).

15. Bogdan, Ioan Mircea. **Participarea preoților ortodocși din Arad la pregătirea și realizarea Unirii din 1918** (an XXVIII, 1978, nr. 10-12, pp. 627-634).

16. Idem. **Personalitatea și activitatea lui Ion Russu Șirianu** (an XXX, 1980, nr. 4-6, pp. 314-322).

17. Idem. **Viața și activitatea lui Ion Russu-Șirianu (1864-1909)** (an XXXIV, 1984, nr. 5-6, pp. 307-318).

18. Idem. **Clerul arădean în lupta națională românească de la sfârșitul secolului XIX** (an XXXVI, 1986, nr. 5, pp. 81-86).

19. Bogdan, Ioan Mircea. Bolovan Ion. **Meseriașii arădeni în mișcarea românească din epoca dualismului habsburgic** (an XXXVI, 1986, nr. 2, pp. 81-86).

20. Botiș, Emil. **Protopopul Iconom Stavrofor dr. Teodor Botiș** (an XXIII, 1973, nr. 10-12, pp. 700-711).

21. Bulat, Toma G. **Profesori bănățeni în serviciul școlilor clericale din Principatele române în sec. XIX** (an XVI, 1966, nr. 10-12, pp. 632-642).

22. Idem. I. H. Rădulescu despre fabulistul bănățean preotul D. Țichindeal (an XVIII, 1968, nr. 1-3, pp. 105-112).

23. Idem. **O încercare de a se tipări la București manuscrisele lui S.M. Clain și Gh. Șincai** (an XXII, 1972, nr. 1-3, pp. 95-106).

C.

24. Carmazinu-Cacovschi, V. **Arhitectura barocă în Banat** (an XXVI, 1976, nr. 9-12, pp. 671-675).

25. Cornean, N (icolae). **Pagini necunoscute din viața lui V. Babeș** (an XVI, 1966, nr. 4-6, pp. 339-344).

26. Cosma, Aurel. **Pictorul academic Ioan Zaicu** (an XXIV, 1974, nr. 10-12, pp. 671-676).

27. Idem. **Cursuri române de teologie în Timișoara la 1790** (an XXV, 1975, nr. 7-9, pp. 406-408).
28. Cotoșman, Gheorghe. **Episcopul Isaia Antonovici** (an VII, 1957, nr. 1-3, pp. 82-98).
29. Idem. **Vincentiu Babeș (1821-1907)** (an VII, 1957, nr. 1-3, pp. 149-159).
30. Idem. **Districtele valahice bănățene, cincisute de ani de la confirmarea autonomiei lor** (an VII, 1957, nr. 10-12, pp. 79-119; an VIII, 1958, nr. 1-3, pp. 84-89).
31. Idem. **Contribuții la trecutul Mitropoliei Morisenei și Timișoarei** (an VIII, 1958, nr. 7-9, pp. 137-156).
32. Idem. **Antimisele Mitropoliei Banatului. Contribuții la istoria Mitropoliei Banatului din sec. XVIII și XIX** (an XV, 1965, nr. 10-12, pp. 718-740).
33. Idem. **Syngheliile sau gramatele Mitropoliei Banatului** (an XVI, 1966, nr. 4-6, pp. 307-338).
34. Idem. **Vechile antimise din bisericile Arhiepiscopiei Timișoarei și Caransebeșului** (an XVII, 1967, nr. 4-6, pp. 263-289).
35. Cotoșman, Roman. **Contribuții la istoria școlii românești din Banat. Protocolul țercularelor școlare** (an VI, 1956, nr. 10-12, pp. 185-188).
36. Idem. **Contribuții la istoria școlilor românești din Banat** (an VII, 1957, nr. 1-3, pp. 142-148).
37. Idem. **Contribuții la istoria școlilor românești din Banat** (an VII, 1957, nr. 7-9, pp. 114-119).
38. Idem. **Contribuții la istoria școlilor românești din Banat** (an VII, 1957, nr. 10-12, pp. 255-260).
39. Idem. **Contribuții la istoria școlilor românești din Banat** (an VIII, 1958, nr. 1-3, pp. 125-133).
40. Idem. **Contribuții la istoria școlilor confesionale din Banat** (an XII, 1962, nr. 1-4, pp. 125-131).
41. Cristache-Panait, Ioana. **Cărți vechi cu însemnări din bisericile Mitropoliei Banatului** (an XIX, 1969, nr. 4-6, pp. 264-271).
42. Idem. **Prezența zugravului Nicolae de la Lușa Mare în pictura bisericilor de lemn de pe valea Mureșului de Jos** (an XXVII, 1977, nr. 1-3, pp. 157-160).
43. Cristache-Panait, Ioana. Dimitriu Florica. **Bisericile de lemn ale Banatului** (an XXI, 1971, nr. 10-12, pp. 550-564).
44. Cunescu, Gheorghe. **Gala Galaction la Arad** (an XXIV, 1974, nr. 10-12, pp. 685-692).
45. Curuțiu, Viorel. **Câteva momente din trecutul parohiei Vărșand** (an XVI, 1966, nr. 7-9, pp. 523-528).

D.

46. Damșa, Teodor V. **Vincentiu Babeș - promotor al luptei pentru cauza națională și bisericească** (an XXXVII, 1987, nr. 2, pp. 86-93).
47. Dănilă, Nicolae. **Izvoare literare, arheologice și numismatice privind prezența bizantină în Banat în secolele IV-VI** (an XXXIV, 1984, nr. 3-4, pp. 150-161).
48. Idem. **Elemente bizantine în viața populației autohtone din Banat și Transilvania în secolele VII-XIII** (an XXXIV, 1984, nr. 11-12, pp. 707-725).

49. Dudaș, Florian. **Icoane pictate pe lemn de la începutul secolului XVIII identificate în Zărand** (an XXIII, 1973, nr. 10-12, pp. 718-720).

50. Idem. **Tipărituri românești din secolul al XVII-lea identificate în părțile Zărandului** (an XXV, 1975, nr. 1-3, pp. 72-76).

51. Idem. **Ecoul războiului pentru independență în paginile revistei „Biserica și Școala”** (an XXVII, 1977, nr. 4-6, pp. 297-307).

52. Idem. **Din corespondența inedită a episcopului Iosif Goldiș** (an XXX, 1980, nr. 1-3, pp. 159-165).

53. Idem. **Vechile biserici de piatră din Hălmagiu și ctitorii lor** (an XXXVII, 1987, nr. 2, pp. 40-50).

E.

54. Emandi, Lucian. **Compozitorul Emil Monția la 75 ani** (an VII, 1957, nr. 10-12, pp. 163-166).

55. Idem. **Din viața lui Ioan Vidu** (an IX, 1959, nr. 5-6, pp. 29-34).

56. Idem. **Documente arădene despre Unirea cea mare** (an XXXIII, 1983, nr. 11-12, pp. 754-768).

F.

57. Faur, Viorel. **Mărturii documentare despre acțiunile de protest ale instituțiilor ecleziastice bihorene împotriva legilor școlare ale lui Apponyi (1907)** (an XXXI, 1981, nr. 4-6, pp. 373-389).

58. Feneșan, Costin. **Știri noi privind lupta națională a românilor din Banat și Câmpia Aradului la începutul sec. XIX** (an XXIX, 1979, nr. 1-3, pp. 134-143).

59. Frențiu, Vasile. **Situația Bisericii Ortodoxe Române din Crișana în sec. XII-XVIII** (an XXVIII, 1978, nr. 1-3, pp. 62-67).

G.

60. Gavrilovic, Nikola, **Planul cu privire la organizarea interioară a seminarului ortodox din Timișoara în secolul al XVIII-lea** (an XXIX, 1974, nr. 7-9, p. 439-465).

61. Găvănescu, Eduard. I. **Protopopul dr. Gheorghe Ciuhandu (1875-1947)** (an XXV, 1975, nr. 4-6, pp. 226-231).

62. Geția, Ion. **Vechi rămășițe bisericești în Banat** (an XV, 1965, nr. 4-6, pp. 407-419).

63. (Gluck, Eugen) **Pe urmele episcopului Roman Ciorogariu** (an XXXIV, 1984, nr. 9-10, pp. 636).

64. Goga, Florian I. **Diaconovici Loga - o familie de cărturari români** (an XXXVI, 1986, nr. 4, pp. 45-58).

65. Grădinaru, Virgil. **Școli și dascăli bănățeni în cel de al doilea deceniu al secolului al XIX-lea** (an XXXVII, 1987, nr. 1, pp. 76-82).

66. Grădinaru, Virgil. **Aspecte inedite din activitatea Preparandiei arădene** (an XXXVII, 1988, nr. 1, pp. 93-96).

67. Greuceanu, Eugen (pseudonim Eugen Gluck). **Contribuții cu privire la poziția clerului ortodox din părțile Aradului în timpul mișcării revoluționare din 1784** (an XXXIV, 1984, nr. 9-10, pp. 564-568).

68. Idem. **Contribuții cu privire la legăturile lui Nicolae Nifon Bălășescu (1806-1880) cu Episcopia Aradului** (an XXXIV, 1984, nr. 11-12, pp. 759-761).

69. Idem. **Un important fond de documente referitoare la istoria Mitropoliei Banatului** (an XXXV, 1985, nr. 7-8, pp. 488-496).

70. Idem. **Vestigii bisericești medievale din aria Mitropoliei Banatului** (an XXXV, 1985, nr. 11-12, pp. 763-769).

71. Idem. **Contribuții privind activitatea ierarhilor din Ardeal și Banat pentru drepturile românești în epoca dualistă (1867-1918)** (an XXXVII, 1987, nr. 4, pp. 65-71).

72. Idem. **Pe urmele documentelor bisericești hunedorene** (an XXXVII, 1987, nr. 5, pp. 73-82).

73. Idem. **Contribuții cu privire la cărțile manuscrise provenite din eparhia Aradului** (an XXXVIII, 1988, nr. 4, pp. 85-87).

74. Idem. **Contribuții privind participarea clerului arădean în pregătirea mărețului act de la Alba Iulia** (an XXXVIII, 1988, nr. 6, pp. 41-47).

75. Idem. **Biserica din Banat în lumina unor cifre oficiale din perioada 1850-1918** (an XXXIX, 1989, nr. 1, pp. 77-80).

H.

76. Hochstrasser, Gerhardt. **Monetăria și „cămara de sare” din Lipova în secolul al XIV-lea** (an XXXVII, 1987, nr. 2, pp. 78-82).

I.

77. Iova, Zaharia Gh. **Episcopul Ioan Mețianu al Aradului, precursor al Marii Uniri** (an XXXVI, 1986, nr. 6, pp. 95-99).

78. Iufu, Ioan, **Mănăstirea Hodoș-Bodrog un centru de cultură slavonă în Banat** (an XIII, 1963, nr. 5-8, pp. 229-261).

L.

79. Lițiu, Gheorghe, **Legăturile bisericești ale românilor ortodocși din eparhia Aradului cu Biserica ortodoxă rusă** (an IV, 1954, nr. 11-12, pp. 20-23).

80. Idem. **Oameni de seamă din trecutul Bisericii bănățene. Arhimandritul Patrichie Popescu (1809-1862)** (an VIII, 1958, nr. 7-9, pp. 354-364).

81. Idem. **Începuturile catedralei din Arad** (an XVIII, 1968, nr. 1-3, pp. 84-94).

82. Idem. **Contribuții la studiul circulației vechilor cărți bisericești** (an XVIII, 1968, nr. 7-9, pp. 461-472).

83. Idem. **Rugăciunea de la Alba Iulia** (an XVIII, 1968, nr. 10-12, pp. 683-688).

84. Idem. **Episcopul Ioan Ignăție Papp al Aradului. Un luptător pentru unitatea națională a poporului român (1903-1925)** (an XIX, 1969, nr. 1-3, pp. 85-100).

85. Idem. **Un succes al mitropolitului Andrei Șaguna. Sinoadele eparhiale de la Sibiu și Arad (1850)** (an XXIII, 1973, nr. 4-6, pp. 295-298).

86. Idem. **Cultura clerului român din Banat și Crișana în veacul al XIX-lea** (an XXIV, 1974, nr. 1-3, pp. 100-109).

87. Idem. **Contribuții arădene la promovarea unității bisericești a românilor** (an XXV, 1975, nr. 10-12, pp. 533-536).

88. Idem. **Patruzeci de ani de la moartea episcopului Roman Ciorogariu (1852-1936)** (an XXVI, 1976, nr. 1-4, pp. 228-230).

89. Idem. **Clerici arădeni sprijinatori ai luptei poporului român pentru libertate națională și progres social** (an XXVI, 1976, nr. 5-8, pp. 518-521).

90. Idem. **Ecoul războiului pentru independență în părțile arădene** (an XXVII, 1977, nr. 4-6, pp. 290-293).

91. Idem. **Contribuția clerului arădean la lupta pentru libertatea și unitatea națională a poporului român** (an XXVIII, 1978, nr. 10-12, pp. 619-626).

92. Idem. **Episcopul dr. Andrei Magieru (1891-1960)** (an XXX, 1980, nr. 10-12, pp. 718-721).

93. Idem. **Mănăstirea „Sfântul Simion Stâlpnicul” din Arad-Gai** (an XXXIII, 1983, nr. 7-8, pp. 488-493).

94. Idem. **Idei înaintate în opera cărturarului arădean Alexandru Gavra** (an XXXVI, 1986, nr. 3, pp. 65-72).

95. Lupaș, Octavian. **Preotul Nicolae Horga Popovici cărturar arădean de acum un veac și jumătate** (an XIII, 1963, nr. 5-8, pp. 262-272).

96. Lupaș, Ștefan. **Suprimarea Mitropoliei Banatului în urma războiului turco-austriac din 1683-99** (an VIII, 1958, nr. 7-9, pp. 183-200).

M.

97. Magoș, Traian. **Ioan Slavici** (an X, 1960, nr. 3-6, pp. 36-41).
98. Idem. **Încercări de revenire la Ortodoxie în părțile Aradului** (an XVIII, 1968, nr. 10-12, pp. 674-678).
99. Idem. **Două documente în legătură cu revoluția de la 1848 în părțile Aradului** (an XIX, 1969, nr. 4-6, pp. 306-309).
100. Idem. **Participarea preoțimii din eparhia Aradului la revoluția de la 1848** (an XXIII, 1973, nr. 7-9, pp. 478-480).
101. Idem. **Biserica din Cuvin** (an XXI, 1971, nr. 4-6, pp. 307-310).
102. Mălinaș, Marin. **O circulară inedită a episcopului Sinesie Jivanovici al Aradului** (an XXVI, 1976, nr. 1-4, pp. 243-249).
103. Medeleanu, Horia. **Noi precizări în legătură cu Nedelcu Popovici și pictura murală de la Lipova** (an XXX, 1980, nr. 4-6, pp. 359-364).
104. Idem. **Icoane de Nedelcu Popovici identificate în Colecția Episcopiei Aradului** (an XXXII, 1982, nr. 4-6, pp. 331-337).
105. Idem. **Catedrala Aradului în veacul al XVIII-lea** (an XXXIII, 1983, nr. 7-8, pp. 447-459).
106. Mioc, Damaschin. **„Îndreptarea presviterilor” - 1802** (an XXXVIII, 1988, nr. 4, pp. 94-101).
107. Moldovan, Florian. **Activitatea de bibliofil și publicist a preotului Emilian Micu în slujba idealurilor naționale românești** (an XX, 1973, nr. 1-3, pp. 130-137).
108. Molin, Virgil. **O pagină necunoscută din viața lui V. Babeș** (an XIII, 1963, nr. 3-4, pp. 190-199).
109. Idem. **Din trecutul Aradului ortodox centru de legături culturale românești** (an XIII, 1963, nr. 11-12, pp. 522-529).
110. Idem. **Vasile Goldiș - dascăl la preparandia din Caransebeș** (an XVII, 1967, nr. 10-12, pp. 697-707).
111. Mureșianu, Ion B. **O trăire de muncă și jertfă dăruită poporului: Dimitrie Țichindeal (1775-1818)** (an XII, 1962, nr. 5-6, pp. 199-207).
112. Idem. **Contribuții la istoria Bisericii bănățene din prima jumătate a secolului XVIII (Visarion Sarai)** (an XVIII, 1968, nr. 10-12, pp. 639-653).
113. Idem. **Contribuții bănățene la sporirea fondului de carte rară a Bibliotecii Academiei Române** (an XXIV, 1974, nr. 1-3, pp. 97-99).
114. Idem. **Dimitrie Țichindeal** (an XXV, 1975, nr. 10-12, pp. 623-654).
115. Idem. **Un document din 1767 privind aspecte ale vieții bisericești din Banat** (an XXVI, 1976, nr. 5-8, pp. 522-547).
116. Idem. **Ghenadie Popescu (1808-1876)** (an XXVI, 1976, nr. 9-12, pp. 703-706).
117. Idem. **Importanța însemnărilor de pe tipăriturile bisericești din secolul XVIII aflate în biblioteca Arhiepiscopiei Timișoarei și Caransebeșului** (an XXVIII, 1978, nr. 1-3, pp. 68-73).
118. Idem. **Aspecte ale mișcării revoluționare bănățene din anii 1848-1849** (an XXVIII, 1978, nr. 7-9, pp. 490-522).
119. Idem. **Alexandru Mocioni (1841-1909)** (an XXIX, 1979, nr. 4-6, pp. 334-342).

120. Mureșianu, Ion B. **Slujitori ai Bisericii Ortodoxe bănățene în mișcarea românească de emancipare din secolul XVIII** (an XXXIV, 1984, nr. 11-12, pp. 726-741).

121. Idem. **Arhimandritul Ghenadie Popescu (1808-1876)** (an XXXVIII, 1988, nr. 2, pp. 88-92).

N.

122. Naghi, Gheorghe. **Din începuturile revistei „Speranța”** (an XXVI, 1976, nr. 9-12, pp. 716-724).

123. Idem. **Un manuscris inedit din 1839 despre Samuil Vulcan** (an XXVIII, 1978, nr. 7-9, pp. 457-467).

124. Naghiu, Iosif E. **Documente despre Ion Vidu** (an XXI, 1971, nr. 1-3, pp. 143-145).

125. Idem. **Ierarhi și preoți bănățeni și crișeni la Academia Română (1866-1947)** (an XXIX, 1979, nr. 1-3, pp. 71-78).

126. Neaga, Nicolae. **Arhimandritul prof. dr. Iustin Suciu** (an XXVI, 1976, nr. 5-8, pp. 514-515).

127. Nica, Melente. **Moise Nicoară (1784-1861)** (an XXXV, 1985, nr. 3-4, pp. 173-181).

128. Nicolau, Dan E. **Ioan Russu-Șirianu (1864-1909)** (an XXIX, 1979, nr. 7-9, pp. 504-507).

O.

129. Oallde, Petru. **Sculptorii Bosioc în conștiința contemporanilor** (an XXXI, 1981, nr. 4-6, pp. 359-373).

130. Oprea, Ion. **Preoteasa Hersilia Sturza - vrednică româncă** (an XXVII, 1977, nr. 4-6, pp. 400-402).

131. Oprea, Longhin I. **Biserici de lemn monumente istorice din Arhiepiscopia Timișoarei și Caransebeșului** (an XV, 1965, nr. 1-3, pp. 184-193).

132. Idem. **Valori ale patrimoniului cultural național** (an XXXVIII, 1988, nr. 4, pp. 87-90).

P.

133. P(erva), Gh(eorghe). „Tocmai un astfel de Arhiereu ne trebuia” (an XI, 1961, nr. 1-4, pp. 86-89).

134. Idem. **Un cărturar al păcii la Moscova - Călătoria mitropolitului Sava Brancovici în Rusia** (an IV, 1954, nr. 11-12, pp. 23-25).

135. Idem. **Manuscrisele din Biblioteca Episcopiei Aradului** (an XII, 1962, nr. 7-8, pp. 392-395).

136. Idem. **Cărți și publicații vechi. Primele exemplare din „Lumina”** (an XII, 1962, nr. 9-10, pp. 554-557).

137. Pistrui, Chiril. **Manuscrise slave în biblioteca Episcopiei Aradului** (an XXII, 1972, nr. 1-3, pp. 83-94).

138. Pogana, Ion I. **Preotul profesor dr. Teodor Botiș (1873-1940)** (an XXVIII, 1978, nr. 10-12, pp. 694-696).

139. Pogana, Ioan. **Prof. dr. Lazăr Iacob (1884-1951)** (an XXXII, 1982, nr. 10-12, pp. 689-691).

140. Popeangă, Vasile. **Senatul școlar al Consistoriului Român Ortodox din Arad în lupta pentru progresul școlii naționale (1870-1918)** (an XXXIII, 1983, nr. 9-10, pp. 570-579).

141. Idem. **Secretarul eparhial Vasile Goldiș - 125 ani de la naștere** (an XXXVII, 1987, nr. 6, pp. 84-91).

142. Idem. **Episcopul Ioan Mețianu, organizator și îndrumător al învățământului românesc din Eparhia Aradului** (an XXXIX, 1989, nr. 4-6, pp. 69-77).

143. Popiți, Grigorie, **Pagini din istoria Bisericii bănățene** (an XIX, 1969, nr. 10-12, pp. 705-711).

R.

144. Redacția. + **Arhimandritul dr. Iustin Suciu** (an III, 1953, nr. 7-8, p. 8).

145. Redacția. **Comemorarea compozitorului Ion Vidu** (an VI, 1956, nr. 4-6, pp. 96-99).

146. Redacția. **Alegerea noului Episcop al Aradului** (an XI, 1961, nr. 1-4, pp. 40-50).

147. Redacția. **Hirotonirea și Investitura P. Sf. Episcop Dr. Nicolae Corneanu** (an XI, 1961, nr. 1-4, pp. 51-61).

148. Redacția. **Noul Arhipăstor al Eparhiei Aradului** (an XII, 1962, nr. 9-10, pp. 433-434).

149. Redacția. **Alegerea Prea Sfințitului Teoctist Arăpaș în scaunul de episcop al Aradului** (an XII, 1962, nr. 9-10, pp. 435-444).

150. Redacția. **Înmânarea Decretului de recunoaștere în funcție și instalarea Prea Sfințitului Teoctist noul Episcop al Aradului** (an XII, 1962, nr. 11-12, pp. 604-637).

151. Redacția. **Vizita și slujirea la Arad a Prea Fericitului Părinte Patriarh Justinian** (an XVII, 1967, nr. 10-12, pp. 613-651).

152. Redacția, **Proclamare de „doctor în Teologie”** (an XXIII, 1973, nr. 7-9, pp. 554-555).

153. Redacția. **„Vrednic este” - Alegerea noului episcop al Eparhiei Aradului, Ienopolei și Hălmeagului** (an XXIII, 1973, nr. 10-12, pp. 598-626).

154. Redacția. **Bicentenarul nașterii lui Dimitrie Țichindeal** (an XXV, 1975, nr. 7-9, pp. 463-464).

155. Redacția. **Comemorări** (an XXV, 1975, nr. 10-12, pp. 719-720).

156. Redacția. **Alegerea Arhiereului-Vicar al Episcopiei Aradului** (an XXVII, 1977, nr. 4-6, p. 411).

157. Redacția. **Înmânarea Decretului Prezidențial, hirotonirea și instalarea Prea Sfințitului Arhiereu vicar Gherasim Hunedoreanul** (an XXVII, 1977, nr. 10-12, pp. 757-775).

158. Redacția. **Colecție de obiecte bisericești** (an XXIX, 1979, nr. 4-6, pp. 395-396).

159. Redacția. + **Preotul prof. dr. Petru Deheleanu** (an XXIX, 1979, nr. 7-9, pp. 546).

160. Redacția. + **Eduard I. Găvănescu** (an XXXIV, 1984, nr. 3-4, pp. 222).

161. Rotaru, Lucia. **Ioan Popovici-Desseanu luptător pentru organizarea politică și promovarea culturală a românilor din părțile Aradului** (an XXIX, 1979, nr. 7-9, pp. 477-483).

162. Rotaru, Lucia. **Lupta pentru limba română în părțile Aradului la începutul secolului al XX-lea** (an XXX, 1980, nr. 10-12, pp. 676-682).

163. Rusu, Vasile, **Rolul lui Roman Ciorogariu în mișcarea tribunistă arădeană** (an XXXV, 1985, nr. 1-2, pp. 35-43).

S.

164. Sacară, Nicolae, **Aspecte monumentale ale arhitecturii populare din Banat** (an XXXII, 1982, nr. 7-9, pp. 468-486).

165. Stoi, Dimitrie. **Enigma simbolului heraldic de la mănăstirea Hodoș-Bodrog** (an XXXVI, 1986, nr. 4, pp. 77-83).

166. Suci, I. D. **Emilian Micu despre Dimitrie Țichindeal** (an XVII, 1967, nr. 4-6, pp. 351-354).

167. Idem. **Noi informații despre vicarul mitropolitan Dimitrie Petrovici Stoichescu** (an XXVIII, 1978, nr. 4-6, pp. 271-273).

168. Idem. **Societăți de lectură și școli superioare la românii bănățeni în secolul XIX** (an XXX, 1980, nr. 10-12, pp. 665-673).

169. Idem. **Mitropolitul Procopiu Ivașcovici (1808-1881)** (an XXXI, 1981, nr. 4-6, pp. 342-358).

Ș.

170. Șesan, Milan. **Mănăstirea Murășanei** (an VIII, 1958, nr. 7-9, pp. 231-242).
171. Șora, Gheorghe. **Vasile Goldiș (1862-1934)** (an XXVIII, 1978, nr. 10-12, pp. 678-689).
172. Idem. **Preotul Nicolae Horga-Popovici, reprezentant al iluminismului și apărător al tradițiilor strămoșești** (an XXXI, 1981, nr. 7-9, pp. 500-519).
173. Ștefănescu, I. D. **Paraclisul reședinței episcopale din Arad** (an XIX, 1969, nr. 10-12, pp. 712-719).

T.

174. Teodorescu, Flor. **Doliul Episcopiei Aradului** (an XXXIV, 1984, nr. 7-8, pp. 490-497).

Ț.

175. Țârcuș, Gheorghe. **Biserica voievodală din Hălmagiu** (an XXX, 1980, nr. 7-9, pp. 550-557).
176. Idem. **Un document din anul 1753 privind frământările religioase din ținutul Hălmagiului** (an XXXII, 1982, nr. 7-9, pp. 538-550).
177. Țicu, Dumitru, **Necropolele medievale românești din Banat în lumina cercetărilor arheologice** (an XXXII, 1982, nr. 4-6, pp. 264-277).
178. Țigu, Viorel. **Generalități asupra stratului II de frescă de la biserica ortodoxă română din Lipova** (an XXI, 1971, nr. 7-9, pp. 450-454).
179. Idem. **Dascălul Nicolae Popovici zugravul** (an XXIII, 1973, nr. 4-6, pp. 266-274).
180. Idem. **Document istoric pe o filă de carte** (an XXVII, 1977, nr. 4-6, pp. 403-405).
181. Idem. **Însemnări de pe tipăriturile vechi** (an XXVIII, 1978, nr. 1-3, pp. 74-94).

V.

182. Vărădean, Vasile. **Ion Vidu (1863-1931)** (an XXXI, 1981, nr. 1-3, pp. 116-119).
183. Vesa, Nicolae. + **Dr. Andrei Magieru, Episcop al Aradului, Ienopolei și Hălmagiului** (an X, 1960, nr. 3-6, pp. 3-20).
184. Idem **A dispărut un iubitor al cărții și al credinței** (an X, 1960, nr. 3-6, pp. 20-23).
185. Vesa, Pavel. **Biserici de lemn de odinioară din protopopiatul Lipova** (an XXXVII, 1987, nr. 1, pp. 36-45).
186. Idem. **Preotul cărturar Nicolae Butariu (1843-1890)** (an XXXIX, 1989, nr. 1, pp. 87-95).
187. Idem. **Biserici de lemn de odinioară din protopopiatul Arad** (an XXXIX, 1989, nr. 3, pp. 84-90).

188. (Vigi, Teodor) **Omagierea corului parohiei Radna** (an XXXI, 1981, nr. 10-12, pp. 781-782).

189. Vlăduceanu, V(ictor), Vesa N(icolae). **Întronizarea P. Sf. Episcop Dr. Nicolae Corneanu** (an XI, 1961, nr. 1-4, pp. 62-85).

XI. 4. Revista *Altarul Banatului* (1990-2000) de la Timișoara

A.

1. Abrudan, Paul. **Documente privind lupta poporului român pentru făurirea statului național unitar român** (an I (40), 1990, nr. 11-12, pp. 91-100).

2. Idem. **Arădeni militanți pentru unire** (an VI (XLV), 1995, nr. 7-9, pp. 144-146).

3. Ardelean, Radu, Vesa, Pavel. **Emilian Micu despre Dimitrie Țichindeal. Adăugiri** (an XI (L), 2000, nr. 1-3, pp. 197-213).

B.

4. Bocșan, Nicolae. **Liberalism și individualitate națională în filosofia politică românească din Banat în secolul XIX** (an III (XLII), 1992, nr. 4-6, pp. 61-66).

5. Bogdan, Ioan Mircea. **Activitatea istoriografică a lui Vasile Mangra** (an II (XLI), 1991, nr. 7-9, pp. 112-122).

6. Idem. **Episcop arădean ajuns mitropolit al Ardealului** (an VI (XLV), 1995, nr. 4-6, pp. 117-125).

7. Botiș, Emil, **Un cronicar al Adunării Naționale de la Alba Iulia din 1 Decembrie 1918 - Teodor Botiș** (an IV (XLIII), 1993, nr. 10-12, pp. 116-127).

8. Breda, N. Ioan. **Cultura bisericească în Eparhia Aradului pe timpul jurisdicției sârbe (1706-1864)** (an VII (XLVI), 1996, nr. 10-12, pp. 86-94).

9. Buta, Vasile. **Bisericile din Hălmagiu** (an VI (XLV), 1995, nr. 10-12, pp. 93-102).

10. Idem. **Istoria cimitirelor din Hălmagiu** (an VIII (XLVII), 1997, nr. 7-9, pp. 101-109).

11. Idem, **Un om uitat: protopresbiterul Petru Moldovan (1814-1868)** (an X (XLIX), 1999, nr. 7-9, pp. 122-133).

C.

12. Carebia, Florin. **Presa bisericească bănățeană în trecut și astăzi** (an XIII (LII), 2002, nr. 7-9, pp. 171-183).

13. Cherciu, Viorel. **Sinodul de la Carloviț (1864-1865) și Episcopia Aradului** (an X (XLIX), 1999, nr. 1-3, pp. 222-224).

14. Ciuhandu, Gheorghe. **Manuscrise și dieci bihoreni** (an II (XLI), 1991, nr. 4-6, pp. 97-101).

15. Clepea, Cornel. **Înființarea Episcopiei Timișoarei în lumina documentelor din Arhiva Episcopiei Aradului** (an XIV (LIII), 2003, nr. 4-6, pp. 108-114).

D.

16. Dudaș, Florian. **O scriere pedagogică cu largă circulație în rândul slujitorilor Bisericii și școlii românești din vestul Transilvaniei** (an III (XLII), 1992, nr. 7-9, pp. 88-97).

E.

17. Eppel, Marius. **Alegerea și instalarea mitropolitului Vasile Mangra (I)** (an XIII (LII), 2002, nr. 10-12, pp. 57-71).

18. Idem, **Alegerea și instalarea mitropolitului Vasile Mangra (II)** (an XIV (LIII), 2003, nr. 1-3, pp. 89-102).

G.

19. Gluck, Eugen, **Contribuții cu privire la imprimatele bisericești publicate în Banat și Crișana în perioada 1809-1853** (an VIII (XLVII), 1997, nr. 10-12, pp. 164-168).

20. Greuceanu, Eugen (pseudonim Eugen Glück). **Din ecourile Soborului de la Timișoara (1790)** (an I (40), 1990, nr. 9-10, pp. 85-88).

21. Idem. **Noi documente din perioada 1848-1867 privind Mitropolia Banatului** (an IV (XLIII), 1993, nr. 4-6, pp. 101-106).

L.

22. Lițiu, Gheorghe. **Pătimiri românești în anii 1848-1849 în părțile Aradului și Bihorului** (an I (40), 1990, nr. 7-8, pp. 86-93).

23. Idem. **Presa bisericească de la Arad (1869-1948)** (an I (40) 1990, nr. 9-10, pp. 88-89).

24. Idem. **„Speranța”, prima revistă românească arădeană** (an. II (XLI) 1991, nr. 4-6, pp. 71-75).

25. Idem. **Profesorul Iulian Toader** (an IV (XLIII) 1993, nr. 1-3, pp. 61-66).

M.

26. Moca, Dumitru. **Preotul profesor dr. Teodor Botiș (1873-1940)** (an I (40), 1990, nr. 7-8, pp. 97-101).

27. Mureșianu, Ioan B. **Un editor român de la începutul secolului al XIX-lea: Zaharia Carcalechi** (an III (XLII), 1992, nr. 1-3, pp. 72-77).

N.

28. Nan, V(iorel). **Profesorul Traian Mager** (an III (XLII), 1992, nr. 1-3, pp. 86-92).

29. Negru, Ioan. **Lupta națională a școlilor confesionale românești și doi din corifeii săi: Pavel Vasici și Vasile Goldiș** (an II (XLI), 1991, nr. 10-12, pp. 135-154).

O.

30. Olea, Valer Petru. **Dimitrie Țichindeal (1775-1818)** (an XIV (LIII), 2003, nr. 1-3, pp. 148-151).

31. Oprea, Ionel. **Protopopul Atanasie Roșu al Sebișului (1725-1808)** (an II (41), 1991, nr. 1-3, pp. 74-77).

32. Idem. **Crîmpeie din lupta Bisericii ortodoxe române în perioada regimului de guvernare liberală (1860-1867)** (an VI (XLV), 1995, nr. 7-9, pp. 146-149).

P.

33. Popeangă, Vasile. **Viața bisericească din eparhia Aradului în anii 1945-1947** (an I (40), 1990, nr. 7-8, pp. 48-56).

34. Idem. **Activitatea lui Sever Bocu pentru reînființarea Mitropoliei Banatului** (an I (40), 1990 nr. 11-12, pp. 40-47).

35. Idem. **Un promotor al activismului ortodox - episcopul Grigorie Comșa** (an III (XLII), 1992, nr. 10-12, pp. 112-120).

36. Popescu, Ciprian Zeno. **Sfântul Gerard, episcopul Cenadului și activitatea samisionară în lumina ultimelor cercetări** (an XII (LI), 2001, nr. 7-9, pp. 26-34).

37. Idem. **Unele aspecte privind confesiunile creștine din Banat în secolele XVI-XVII** (an XII (LI), 2002, nr. 1-3, pp. 107-117).

S.

38. Săsăujan, Mihai. **Organizarea mănăstirilor ortodoxe din Ungaria, Partium și Banat în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea** (an XI (XLVIII), 1998, nr. 7-9, pp. 157-167).

39. Stănciulescu-Bârda, Alexandru. **Câteva documente din secolul XIX privind contribuția preoțimii bănățene la lupta contra epidemiei de variolă** (an I (40), 1990, nr. 9-10, pp. 100-115).

Ș.

40. Șincari, Nicolae. **Trifon Lugojan – profesor și compozitor de muzică bisericească** (an XIII (LII), 2002, nr. 10-12, pp. 160-164).

T.

41. Tulcan, Ioan. **Profesorul, teologul și preotul martir dr. Ilarion Felea** (an IV (XLIII), 1993, nr. 4-6, pp. 116-121).

Ț.

42. Țârcuș, Gheorghe. **Preoți români în urbariul cetății Șiria (1525)** (an I (40), 1990, nr. 1-2, pp. 93-96).

43. Idem. **Nicolae Butariu (1844-1890), luptător pentru drepturile românilor zărândeni** (an II (XLI), 1991, nr. 7-9, pp. 122-128).

44. Țiucra, Iancu. Țârcuș, Gheorghe. **Preotul memorandist Avesalon Țiucra** (an III (XLII), 1992, nr. 10-12, pp. 121-124).

V.

45. Vesa, Pavel. **Biserici de lemn de odinioară din părțile Ineului** (an VII (XLVI), 1996, nr. 1-3, pp. 95-112).

46. Idem. **Biserici de lemn de odinioară din protopopiatul Sebiș** (an VII (XLVI), 1996, nr. 7-9, pp. 103-114).

47. Idem. **Din trecutul parohiei Dieci (județul Arad)** (an VIII (XLVII), 1997, nr. 1-3, pp. 125-134).

48. Idem. **Viața și activitatea episcopului Iosif Ioan Goldiș al Aradului (1836-1902)** (an VIII (XLVII), 1997, nr. 4-6, pp. 119-126).

49. Idem. **Din trecutul parohiei Lalașinț (jud. Arad)** (an IX (XLVIII), 1998, nr. 1-3, pp. 124-130).

50. Idem. **Biserici de lemn de odinioară din protopopiatul Ineu** (an XI (XLVIII), 1998, nr. 4-6, pp. 153-159).

XII.

În loc de concluzii

Aflându-ne la sfârșitul demersului nostru, desigur incomplet, se impun câteva concluzii. Numărul celor care s-au aplecat cu interes și competență asupra cercetării istoriei vieții ecleziastice ortodoxe din părțile arădene este impresionant. Chiar dacă în perioada de început a istoriografiei arădene, contribuțiile nu sunt întotdeauna izbutite iar istoria vieții bisericești tratată doar întâmplător și în contextul altor evenimente, în perioada de mijloc a primei jumătăți a secolului al XIX-lea, prin demersul istoriografic datorat lui Ștefan Tzutz, situația se schimbă, istoria bisericească începe să preocupe, mai ales cea a instituțiilor ecleziastice (episcopie, mănăstiri, școli) și a personalităților clericale (episcopi).

A doua jumătate a secolului al XIX-lea a fost marcată de extinderea evenimentelor ecleziastice ce intră în sfera preocupărilor istoricilor, iar spre sfârșitul secolului să fie pusă pentru prima dată în discuție chiar scrierea unei sinteze istorice a vieții bisericești arădene cuprinsă în cadrele oferite de redactarea unei Istorii a Episcopiei Aradului. Calea deschisă de Vasile Mangra prin scrisul său și propunerile făcute în cadrul ședințelor Consistoriului și Adunării eparhiale încă din anul 1883, reușește să incite spiritul spre cercetarea istorică, dând un nou impuls și orientare studiilor istorice.

Chiar dacă forurile de decizie ale episcopiei nu au reușit să și ofere întotdeauna cadrul financiar pentru cercetări în arhivele locale (episcopiei și județului) sau în cele din București (Academia Română), Carloviț, Viena și Budapesta, producții istoriografice au existat. Studiile și articolele datorate unor clerici (Vasile Mangra, Emilian Micu, Ioan Damșa, Teodor Botiș, Gheorghe Ciuhandu) sau laici (Avram Sădean, Coriolan Petranu, Cornelia Bodea), constituie o mărturie asupra faptului că pe parcursul a mai bine de un secol, fiecare a căutat să aducă o contribuție originală, interesantă și valoroasă în problemele pe care le tratează. Sunt și alte numeroase lucrări, studii și articole, publicate de teologi și istorici, ce nu au fost menționate în măsura în care am fi dorit, pentru a nu încărca prea mult demersul nostru.

De la prima sinteză istorică a Episcopiei Aradului, deși de mică întindere, datorată lui Vasile Mangra, și până la încercările istoricilor (clerici și laici) deja amintiți, ni s-a oferit imaginea unor perioade istorice, personalități bisericești și

naționale, istoria școlilor centrale (Preparandiei și Institutul teologic), istoriografia bisericească arădeană a făcut progrese considerabile. Niciodată nu se va putea scrie o istorie completă a românilor din aceste părți fără a consulta producțiile istoriografice datorate celor amintiți în cadrul demersului nostru.

Pare a fi un blestem că generații de istorici, deși și-au propus să scrie o monografie a eparhiei, au fost în imposibilitatea de a da o amplă sinteză istorică. Pe lângă lipsurile financiare ale Consistoriului eparhial, n-au putut fi scrise monografii temeinice asupra tuturor perioadelor istorice ale eparhiei, a personalităților clericale cât și a rolului cultural manifestat prin școli, cărți, arhitectură, pictură și, nu în ultimul rând, lipsa unui corpus de documente, măresc dificultățile istoricului. S-ar mai putea adăuga și întinderea prea mare a jurisdicției episcopiei, schimbarea ei în desfășurarea timpului, toate având darul de a descuraja un eventual demers istoriografic în ce privește sinteza istorică.

Primii pași spre o sinteză istorică solidă a Episcopiei Aradului se datorează inițiativei episcopului Andrei Magieru (1936-1960) după cel de-al doilea război mondial, încredințând fostului său coleg de la Academia teologică din Oradea, Ștefan Lupșa, să scrie sinteza mult așteptată. Numai cenzura diriguitorilor cultelor și a acoliților lor din epoca totalitarismului comunist și ateu au făcut ca demersul lui Ștefan Lupșa să nu fie finalizat și tipărit. Poate că nu este lipsit de interes ca măcar acum voluminoasa lucrare a istoricului Ștefan Lupșa să vadă lumina tiparului, spre folosul istoriografiei ecleziastice.

Demn de menționat că de la încercările din perioada episcopului Andrei Magieru și până în anul 1989 nu s-a realizat nimic concret. Este meritul Prea Sfințitului dr. Timotei Sevcicu, episcopul Aradului, din inițiativa căruia s-a realizat o primă sinteză istorică serioasă a eparhiei, punct de plecare pentru o viitoare monografie în care să fie cuprinse cadrele largi ale vieții ecleziastice arădene.

Încercările de până acum (articole, studii, cărți) pot sta la baza unei noi sinteze istorice a Episcopiei, ceea ce nu exclude însă, dimpotrivă, presupune și pretinde noi cercetări în arhive, putându-se în acest mod lămurii unele aspecte mai puțin cunoscute sau cele controversate, îndeosebi pentru istoria de dinaintea înființării Episcopiei, în special, și a primei jumătăți a secolului al XVIII-lea, în general. Este nevoie de o inventariere completă a documentelor tipărite, a manuscriselor din arhive și biblioteci, precum și tipărirea unui corpus de documente din arhivele arădene și străine.

Résumé

L'histoire de la vie ecclésiastique dans les régions qui, autrefois, faisaient partie de l'éparchie d'Arad, a préoccupé beaucoup d'historiens et théologiens. Dès la fin du XVII-ème siècle on a écrit beaucoup de chroniques, histoires et études scientifiques qui ont illustré certaines périodes historiques de la vie et des institutions ecclésiastiques.

Le long du temps, l'histoire de la vie ecclésiastique orthodoxe de cette région a fait l'objet d'étude de beaucoup de chercheurs compétents. Si au début leurs contributions ne sont pas toujours réussites et l'histoire ecclésiastique est traitée occasionnellement et dans le contexte d'autres événements (Gheorghe Brancovici, Nicolae Horga Popovici), dans la première partie du XIX-ème siècle, avec la démarche historiographique due à Stefan Tzutz, la situation change, l'historiographie ecclésiastique commence à devenir intéressante, surtout en ce qui concerne les institutions et les personnalités cléricales.

La deuxième partie du XIX-ème siècle est marquée par la fréquence des événements ecclésiastiques qui entrent dans la sphère de préoccupations des historiens, et à la fin du siècle se pose le problème pour la première fois d'écrire une synthèse historique sur la vie ecclésiastique de la région d'Arad au cadre offert par la rédaction d'une histoire de l'éparchie d'Arad. La voie ouverte par Vasile Mangra avec ses écrits et ses propositions au cadre de séances du Consistoire et de la Réunion de l'éparchie en 1883, a réussi à inciter les esprits vers la recherche historique en donnant une impulsion et une orientation aux études historiques. Même si les fors de décision de l'évêché n'ont pas toujours réussi à offrir le cadre financier pour les recherches dans les archives locales ou celles de Bucarest, Carlovit, Vienne ou Budapest, il y a eu des productions historiographiques. Les études dues aux clergés (Vasile Mangra, Emilian Micu, Gheorghe Ciuhandu, Teodor Botiș, Ștefan Lupșa, Gheorghe Lițiu) ou aux laïques (Avram Sădean, Coriolan Petranu, Cornelia Bodea, Eduard I Găvănescu, Vasile Popeangă), avec des contributions originelles, ont donné l'image des périodes historiques, des personnalités ecclésiastiques, nationales, culturelles et l'histoire des écoles centrales (Preparandia, L'institut théologique). On ne pourra jamais écrire une histoire ecclésiastique des Roumains d'Arad sans tenir compte de ces contributions.

Même si on a beaucoup écrit, surtout à partir de la fin du XIX-ème siècle, il n'y a pas une synthèse historique bien documentée de l'éparchie. Les raisons suivantes ont rendu impossible l'élaboration de cette synthèse: la grande dimension de la juridiction de l'évêché et le changement des circonstances politiques, historiques et ecclésiastiques. Le manque des monographies sur les périodes historiques de l'éparchie, de culture et des personnalités cléricales (avec peu d'exceptions) autant de difficultés pour l'historien qui veut approfondir le phénomène ecclésiastique d'Arad. Il manque aussi les recherches systématiques dans les archives étrangères et la publication des volumes de documents qui peuvent compléter l'instruments de travail pour le chercheur scientifique.

Dans l'historiographie ecclésiastique d'Arad, même si certains essais n'ont pas été réussites parce qu'ils étaient sous l'influence du confessionnalisme, du point de vue scientifique, on a enregistré des progrès dus à Vasile Mangra, Gheorghe Ciuhandu et Ștefan Lupșa considérés les plus grands historiens de l'éparchie d'Arad. Vasile Mangra est un initiateur dans la recherche de l'histoire ecclésiastique de ces régions. Gheorghe Ciuhandu, sans aucun appui financier, commence la recherche approfondie du passé de l'éparchie d'Arad, mais sans faire des recherches dans des archives à l'étranger, utilisant seulement les documents des archives de Vienne donnés par Ștefan Lupșa. Le dernier, en essayant d'écrire une ample synthèse historique de l'éparchie, s'arrête à la fin du XVIII-ème siècle pour des raisons indépendantes de sa volonté.

La première démarche pour une synthèse historique rigoureuse du diocèse d'Arad est due à l'initiative de l'évêque Andrei Magieru (1937–1960) qui, en 1950, a confié à son ancien camarade de l'Académie théologique d'Oradea – le prêtre et historien Ștefan Lupșa son offre d'écrire l'histoire tant espérée. La censure des dirigeants du Département des cultes, asservis au régime totalitaire et athée a interrompu les recherches de Ștefan Lupșa. Ce n'est qu'en 1989 que, à l'initiative du Très Saint dr. Timotei Sevcicu, l'évêque d'Arad, se réalise une première synthèse du diocèse (*Episcopia Aradului, Istorie. Viața culturală. Monumente de artă*) point de départ pour une prochaine monographie qui comprend le large cadre de la vie ecclésiastique d'Arad.

Pendant les dernières décennies, on a apporté des informations nouvelles, on a ouvert des chantiers de recherches historiques, on a analysé beaucoup d'archives et on a écrit plusieurs études importantes. L'histoire de la vie ecclésiastique et de l'évêché d'Arad sont encore des desiderata non seulement parce que la base documentaire doit être analysées, mais aussi parce que beaucoup de clichés historiographiques fixés dans telle ou telle époque n'ont pas été surpassés.

Traduit en français par Diana Achim

Cuprins

Câteva considerații	8
I. Ideea unei sinteze istorice a Episcopiei Aradului	12
II. Istoriografia bisericească până la mijlocul secolului al XIX-lea	25
II. 1. Perioada cronicilor medievale	25
II. 2. Istoriografia bisericească în perioada iluminismului	31
III. Istoriografia bisericească în a doua jumătate a secolului al XIX-lea ..	41
IV. Istoriografia bisericească în secolul al XX-lea	55
V. Contribuții istoriografice la cunoașterea manuscriselor și cărților vechi românești păstrate odinioară în bisericile arădene	83
VI. Istoriografia locașurilor de cult	88
VII. Cronici și monografii locale.....	95
VIII. Un istoric la cumpănă de veacuri: Vasile Mangra (1850-1918).....	121
IX. Gheorghe Ciuhandu (1875-1947), istoric al Episcopiei Aradului	132
X. Un istoric uitat: Ștefan Lupșa (1905-1964).....	157
XI. Bibliografia studiilor privind istoria vieții bisericești arădene în unele reviste bisericești și de cultură. Indice bibliografic	176
XI. 1. Revista <i>Biserica și Școala</i> (1877-1948; 1992-1998) de la Arad	176
XI. 2. Revista „ <i>Hotarul</i> ” (1933-1939) de la Arad	185
XI. 3. Revista <i>Mitropolia Banatului</i> (1950-1989) de la Timișoara.....	188
XI. 4. Revista <i>Altarul Banatului</i> (1990-2000) de la Timișoara	199
XII. În loc de concluzii	203
Résumé.....	205

Mulțumim firmelor și persoanelor particulare care ne-au sprijinit financiar la tipărirea acestei cărți:

**A.F. PANSELUȚA ROZ ARAD
S.C. DANEX S.R.L. ARAD
S.C. ENYA PLUS S.R.L. ARAD
S.C. PALMIT S.R.L. ARAD
S.C. R & R S.R.L. ARAD
S.C. ACME S.R.L. ARAD
BIJUTERIA VERONA ARAD
S.C. FOTO ALIN S.R.L. ARAD
S.C. SIRCOM IMPEX S.R.L. ARAD
S.C. LERCOM S.R.L. ARAD
S.C. MIRELA S.R.L. ARAD**

**AURELIA și LIVIU SCURTU
VOICHIȚA RUSANOVSCI**

Apărut 2004
Arad – România

Tip. S.C. “Gutenberg” S.A. Arad
Calea Victoriei 41-43

Tel.: 0257/230670 • Fax: 0257/254339
E-mail: gutenberg.ar@rdslink.ro
gutenberg@arad.astral.ro

ISBN 973-7776-11-9